

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI,

Šiame numeryje tęsiame Birželio sukilimo atminties temą. Apginti sukilimo atmintį – tai pirmiausia įprasminti už valstybės nepriklausomybės atkūrimą kovojusiųjų atminimą. Suėmus majorą Vytautą Bulvičių ir jo bendražygius, Sukilimo organizavimo iniciatyvą Vilniuje perėmė Vilniaus universiteto profesūra ir studentija. „Mūsų didžiųjų“ galerijoje – trijų Birželio sukilimo vadų – Stasio Žakevičiaus-Žymanto, Vytauto Rimkaus (Algirdo Gustaičio), Adolfo Valeškos – portretai. Kiek vilniečių žino ir prisimena Birželio sukilimo organizatorius? Vilnius skolingas Sukilimo vadų atminimo įamžinimui.

„Faktuose ir įžvalgose“ prof. Juozas Žilys tęsia Respublikos prezidento konstitucinio įtvirtinimo temą. Kruopščiai dokumentuota trečia straipsnio dalis liudija apie iniciatyvas ir pastangas dar iki Konstitucijos priėmimo atkurti Respublikos prezidento instituciją. Atskleidžiamas 1991–1992 metų politinių galių santykis, išgryninamos atskirų politikų ir politinių partijų pozicijos „stipraus prezidento“ klausimu.

Politinės išeivijos istorijos tyrėjas Juozas Banionis, remdamasis archyviniais dokumentais, analizuoja Lietuvos laisvės komiteto ištakas ir jo veiklą. Ieškoma atsakymo – kaip didžiųjų valstybių taikaus sambūvio sąlygomis mūsų politiškai aktyviems tautiečiams pavyko išsaugoti Lietuvos laisvinimo bylos gyvastį?

„Dokumentų“ skyriuje – Lietuvos valstybės tarptautinio pripažinimo 100-mečio ir atkurtos Lietuvos valstybės sugrįžimo į tarptautinę bendriją 30-mečio sukaktys. Šia proga 2021 m. rugsėjo 22 d. Seimo lankytojų centre atidaryta paroda „Po Vyčio vėliava: 1920–1927 metų Lietuvos Respublikos Seimo nariai diplomatinėje tarnyboje“. Istorinės nuotraukos fiksuoja svarbius Lietuvos valstybės tarptautinio pripažinimo momentus, pristato nusipelnčius parlamentarus diplomatus, gynusius Lietuvos nacionalinius interesus.

„Iš Romualdo Ozolo palikimo“ – 2004 metų straipsnis „Žmogus: kultūros ar politikos subjektas?“. Keliamas klausimas, kurio šiandien nedrįstame svarstyti – „kas yra tos kiekvieno mūsų gyvenimą reglamentuojančios žmogaus teisės“? R. Ozolo atsakymas aiškiai apibrėžtas – „Visuotinė žmogaus teisių deklaracija yra juridinis kultūrinio žmogaus perkėlimo į politinio žmogaus statusą dokumentas, nacionalinių valstybių transformavimo į kosmopolitines visuomenes arba mišriatautes šalis įrankis.“ (p. 44) „Kur dabar Lietuva?“ – R. Ozolo įžvalgos iš 2008 metų rankraščio.

„Mąstymuose“ kviečiame prisiminti rašytojo Romo Gudaičio chrestomatiniu Atgimimo tekstu tapusį esė „Mes – iš sušaudytų dainų krašto“. Vytautas Rubavičius dalijasi, deja, šiandien viešojoje erdvėje retomis geopolitinėmis įžvalgomis apie kylančias grėsmes ir valdančiųjų atsaką. Ar jis atitinka Lietuvos nacionalinius interesus?

„Paminėjimų“ skyriuje Rugsėjo pučo 30-mečio proga autentiškais liudijimais apie Sovietų Sąjungos griūtį dalijasi aktyvus tų istorinių įvykių dalyvis Genadijus Burbulis. Bronius Genzelis prisimena aktyvią Atgimimo dalyvę Ireną Kostkevičiūtę, sugebėjusią išsaugoti „nesusitaikiusiųjų“ dvasią.

Sveikiname Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų klubo iniciatyvą imtis reikšmingo darbo – leisti knygų seriją „Lietuvos Respublikos dokumentai“. „Pristatymuose“ – šios serijos pirmasis tomas „1990 metų rinkimų į Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiąją Tarybą dokumentai“. Nuveiktas svarbus darbas, kurį priklausė padaryti Vyriausiajai rinkimų komisijai. Dokumentų kalba įamžinti 1990 metų rinkimai, lėmę Lietuvos valstybės atkūrimą.

MŪSŲ DIDIEJI

SAKALAS GORODECKIS

BIRŽELIO SUKILIMO VILNIUJE VADAI: TRYŠ ATMINTIES PORTRETAI

Birželio sukilimas, kurio 80-metį minime, reikšme valstybingumo istorijoje prilygsta Vasario 16-ajai ir Kovo 11-ajai, jo pagrindinis siekis, kaip ir buvo akcentuojama Birželio 23-iosios deklaracijoje, buvo Lietuvos valstybės atkūrimas. Apginti Sukilimo atmintį – tai pirmiausia įprasminti už valstybės nepriklausomybę kovojusiųjų atminimą. Pristatome tris Birželio sukilimo Vilniuje vadus, kurie nepaprastai sudėtingomis aplinkybėmis ėmėsi iniciatyvos burti sukilėlių būrius ir perimti miesto kontrolę pirmosiomis karo dienomis. Sovietų represiniams organams 1941-ųjų gegužę–birželį likvidavus sukilimo karinės vadovybės vaidmenį turėjusią atlikti majoro Vytauto Bulvičiaus grupę, Tautos sukilimui 1941 m. birželį sostinėje ėmėsi vadovauti to meto lietuvių inteligentijos žiedas – Vilniaus universiteto profesūra ir studentai.

STASYS ŽAKEVIČIUS-ŽYMANČAS (1908–1973)

Teisininkas, visuomenės veikėjas, žurnalistas, redaktorius, Vilniaus universiteto Teisių fakulteto prodekanas, docentas (sukilimo metu), 1941 m. birželio sukilimo Vilniuje vadas, išvadoto Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininkas.

Gimė 1908 m. gegužės 5 d. Ukrainoje, netoli Kijevo. 1933 metais baigė teisės studijas Vytauto Didžiojo universitete, gilino žinias Paryžiaus, Harvardo, Čikagos ir Londono universitetuose. 1937–1940 metais – Vytauto Didžiojo universiteto dėstytojas. 1939–1940 metais dirbo Valstybės Taryboje, parengė valstybės tarnybos įstatymo projektą. 1940 metais persikėlė į Vilnių, dėstė Vilniaus universitete, docentas, 1941–1943 metais – Teisių fakulteto prodekanas, vėliau – dekanas, profesorius.

1940 m. lapkritį S. Žakevičius įsitraukė į Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) pagrindinę veiklą. Pogrindžio dalyvių susirinkimai vykdavo Vilniaus universiteto (VU) bibliotekos patalpose. Čia dirbo jo žmona Marija Žakevičienė-Biržiškaitė, Vasario 16-osios akto signataro, tuometio universiteto rektoriaus Mykolo Biržiškos dukra. Tai leidžia manyti, kad rektorius M. Biržiška rėmė LAF'o siekius ir sudarė sąlygas jo pagrindinei veiklai, nors dėl jo socialdemokratinį pažiūrų buvo priimtinas sovietinei okupacinei valdžiai, ir tai skirtingai vertino susipratusi lietuviška inteligentija. Docentas S. Žakevičius tapo vienu iš 1941 m. birželio sukilimo vadų ne tik Vilniuje, bet ir Lietuvoje.

Dėl sukilimo pradžios pogrindžio nariai tarėsi birželio 23 d. VU Teisių fakulteto dekanato patalpose. Čia į slaptą S. Žakevičiaus sukviestą pasitarimą susirinko apie 10–20 žmonių, tarp jų buvo LAF'o narių studentų, milicininkų, paštininkų, geležinkeliečių. Sukilimą Vilniuje buvo nuspręsta pradėti birželio 23 d., 19 val. Tačiau neturėdami glaudžių tarpusavio ryšių Vilniuje dislokuotuose kariniuose daliniuose, lietuvių kariai, veikdami pagal aplinkybes, sukilo anksčiau. Laikina sukilimo vadavieta numatyta palikti VU Teisių fakulteto dekanatą (dab. universiteto centriniai rūmai). S. Žakevičius tą dieną LAF'o Vilniaus štabo

Stasys Žakevičius-Žymantas

DECLASSIFIED AND RELEASED BY
CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY
SOURCE: METHODSEXEMPTION 3028
NAZI WAR CRIMES DISCLOSURE ACT
DATE 2008

SUBJECT: Stasys ŽAKEVICIUS & ZAKAS, BUTAUTAS, ŽYDANTAS (latter name he presently uses in Great Britain)

Stasys Žakevičius graduated from the Law School, University of Vytautas, Lithuania.

1934-35	studied at Law College of Paris
1935-36	studied at Harvard Law School under a Rockefeller Foundation Scholarship
1936	summer session studies, Chicago University
1936-37	study at the London School of Economics
Feb. '37-Autumn '37	study at Law College, Paris & Institute of Administrative Sciences in Brussels
Autumn '37-March '39	Lecturer at Law School, University of Vytautas, Member of the Committee on Reform of Public Administration in Lithuania
March '39-Jan '40	Member of the Council of State, Member of State Administrative Committee, Member of the Committee for the Civil Service Reform
Jan. '40	Transferred to Univ. of Vilnius as Associate Prof. of Administrative Law
Oct. '40	Vice-Dean of Law School. Jul. '41 appointed Dean of Law School, Vilnius University

During the Autumn 1940, subject joined the Resistance Movement. He led the uprising at Vilnius being, at that time, the Chairman of the Liberation Committee of Vilnius. He became a member of the Union of Freedom Fighters (Lietuvos Laisvės Kovotojų Sąjunga). (NSSA-918, 12 Apr. '49) (NSSA-1317, 3 August 1950). It was reported (DGM-602, 11/2/47) that he directed the Union and had members in the Eastern zones of Germany and Scandinavia, who directed the anti-Soviet resistance fight. He was a member of an NWVD-sponsored organization in the University of Vilnius in '41, but at the same time belonged to a resistance organization. In 1943, he was a member of the Foreign Relations Committee of VLIK. In this capacity, he conducted liaison and operations with resistance groups in Latvia and Poland. During July '44, subject attempted to escape to Sweden to obtain foreign support for his group, but instead reached Berlin and lived there illegally until the liberation.

After the war, he organized the Lithuanian Committee at Wursburg. In 1945-46 he helped organize the Baltic Univ. at Hamburg and he, himself, became Associate Prof. of Law and Economics. During 1946, he assisted in infiltration attempts into Lithuania via Poland in behalf of a still existent Lithuanian Resistance Group. In December 1947 (NSSA-918, 12 Apr. '49) Z. was invited by a group of visiting British professors to attend the School of Commerce and Social Sciences at Birmingham University.

In April 1948 Zakas' or Zeman Žakevičius' address was reputedly in Luebeck, British Zone (MIRA-573). It was stated that two special couriers from the Resistance Government in Lithuania (VIAK) recently (1948) brought authorization orders to Z. stating him to be the leading representative of the Resistance

JAV CŽV parengta S. Žakevičiaus-Žymanto biografija

vardu parašė, išspausdino ir išplatino atsišaukimą, skelbiantį nepriklausomybės atkūrimą, Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą Kaune ir raginantį Vilniuje pradėti sukilimą prieš bolševikus.

Pavykus sukilimui, birželio 24-osios rytą nedelsiant buvo sudaryta civilinė valdžia – Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas. Kaip aktyvų sukilimo dalyvį Lietuvos laikinoji vyriausybė jį paskyrė savo įgaliotiniu Vilniuje. Vokietijos kariuomenei įžengus į Vilnių, komitetas jau tvarkė administracinius miesto reikalus, ir paskirtas vokiečių karo komendantas sutiko komitetą pripažinti civiline miesto valdžia. Tačiau netrukus, patyrus spaudimą, S. Žakevičiui su Vermachto vadovybe teko surašyti aktą dėl Vilniaus srities aktyvistų štabo ir sukilėlių būrių išformavimo ir nuginklavimo. Taigi, nors ir trukusi šiek tiek ilgiau nei Lietuvos laikinosios vyriausybės veikla Kaune ir visoje Lietuvoje, 1941 m. rugsėjo 15 d. buvo sustabdyta bet kokia komiteto veikla.

Per Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą (LLKS), kuris jau 1941 m. rugpjūtį atsiskyrė nuo LAF'o, S. Žakevičius įsitraukė į antinacinę rezistenciją. 1943–1944 metais jis vadovavo LLKS Vilniaus štabui, redagavo pagrindinį leidinį „Laisvas žodis“. Gestapai aptikus LLKS pėdsakus 1943 m. rugpjūčio ir 1944 m. gegužės mėnesiais surengtos dvi akcijos, kurių metu buvo suimti beveik visi LLKS vadovybės nariai. Išliko

tik S. Žakevičius ir inžinierius Povilas Konkulevičius, 1943 m. lapkričio 25 d. įsteigto Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK) užsienio delegatūros sudarymo iniciatorius. 1943 m. pabaigoje kaip LLKS atstovas S. Žakevičius Vilniuje vedė pokalbius su Varšuvos lenkų pagrindžio (1942 metais įkurta Armija krajoja) atstovais. Buvo bandoma mažinti įtampą tarp lietuvių ir Vilniaus krašto lenkų, tačiau pokalbiai su lenkais rezultatų nedavė.

1944 metais, prieš pat užėinant sovietų armijai, S. Žakevičius su vokiečiais pasitraukė iš Lietuvos, pasiekė Daniją. Matyt, tikėdamasis apsunkinti sovietų paieškas ir saugodamasis nuo jų persekiojimo, savo pavardę pakeitė iš Žakevičiaus į Žymantą, nes dar 1959 metais KGB visame pasaulyje aktyviai ieškojo Birželio sukilimo dalyvių ir organizatorių. Dirbo profesoriumi Baltiečių universitete Hamburge, Pineberge, dalyvavo VLIK'o veikloje, palaikė ryšius su Lietuvos pagrindžiu (Butauto, Simono ir kitais slapyvardžiais), jam atstovavo užsienio delegatūroje.

1948 metais S. Žakevičius atvyko į Angliją, kur Jungtinės Karalystės žvalgybos agentūros SIS, vėliau tapusios MI-6, vykdytoje operacijoje „Džiunglės“ vadovavo lietuvių rezidentūros padaliniui. Nors darbas tarnybose buvo įtemptas, rasdavo laiko ir visuomeninei veiklai – puoselėjo lietuviybę Didžiojoje Britanijoje, burdamas įvairias organizacijas. 1949–1955 metais pabaltijiečiai agentai britų ir jų sąjungininkų laivais buvo plukdomi į okupuotą Baltijos šalių pajūrį, kur juos sutikdavo vietiniai partizanai. Tačiau sovietų NKGB/KGB šią operaciją išaiškino, perverbuodama daugybę agentų, ir tai kėlė sumaištį ir nepasitikėjimą tarp lietuvių rezistentų Lietuvoje ir užsienyje. Viena šios istorijos versijų, analizuojant sovietinius šaltinius, pateikta Arvydo Anušausko knygoje „Užmirštas desantas“ (2019), deja, neužsimenant apie S. Žakevičiaus vaidmenį 1941 m. birželio sukilime.

Tačiau šiuo metu aiškėja, kad S. Žakevičių-Žymantą į MI-6 pakvietęs dirbti britų agentas Kimas Filbis (Harold Kim Philby) jau nuo 1934 metų pats dirbo sovietams (vadinamasis Kembridžo penketukas), ir operacijos „Džiunglės“ demaskavimas nėra lietuvių rezistentų nepatyrimo ir klaidų pasekmė, kaip rašoma A. Anušausko knygoje. Tikėkimės, kad ši istorija dar sulauks tyrėjų dėmesio, nagrinėjant po slaptumo senaties pabaigos atsiveriančius Vakarų šalių tarnybų archyvus ir paviešinant nežinomus lietuviškos rezistencijos istorijos puslapius laisvajame pasaulyje.

1957–1959 metais S. Žakevičius dirbo „Amerikos balso“ radijo Miuncheno redakcijoje. Jį uždarius, emigravo į JAV. Ten aktyviai bendradarbiavo to meto lietuviškuose leidiniuose. Aktyviam pasipriešinimo organizatoriui karjerą išeivijoje teko baigti vienuolika metų dirbant paprastu sodininku ir duobkasiu vietos kapinėse. Įsivaizduojame jo širdgėlą ir tuo pačiu viltį išeiti anapus, nesulaukus Lietuvos valstybės atkūrimo. Būdamas 64 metų, 1973 m. balandžio 19 d. jis mirė Los Andžele, JAV. Palaidotas Los Andželo Kalvarijų kapinėse.

S. Žakevičius, didžiąją savo sąmoningo gyvenimo dalį skyręs Lietuvos laisvės bylai, nėra apdovanotas jokiais Lietuvos valstybės apdovanojimais, neįamžintas jo atminimas Lietuvoje. 2018 metais perlaidojant jo uošvio Vasario 16-osios akto signataro M. Biržiškos ir artimųjų palaikus Vilniuje, Rasų kapinėse, valstybinė komisija nesudarė sąlygų perlaidoti Tėvynėje ir šio didvyrio palaikus. Spėjama, kad vienas iš kliuvinių tuometinei Lietuvos vadovybei, Respublikos prezidentei Daliai Grybauskaitei, galėjo būti nepagrįsti politinių patarėjų ir Užsienio reikalų ministerijos klerkų nuogastavimai dėl S. Žakevičiaus galimo dalyvavimo žydų holokauste, nors jo, kaip Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininko, pasirašyti atsišaukimai dėl žydų teisių ribojimo atkartoja faktinę kontrolę perėmusios vokiečių okupacinės valdžios nurodymus, o naikavimo akcijos prasidėjo išvaikius lietuviškos valdžios administraciją Vilniuje. Nesuvokiama ar net nenorima žinoti, kad esant nors menkiausiai abejonei dėl galimo dalyvavimo holokauste, S. Žakevičius-Žymantas, po karo tapdamas britų SIS/MI-6 ir amerikiečių Centrinės žvalgybos valdybos (CIA) bendradarbiu, nebūtų praėjęs šių tarnybų saugumo patikrų. Ar turėjome kitų lietuvių, net dviejuose Vakarų pasaulio užsienio žvalgybose dirbusių būtent Lietuvai, vardan jos laisvės? Šiuo metu tokių žinių nėra.

Kuklaus pagerbimo dekanas ir rezistentas galėtų sulaukti bent jau Vilniaus universiteto vadovybei vieną iš Teisės fakulteto auditorijų pavadinant jo vardu, kaip Kauno Vytauto Didžiojo universitete pagerbtas vienas sukilimo vadų – Adolfas Damušis.

Širdingai dėkoju S. Žakevičiaus-Žymanto krikšto dukrai, jo dukterėčiai Danutei Mažeikienei už pasidalytus gyvenimo išpūdžius ir apie jos dėdės gyvenimą suteiktas žinias, papildančias Juozo Jankausko knygoje „1941 m. Birželio sukilimas Lietuvoje“ (2011) skelbtą straipsnį „1941 m. Birželio sukilimo vadas teisininkas doc. Stasys Žakevičius“.

VYTAUTAS RIMKUS (ALGIRDAS GUSTAITIS, 1916–2002)

Rašytojas, žurnalistas, kino scenaristas, kartografas, gidas, sukilėlių jaunimo būrio vadas.

Gimė 1916 m. spalio 29 d. Baltarusijos Mogiliovo srities Pečersko gyvenvietėje karo pabėgėlių šeimoje. 1918 metais su tėvais grįžo į Lietuvą. Gimnaziją baigė Kaune. Studijavo Kauno Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetuose, studijų metais pradėjo bendradarbiauti spaudoje. Dirbdamas atgauto Vilniaus universiteto bibliotekoje įgijo istoriografinių ir kartografinių žinių, parengė Lietuvos žemėlapi, rašė istorinių žemėlapių

Vytautas Rimkus
(Algirdas Gustaitis)

paaikškinimus, siekdamas parodyti tikrąsias etnines Lietuvos žemes. Dirbo kultūros valdininko – Vilniaus kultūros skyriaus vedėjo – darbą, visais būdais gaivindamas lietuvybę. Nuo 1941 metų vadovavo Vilniaus ekskursijų biurui, rengė ekskursijų vadovus.

Sovietams okupavus Lietuvą studentas V. Rimkus įsitraukė į pagrindžio veiklą. Kilus karui birželio 23 d. Vilniaus universiteto Teisių fakultete vykusiame pasitarime jis buvo išrinktas vienu iš vadų. Dalyvavo Vilniaus gatvėse vykusiuose mūšiuose su Raudonosios armijos kariais ir sovietiniais aktyvistais.

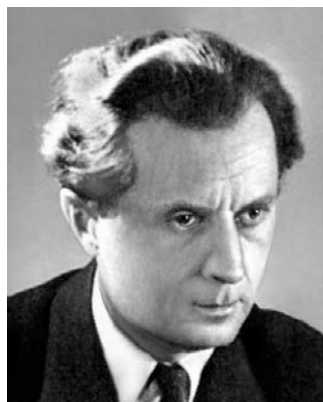
Sukilimo Vilniuje dalyvis Algirdas Gustaitis prisimena: „Smarkūs šaudymai prasidėjo apie 18–19 val. [birželio 23 d.], kuomet mūsų smogiamieji vienetai perėmė milicijas, užėmė skirtus pastatus. Tuo laiku Vilniuje dar buvo įvairiaginklės

bolševikų kariuomenės gausūs, nors jau ir pakrikę, būriai. Jie turėjo tankų, sunkvežimių, kulkosvaidžių, pabūklėlių, granatų, didelį skaičių automatinių brauningų, šautuvų. Lietuviai partizanai – tikrai šautuvus ir brauningus, retai kurie granatų, kulkosvaidžių. Įtempčiausiai kovimaisi vyko 24–2 val. Spiegiانčiai kaukdamos kulkos draskė sienas, raižė langus, vertė nuo kojų karius. Kadangi lietuvių kovėsi palyginti visiškai mažas skaičius, ir neturint tikrų žinių apie vokiečių įžengimą, daugeliui kilo neaiškumų: mūsų partizanai išsilaikys, ar bus žiauriųjų bolševikų išskersti.“¹

Gelbėdamasis nuo bolševizmo pavojaus, V. Rimkus 1944-aisiais pasitraukė iš Lietuvos. Kaip ir S. Žakevičius-Žymantas, siekdamas apsunkinti sovietų paieškas ir saugodamasis nuo jų persekiojimo, pasikeitė vardą ir pavardę. Lietuvių pabėgėlių stovykloje Vokietijoje įsitraukė į kultūrinę veiklą, studijavo vokiečių literatūrą Frankfurto universitete, paskui persikėlė į JAV. Dirbo Čikagos laikraščio „Laisvoji Lietuva“ kultūros skyriaus redaktoriumi. Buvo aktyvus šaulių, skautų organizacijų dalyvis. Gausiai rašė publicistinius straipsnius, biografines apybraižas lietuvių kalba. Priklausė Holivude įkurtai užsienio spaudos asociacijai „Auksinis gaublys“, skiriančiai kino apdovanojimus. Ypač domėjosi kartografija, senaisiais lietuviškais žemėlapiais. Savo leistose knygose nenuilsdamas fiksavo išeivijos lietuvių kultūrinį gyvenimą ir Lietuvos valstybės atsikūrimą.

A. Gustaitis spėjo aplankyti valstybingumą atgavusią Lietuvą, dalijosi prisiminimais apie dalyvavimą Birželio sukilime. Sulaukęs 86 metų 2002 m. gruodžio 24 d. mirė Los Andžele, JAV. Nėra pagerbtas jokiais Lietuvos Respublikos apdovanojimais².

ADOLFAS VALEŠKA (1905–1994)

Adolfas Valeiša

Tapytojas, vitražistas, scenografas, muziejininkas, meno ir kultūros tyrinėtojas, visuomenės veikėjas, Vilniaus miesto muziejaus sukilėlių būrio vadas.

Gimė 1905 m. kovo 15 d. Kybartuose. 1928 metais baigė Kauno meno mokyklą (tapybą). Nuo 1930 metų dalyvavo parodose Lietuvoje ir užsienyje. Buvo vienas Nepriklausomųjų dailininkų draugijos steigėjų, 1930–1933 metais – jos pirmininkas, inicijavęs daugelį darbų. 1933 metais organizavo Bažnytinio meno muziejų Kauno kunigų seminarijos patalpose, 1935–1940 metais buvo jo direktoriumi. Šiam muziejui ir M. K. Čiurlionio dailės galerijai rinko lietuvių liaudies meną. A. Valeškos pastangomis sukaupta vertinga kolekcija, surengta

¹ Rimkus V. *Lietuvių sukilimas Vilniuje 1941 m. Iš asmeniš- kų prisiminimų ir išgyvenimų*. Londonas, Nida, 1969.

² Biografinė infor- macija parengta, papildant Dalios Striogaitės nekro- logą, publikuotą savaitraštyje „Li- teratūra ir menas“, 2002.

parodų, išleista katalogų, leidinių ir kt. 1935 metais įkūrus Lietuvos dailininkų sąjungą, buvo pirmosios valdybos narys. Meno klausimais rašė leidiniuose „Naujoji Romuva“, „Ateitis“, „Lietuvos aidas“, „Draugas“, „Vilniaus balsas“ ir kt. Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą, 1939 metais persikėlė į istorinę sostinę, užsiėmė dailės gyvenimo organizavimu ir muziejų reikalais. 1940 metais paskirtas Vilniaus miesto muziejaus (vėliau tapusio Dailės muziejumi), veikusio dabartinės istorinės Rotušės pastate, direktoriumi. Rūpinosi Vilniaus dailininkais, sutelkė juos į dailės kooperatyvą, kuris įsikūrė dirbtuvėse Užupio g. 2 (vėliau jos priklausė Dailės kombinatui, dabar – Užupio kavinei ir kaimynystės gyventojams).

1941 metais V. Valeška įsitraukė į Lietuvių aktyvistų fronto pagrindinę veiklą. Jis subūrė civilių sukilėlių būrį, kurio štabas įsikūrė Vilniaus rotušėje, pats būrys veikė Senamiestyje. Spėjama, kad šis būrys kartu su LAF'o nariais geležinkeliečiais kovose su enkavėdistais iš deportacijai parengtų traukinių vagonų Vilniaus geležinkelio stotyje išvadavo daugiau nei 500 sovietų suimtų kalinių. Įkurto Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto būstinė buvo būtent jo vadovaujamoje Rotušėje. Atsisakydamas vykdyti vokiečių karinės vadovybės nurodymus nusiginkluoti partizanams (tuo metu taip vadinti civiliai sukilėliai) ir vengdamas pavaldumo vokiečiams fakto įteisinimo, formaliai pasitraukė iš būrio vado pareigų.

Vokiečių okupacijos metu V. Valeška toliau dirbo Dailės muziejuje. Vengdamas sovietų teroro, 1944 metais pasitraukė į Vokietiją, vėliau emigravo į JAV. 1951 metais Čikagoje įkūrė dekoratyvinės dailės studiją. 1954–1956 metais dėstė Čikagos meno institute (vitražą). 1993 m. birželį sugrįžęs į Lietuvą iki mirties gyveno Kaune.

V. Valeška dalyvavo daugelyje parodų Lietuvoje ir užsienyje, sulaukė tarptautinio pripažinimo: 1935 metais tarptautinėje dekoratyvinio meno parodoje Paryžiuje jam suteiktas garbės diplomai už freską, 1937 metais pagerbtas medaliu už Lietuvos paviljono įrengimą Berlyne ir diplomu už Lietuvos paviljoną tarptautinėje spaudos parodoje Vatikane. Menininkas dekoravo daugelio bažnyčių interjerus, sukūrė vitražų (Šv. Filomenos bažnyčiai, Rodfei Zedeko sinagogai – abi Čikagoje), mozaikų. Pats rinko tautodailės kūrinius. Apipavidalino Lietuvos paviljonus Vatikano (1935), Berlyno (1937) tarptautinėse parodose (pasaulinių Expo parodų pirmtakės).

V. Valeškos kūrinių yra įsigiję Lietuvos dailės muziejus, Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, kitų šalių muziejai, kolekcininkai, taip pat Užupyje įsikūręs Lietuvos meno pažinimo centras *Tartle*. Ankstyvieji kūriniai turi impresionizmo bruožų, vėlyviesiems būdinga stilizacija, kai kada – abstrakčios formos.

1993 metais V. Valeška spėjo sugrįžti į Lietuvą, apsigyveno Kaune. Mirė 1994 m. gegužės 11 d. eidamas 90-uosius metus. Palaidotas Petrašiūnų kapinėse. Nėra pagerbtas jokiais Lietuvos valstybės apdovanojimais, jo vardu pavadinta gatvė Rokuose, Kauno priemiestyje.

Birželio sukilimo atmintis Vilniuje privalo likti gyva ir įamžinta atminimo ženklais jo vadams.

Atminimo lenta lietuvių karių ir Vilniaus universiteto studentų būrio kovos vietai pažymėti

FAKTAI IR ĮŽVALGOS

JUOZAS ŽILYS

PREZIDENTO KONSTITUCINIO INSTITUTO ATKŪRIMAS: IDĖJŲ RAIDA IR SPRENDIMAI. III

Šio straipsnio antroje dalyje nagrinėjome klausimus, susijusius su Lietuvos Respublikos Laikinajame Pagrindiniame Įstatyme įtvirtinta valstybės konstitucine sąranga. Išskirtinis dėmesys buvo skirtas Aukščiausiosios Tarybos pirmininko ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo konstituciniam statusui. Tiek pirmininkas, tiek ir Prezidiumas įgyvendino kai kurias funkcijas, lyginamojoje konstitucinėje teisėje priskiriamas parlamentinių ar prezidentinių respublikų vadovams. Būtent šių aktualijų epizodiniai svarstymai palaipsniui peraugo į nenutrūkstančias diskusijas Lietuvos Respublikos parlamente ir, savaime suprantama, visuomenėje.

Daugelis atskirai nagrinėtinų politinių ir socialinių aplinkybių lėmė, kad 1991 m. rudenį ši polemika itin suintensyvėjo ir subrendo konkrečios iniciatyvos nedelsiant atkurti Respublikos prezidento instituciją. Būtų galima tarti, kad tokią įvykių raidą nulėmė ir tai, jog 1991 m. pavasarį jau buvo paskelbti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu sudarytos darbo grupės parengti Lietuvos Respublikos Konstitucijos koncepcijos metmenys, kur buvo suformuluoti būsimosios konstitucinės sąrangos „rėmai“, atskleisti bendrieji prezidentinės valdžios koncepcijos parametrai. Tuo metu viešam svarstymui buvo paskelbti ir kiti konstitucijos projektai, kuriuose skleidėsi nuomonių įvairovė dėl daugelio konstitucinio reguliavimo aktualijų, tarp jų ir dėl prezidento konstitucinio statuso. Pradėta dėmesingiau analizuoti ir vertinti tarpukario Lietuvos valstybės konstitucinį paveldą, t. y. 1922 ir 1938 metų konstitucijas. Akivaizdu, kad būtent šios konstitucijos tam tikru mastu ženklino takoskyrą tarp konstitucinių ideologijų, kurių laikėsi politinės partijos ir kitos organizacijos.

Šiuo atžvilgiu išskirtinai paminėtinos Sąjūdžio iniciatyvos pakeisti Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą ir, atkuriant prezidento konstitucinį institutą, papildyti jį prezidentinėmis nuostatomis. 1991–1992 metų politinį procesą ženklino ir nenutrūkstančios parlamentinės ir visuomeninės diskusijos dėl vis labiau ryškėjančio politinio poreikio išplėsti Aukščiausiosios Tarybos pirmininko konstitucines galias.

Respublikos prezidento statuso kontūrai konstituciniuose modeliuose: 1991–1992 metai

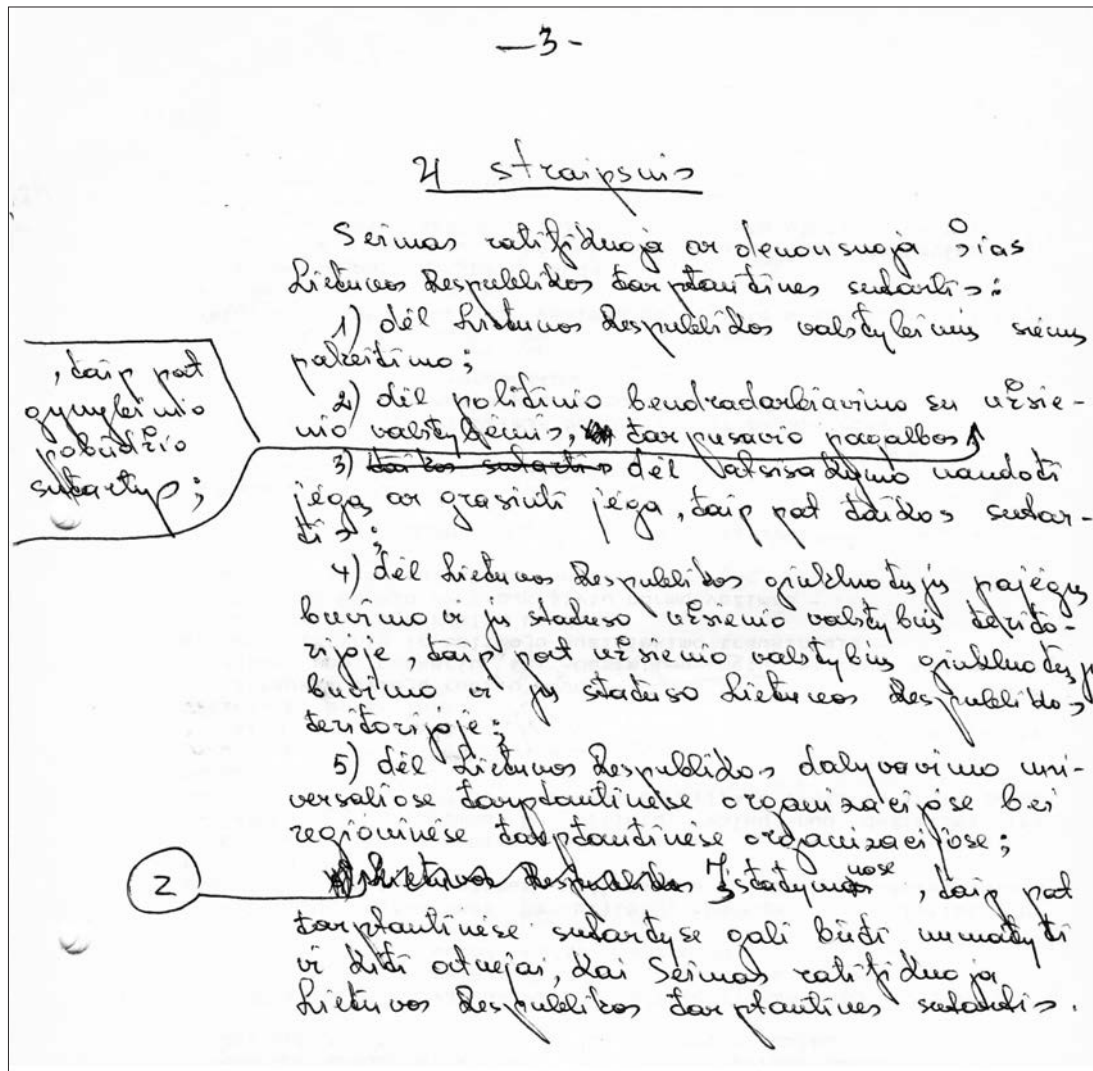
Tęsiant prezidentinį naratyvą derėtų pabrėžti, kad skelbtos konstitucinės versijos tartum signalizavo apie tai, jog konstitucinėje kūryboje teks atsižvelgti į tą idėjų įvairovę, kurią „representavo“ konstituciniai projektai, reikės surasti kompromisų prielaidas ir jomis vadovautis. Laukė klampus politinių, teisinių diskusijų kelias.

*Lietuvos Respublikos konstitucijos koncepcijos metmenys*¹. Jau minėjome, kad šį dokumentą rengė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu² iš Aukščiausiosios Tarybos deputatų, teisininkų sudaryta konstitucijos projekto rengimo grupė. Grupės vadovu buvo Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Vytautas Landsbergis. Koncepcijos metmenys paskelbti spaudoje³.

¹ Žr. Žilys J. *Lietuvos Respublikos konstitucijos koncepcijos metmenys. I. Politinė, teisinė aplinka, kurioje brendo naujos konstitucinės iniciatyvos* // *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2016, Nr. 4 (18), p. 12–28; Žilys J. *Lietuvos Respublikos konstitucijos koncepcijos metmenys. II. Nauja konstitucija politinių, teisinių poreikių akivaizdoje* // *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2017, Nr. 1 (19), p. 10–26.

² 1990 m. lapkričio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimo“ // *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys. 2. Vilnius, Valstybinis leidybos centras*, 1991, p. 600, 601.

³ *Lietuvos aidas*, 1991 m. gegužės 10 d.

Konstitucijos projekto juodraštis

Metmenyse prezidentas apibūdintas kaip „aukščiausias valstybės pareigūnas, atstovaujantis Lietuvos Respublikai tarptautiniuose santykiuose“. Juo gali būti renkamas ne jaunesnis kaip 35 metų (alternatyva – 40 metų) Respublikos pilietis pagal kilmę, kuris ne mažiau kaip dešimt pastarųjų metų gyveno Lietuvoje. Kadencija – ketveri (penkeri) metai. Asmuo negali būti prezidentu daugiau kaip dvi kadencijas iš eilės ir negali dalyvauti jokios politinės partijos veikloje. Prezidento rinkimams buvo siūlomi du variantai. Pirmuoju atveju jį būtų rinkęs Seimas slaptu balsavimu, o antruoju – Lietuvos piliečiai visuotiniuose rinkimuose. Rinkimai būtų laikomi galiojančiais, jeigu juose dalyvautų per 50 procentų visų rinkėjų, o išrinktu būtų laikomas kandidatas, gavęs daugiau kaip pusę rinkimuose dalyvavusių rinkėjų balsų.

Svarbiausi prezidento įgaliojimai buvo numatyti šie: gavęs išankstinį Seimo pritarimą, skiria ministrą pirmininką; laikotarpiu tarp Seimo sesijų arba jeigu Seimas negali susirinkti, priima ministrų kabineto, taip pat atskirų vyriausybės narių atsistatydinimą, pareikštą per ministrą pirmininką; prezidentas paveda atsistatydinusiam ministrų kabinetui ar jo nariams toliau eiti pareigas iki naujo ministrų kabineto sudarymo ar naujo vyriausybės nario patvirtinimo; Seimo pritarimu skiria ir atleidžia „aukštuosius“ valstybės pareigūnus; ministrų kabineto pritarimu skiria ir atleidžia aukščiausius karinius pareigūnus, suteikia aukščiausius karinius laipsnius; įstatymo nustatyta tvarka skiria teisėjus; pasirašo ir skelbia Seimo priimtus įstatymus; per dešimt dienų gali grąžinti Seimui įstatymą su savo pastabomis

pakartotiniam svarstymui ir balsavimui, išskyrus konstitucijoje specialiai aptartus atvejus; ministrų kabineto teikimu skiria ir atšaukia diplomatinius atstovus užsienio valstybėse ir prie tarptautinių organizacijų, priima užsienio valstybių diplomatinį atstovų įgaliojamojus ir atšaukiamuosius raštus; suteikia aukščiausius diplomatinis rangus ir kitus specialius vardus; kartu su ministrų kabinetu sprendžia svarbiausius užsienio politikos klausimus, veda derybas ir ministrų kabineto pritarimu pasirašo Respublikos tarptautines sutartis, vėliau pateikdamas jas ratifikuoti Seimui; prireikus gali sukviesti nepaprastąją Seimo sesiją.

Paminėtinos ir kitos prezidento prerogatyvos: pateikti Seimui pranešimus apie padėtį Respublikoje, taip pat dėl užsienio politikos; teikti Seimui pasiūlymus įvertinti ministrų kabineto priimtus aktus; neatidėliotinais atvejais skelbti nepaprastąją padėtį Respublikoje ar atskirose jos vietose, ne vėliau kaip per tris dienas pateikiant šį sprendimą tvirtinti Seimui.

Pagal Metmenis Prezidentas leidžia įsakus (dekretus). Šie aktai galioja, kai yra ministro pirmininko ar atitinkamo ministro parašas. Atsakomybė už tokį aktą tenka ir jį pasirašiusiam ministrui.

Prezidentas gali būti pirma laiko pašalintas iš pareigų apkaltos proceso tvarka tik padaręs nusikaltimą, šiurkščiai pažeidęs Konstituciją ar sulaužęs priesaiką. Šį klausimą išimtinai sprendžia Seimas.

Prezidentui mirus ar kitais atvejais, kai jis nebegalėtų eiti savo pareigų, tol, kol bus išrinktas naujas prezidentas, jo įgaliojimai būtų perėję Seimo pirmininkui, bet ne ilgiau kaip šešiams mėnesiams.

Lietuvos demokratinės darbo partijos (LDDP) Lietuvos Respublikos Konstitucijos projektas. Šį projektą rengė LDDP tarybos sudaryta komisija, o jai vadovavo Lietuvos mokslų akademijos narys korespondentas Juozas Bulavas. Projektas skelbtas spaudoje¹.

Kitaip negu Metmenyse šiame projekte prezidentas neapibūdinamas kaip „aukščiausias pareigūnas“, o tiesiog konstatuojama: „Respublikos aukščiausioji vykdomoji ir tvarkomoji valdžia susideda iš Prezidento ir Vyriausybės (Ministrų Tarybos).“

Čia taip pat nurodoma, kad prezidentu gali būti turintis rinkimų teisę Respublikos pilietis, ne mažiau kaip dešimt metų gyvenantis Lietuvoje ir ne jaunesnis kaip 35 metų. Asmuo prezidentu gali būti renkamas trejiems metams, slaptu balsavimu ir ne daugiau kaip dviem kadencijoms iš eilės. Prezidentą renka Rinkikų kolegija, susidedanti iš Seimo deputatų ir aukštesnės pakopos vietos savivaldybės tarybų deputatų. (Alternatyva – prezidentą renka tauta tiesioginiu balsavimu). Išrinktu prezidentu pripažįstamas absoliutinę rinkikų balsų daugumą gavęs kandidatas. Jeigu pirmame rinkimų rate nė vienas kandidatas negavo absoliučios visų rinkikų balsų daugumos, tai antrą kartą balsuojama tik už du daugiausia rinkikų balsų prieš tai gavusius kandidatus. Antrame rate išrinktu prezidentu pripažįstamas daugiausia rinkikų balsų gavęs kandidatas. Prezidentavimo laikotarpiu „sustabdoma narystė politinėje partijoje ir Seimo deputato įgaliojimai“.

Svarbiausi Lietuvos Respublikos prezidento įgaliojimai projekte nurodomi šie: atstovauja Respublikai vidaus ir tarptautiniuose reikaluose; teikia Seimui ratifikuoti tarpvalstybines sutartis; skiria Respublikos diplomatinis atstovus į užsienio valstybes ir tarptautines organizacijas ir atšaukia iš jų; priima Respublikai akredituotus užsienio valstybių atstovus; po konsultacijų su Seimo frakcijomis teikia Seimui kandidatą į ministrus pirmininkus. Beje, pagal konstitucijos projektą tuo prezidento įgaliojimai formuojant vyriausybę ir baigiasi: ministro pirmininko suformuotą vyriausybę tvirtina Seimas, o atskirų vyriausybės narių atsistatydinimą priima ministras pirmininkas ir į jų vietą siūlo Seimui tvirtinti naujus kandidatus; prezidentas, išklausęs Seimo pirmininką ir ministrą pirmininką, priima visos vyriausybės atsistatydinimą ir imasi iniciatyvos siūlyti naują ministro pirmininko kandidatūrą arba gali paleisti Seimą ir skirti jo rinkimus. Prezidentas teikia Seimui kandidatus į Aukščiausiojo Teismo pirmininko, Konstitucinio Teismo pirmininko, generalinio prokuroro ir valstybės

¹ Tiesa, 1991 m. balandžio 23 d.

kontrolieriaus pareigas; teikia Seimui informaciją apie padėtį Respublikoje ir svarbiausius užsienio politikos klausimus; gali laikinai sustabdyti Seimo priimto įstatymo paskelbimą. Tokiu atveju per 15 dienų nuo įstatymo priėmimo dienos motyvuotu raštu grąžina Seimui pakartotinai svarstyti visą įstatymą ar atskirus jo straipsnius. Seimui apsvarsčius ir palikus įstatymą ar jo atskirą straipsnį nepakeistą, įstatymas laikomas priimtu; visi prezidento aktai galioja tik kontrasignavus ministrui pirmininkui arba atitinkamam ministrui.

Prezidentas pirma laiko gali būti pašalintas iš pareigų tik dėl tyčinio sunkaus nusikaltimo padarymo, valstybės išdavimo, šiurkštaus konstitucijos ir įstatymų pažeidimo ar priesaikos sulaužymo. Už tai turėtų balsuoti absoliuti dauguma Rinkikų kolegijos narių (alternatyva: išrinkto tautos tiesioginiu balsavimu – referendumu).

Tam tikrais atvejais prezidento įgaliojimus laikinai galėjo vykdyti Seimo pirmininkas.

*Lietuvos Respublikos konstitucijos projekto principai*¹. Šios konstitucinės versijos iniciatyva brendo Lietuvos teisininkų draugijoje, o didžiąją dalį darbo atliko advokatas Šarūnas Vilčinskas. Pasak jo, būtent jis rengė skyrius apie įstatymų leidybą, vykdomąją valdžią ir teismus. Pirmieji tekstai radosi 1990 m. spalį, t. y. tuo pačiu metu, kai buvo priimtas prieš tai minėtas 1990 m. lapkričio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimo“. Šiame darbe dalyvavo ir atkurta Lietuvos filosofų draugija. Konstitucijos projekto principai buvo pateikti Aukščiausiosios Tarybos Teisinės sistemos komisijai, o pasiūlymai galėjo būti siunčiami Aukščiausiosios Tarybos deputatui Jonui Laučiui.

Labiausiai nuo kitų šis dokumentas skyrėsi tuo, kad buvo siūloma Seimą sudaryti iš dvejų rūmų: Seniūnų ir Atstovų. Numatyta abiejų rūmų narių – deputatų – periodinė rotacija.

Buvo skelbiama: „Vykdomoji valdžia Lietuvos Valstybėje priklauso jos Prezidentui, kuris pats ir savo nuožiūra formuojama Vyriausybe vykdo Lietuvos įstatymus“, „Prezidentas yra aukščiausias valstybės pareigūnas, vyriausiasis karinių pajėgų vadas, atstovauja Lietuvai be specialių įgaliojimų, nustato kitų vyriausybės narių įgalinimus.“

Principuose buvo siūloma originali prezidento rinkimo procedūra. Jis turėjo būti renkamas visuotiniuose, tiesioginiuose, lygiuose rinkimuose ir slaptai balsuojant. Tuo atveju, jeigu du ar daugiau kandidatų nesurinktų absoliučios balsų daugumos, turėjo būti rengiami pakartotiniai rinkimai, kuriuose dalyvautų du daugiausia balsų gavę kandidatai. Jei juose kandidatai gautų po lygiai balsų, prezidentą po dviejų savaičių bendrame rūmų posėdyje rinktų Seimas.

Prezidentu galėjo būti renkamas asmuo, kuris yra Lietuvos pilietis nuo gimimo, rinkimų dieną sulaukęs 35 metų ir dešimt metų paeiliui iki rinkimų gyvenęs Lietuvoje. Joks asmuo prezidentu negalėjo būti išrinktas daugiau kaip du kartus paeiliui.

Pagrindinės Principuose skelbiamos konstitucinės prezidento galios: Seniūnų rūmų „pritarimu ir sutikimu“ skiria vyriausybės narius, taip pat ir ministrą pirmininką, ambasadorius ir kitus diplomatinį tarnybų vadovus, Aukščiausiojo Teismo, Apeliacinio teismo ir apygardų teismų teisėjus bei kitus aukštus vykdomosios valdžios pareigūnus, jei pastarųjų skyrimui nėra konstitucinių ar kitų įstatymų apribojimų. Seimui suteikiama teisė „įstatymu įgalinti prezidentą teismų ir kitų žinybų vadovus, žemesnio rango pareigūnus skirti savo nuožiūra“. Taip pat buvo numatyta, kad prezidentas „pats skiria bet kurį pareigūną ir tada, kai Seimas atostogauja, tačiau šiuo atveju reikia Seniūnų rūmų pritarimo po atostogų“; ne rečiau kaip kartą per metus teikia Seimui žinias „apie Valstybės reikalus ir pats siūlo Seimui priemones, kokios jam atrodo reikalingos ir būtinos šiems reikalams spręsti“; Seimo priimti įstatymai ir kiti aktai įsigalioja po to, kai juos per dešimt dienų nuo gavimo dienos pasirašo prezidentas, tačiau jis gali per dešimt dienų su savo pastabomis grąžinti teisės aktą tiems rūmams, kurie pradėjo jį svarstyti. Jei prezidento grąžintą aktą Seimo abeji rūmai pakartotinai patvirtina 2/3 balsų dauguma, prezidentas privalo jį pasirašyti ir paskelbti

¹ Vilčinskas Š. *Lietuvos konstitucijos projekto principai*. Vilnius, Viltis, 1991, p. 15.

nustatyta tvarka; skubiais atvejais turi teisę „sušaukti Seimą arba jo rūmus, o tais atvejais, kai rūmai nesutaria, kuriam laikui nukelti sesiją, Prezidentas padaro taip, kaip jam atrodo reikalinga“; priima užsienio valstybių vadovus, jų įgaliotinius bei pasiuntinius; su Seniūnų rūmų pritarimu ir sutikimu sudaro ir pasirašo sutartis su kitomis valstybėmis; „užtikrina įstatymų vykdymą ir laikymąsi visoje Respublikos teritorijoje“.

Projekte buvo numatoma, kad prezidentui mirus ar atsistatydinus, nušalinus jį nuo pareigų, šias pareigas iki tol, kol bus išrinktas prezidentu kitas asmuo, eina ministras pirmininkas.

*Lietuvos liberalų sąjungos konstitucijos projektas*¹. Pateikdama šį projektą viešioms svarstymams Liberalų sąjungos valdyba savo kreipimesi visų pirma pažymėjo, kad siekiama tęsti Lietuvos Respublikos konstitucines tradicijas, o skelbiama konstitucinė versija apibūdinta kaip 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijos nauja redakcija. Renkantis tokį konstitucinės kūrybos kelią buvo vadovaujamasi 1990 m. kovo 11 d. priimtais dviem istorinės reikšmės įstatymais: „Dėl 1938 metų gegužės 12 dienos Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo“² ir „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“³. Skaitytojui priminsime, kad pirmuoju įstatymu buvo nutrauktas iki tol veikusių okupacinio laikotarpio konstitucijų galiojimas ir atnaujintas 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijos veikimas visoje Lietuvos Respublikos teritorijoje, sustabdant tų skyrių ir straipsnių, kurie reglamentuoja Respublikos prezidento, Seimo, Valstybės Tarybos ir valstybės kontrolės statusą, galiojimą. Antruoju įstatymu Aukščiausioji Taryba, atsižvelgdama į būtinumą suderinti atstatytos 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijos nuostatas su pakitusiais politiniais, ekonominiais ir kitokiais visuomeniniais santykiais, sustabdė 1938 m. Lietuvos Konstitucijos galiojimą ir patvirtino Lietuvos Respublikos Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą.

Šiame Liberalų sąjungos projekte Respublikos prezidentas apibūdinamas kaip „valstybės vadovas, atstovaujantis Lietuvos valstybei tarptautiniuose santykiuose, ir vykdo visa kita, kas jam pavesta Konstitucijos ir įstatymų“. Prezidentas yra vyriausiasis visų valstybės ginkluotųjų pajėgų vadas. Greta nustatyta, kad už ginkluotųjų pajėgų tvarkymą ir vadovavimą Seimui yra atsakinga vyriausybė ir atitinkamas ministras.

Pagal projektą prezidentu gali būti renkamas Lietuvos pilietis pagal kilmę, kuris ne mažiau kaip dešimt pastarųjų metų gyveno Lietuvoje ir kuriam iki rinkimų dienos yra suėję ne mažiau kaip keturiasdešimt metų, taip pat kuris gali būti renkamas Seimo nariu. Rinkimai laikomi negaliojančiais, jeigu juose dalyvauja mažiau kaip pusė rinkėjų. Išrinktu laikomas tas, kuris gavo daugumą visų rinkimuose dalyvavusių rinkėjų balsų. Gali būti organizuojamas ir antrasis rinkimų turas.

Priesaikos tekste rašoma: „Vadovaudamas Valstybei rūpinsiuosi Lietuvos žmonių gerove, Konstitucijos duotą man galią vykdysiu teisingai ir visuomet atsimindamas savo atsakomybę už demokratinę Lietuvos dabartį ir ateitį. Didingoji Senosios Lietuvos Praeitis, sunki Nepriklausomybės atstatymo kova, ilga rezistencija prieš Tautos genocidą ir suverenios Lietuvos Valstybės tęstinumo atstatymas teskatina mane tam. Tepadeda man Dievas!“

Prezidentui laikinai išvykus į užsienį arba susirgus ir laikinai negalint eiti pareigų, jį laikinai galėjo pavaduoti Seimo pirmininkas.

Prezidento kompetencijos pagrindiniai parametrai: pasirašo Respublikos sudarytas sutartis ir ratifikacinius raštus; vyriausybės teikimu skiria ir atšaukia diplomatinis atstovus; priima užsienio valstybių diplomatinį atstovų įgaliojamuosius ir atšaukiamuosius raštus; suteikia aukščiausius diplomatinis rangus ir kitus specialius vardus; teikia Seimui tvirtinti ministrą pirmininką, paveda jam sudaryti vyriausybę, tvirtina jos sudėtį ir priima vyriausybės atsistatydinimą; įstatymų nustatytais atvejais skiria ir atleidžia aukštuosius valstybės pareigūnus; pasirašo ir skelbia Seimo priimtus įstatymus. Prezidentas turi teisę

¹ *Lietuvos aidas*, 1992 m. vasario 25 d.

² *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios (toliau – Žinios)*, 1990, nr. 9-223.

³ *Žinios*, 1990, nr. 9-224.

per dešimt dienų grąžinti Seimui įstatymą „su savo prieštaravimais“. Jei Seimas antruoju svarstymu priima tą patį įstatymą 2/3 visų deputatų balsų dauguma, prezidentas privalo jį pasirašyti ir paskelbti; teikia malonę ministrams ir kitiems aukštesniems valstybės pareigūnams, nuteistiems už „tarnybinius“ nusikaltimus, tačiau šiuo atveju turi būti gautas Seimo sutikimas; įstatymo numatytais atvejais skelbia valstybės gynimo arba nepaprastąją padėtį Respublikoje ar atskirose jos vietose. Tokį sprendimą turi patvirtinti Seimas ne vėliau kaip per tris dienas; savo iniciatyva arba Seimo reikalavimu daro pranešimus Seimui apie padėtį Respublikoje, taip pat apie Respublikos užsienio politiką.

Prezidento konstitucinį statusą apibūdino ir tai, kad prezidentas turėjo teisę dalyvauti vyriausybės posėdžiuose ir jiems pirmininkauti.

Prezidento įsakai, išskyrus dėl vyriausybės paleidimo, galioja, kai yra ministro pirminko ar atitinkamo ministro parašai.

Projekte siūlyta nustatyti, kad prezidentas neatsako už savo galios veiksmus. Už kitus veiksmus, kuriais jis pažeidžia konstituciją, sulaužo priesaiką ir padaro nusikaltimą, Aukščiausiojo Teismo teikimu jis Seimo gali būti traukiamas atsakomybės valstybinio kaltinimo tvarka. Šis procesas turėjo būti reglamentuotas įstatymu.

Politinio siekio nedelsiant atkurti prezidento konstitucinį institutą genezės fragmentai

Viena pirmųjų Respublikos prezidento klausimą aktualizavo Nepriklausomybės partija. Jos pirmininkas Virgilijus Čepaitis rašė: „Kaip ir sovietiniais laikais, nėra asmeninės pareigūno atsakomybės, net šiurkščiai pažeidus įstatymus. Dar šios sudėties parlamentas privalo atlikti visas būtinas pataisas Laikinajame Pagrindiniame Įstatyme ir kituose įstatymuose, kad mūsų demokratija nebūtų bejėgė, kad sustiprėtų valstybė, kad piliečiai toje valstybėje jaustųsi saugiai ir jaukiai. Ir tai padaryti reikia kuo greičiau, nes dabar, prasiėdžius spartesniems valstybės atkūrimo darbams, svarbu, kad įstatymai nebūtų bejėgiai prieš praktinį gyvenimą.“¹

Apie prezidentinę perspektyvą bylojo daugelis reiškinių. Štai viename Vyriausybės posėdžių 1991 m. spalį svarstant apie pastatus, kurie bus skirti besikuriančioms užsienio valstybių diplomatinėms įstaigoms, ir užsiminus apie Menininkų rūmus, esančius Daukanto aikštėje, ministras pirmininkas atsakė, neva šis pastatas lyg ir numatytas prezidentūrai. Ši frazė neliko neišgirsta – apie tai prabilta spaudoje, o politikos kuluaruose intensyvejo diskusijos apie prezidentinės valdžios modelius. Žurnalistas Valdas Kaminskas samprotavo: „Nors spaudoje ir bandomė diskutuoti, kuris iš prezidentūros tipų – Vokietijos ar JAV – Lietuvai priimtinesnis, bet politinių įvykių raida nepalieka jokių abejonių dėl būsimo prezidento statuso. Lietuvos politinės ir vykdomosios valdžios centrai iš Nepriklausomybės ir Lukiškių aikščių persikels į vieną, esantį Daukanto aikštėje.“²

Aukščiausiosios Tarybos deputatas Rimvydas Valatka savo apžvalgoje rašė: „Politis barometras rodo slėgio kritimą prieš audras. Kai bus liberalizuotos kainos, kai ne žodžiais, o darbais socialistinė ekonomikos sistema bus pradėta keisti rinkos ekonomika, pragyvenimo lygis iš pradžių žymiai smuktelės /.../, nereikia būti dideliu išminčiumi, kad suprastum, jog įpusėjus reformą, bet kurių dabartinių politikų šansai tapti prezidentu sumažėja iki minimumo. /.../ Tie, kurie norėtų tapti Lietuvos prezidentu, ir jų šalininkai, supranta: dabar arba galbūt jau niekada.“³

Ryžtingą žingsnį siekiant atkurti prezidento institutą žengė Sąjūdžio Seimo taryba, 1991 m. spalio 22 d. paskelbusi pareiškimą „Dėl Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos atkūrimo“⁴. Taryba, pabrėždama tai, kad Lietuvos Respublika jau yra visuotinai pripažinta valstybė, Jungtinių Tautų Organizacijos narė, manė, jog „neatsitiktinai atnaujinti ir Lietuvos konstitucingumo raidos svarstymai“. Pareiškime pritarta „pozityviems ir konstruktyviems

¹ *Gimtas kraštas, 1991 m. rugsėjo 5–11 d.*

² *Vilniaus laikraštis, 1991 m. spalio, nr. 35.*

³ *Lietuvos rytas, 1991 m. spalio 1 d.*

⁴ *Lietuvos aidas, 1991 m. spalio 29 d.*

teisininkų ir parlamentarų pasiūlymams“, tačiau pabrėžta, kad jų numatoma Lietuvos Respublikos politinė vidaus raida labiau tiktų kitomis aplinkybėmis.

Čia reikėtų paaiškinti, apie kokius teisininkų ir parlamentarų pasiūlymus užsimenama Sąjūdžio pareiškimе. Reikalo esmė ta, kad 1991 m. spalio 19 d. „Lietuvos aide“ buvo paskelbtas Zenono Juknevičiaus, Jono Prapiesčio, Stasio Stačioko ir Juozo Žilio straipsnis „Apie Lietuvos valstybės konstitucines tradicijas ir jų tęstinumą“¹. Šio straipsnio pagrindinė idėja buvo ta, kad remiantis 1990 m. kovo 11 d. priimtų teisės aktų politine teisine koncepcija, reikia rengti iš esmės naują 1938 metų Konstitucijos redakciją. Autoriai siūlė konstitucijos naujos redakcijos rengimo demokratinį procesą, akcentavo tai, kad nauja konstitucinė redakcija turi atitikti šiuolaikinio modernaus demokratinio pasaulio prioritetus ir vertybes². Beje, šiuo atžvilgiu prisimenant jau tolimą praeitį, būtų galima pasakyti, kad tuo metu Estijoje ir Latvijoje taip pat buvo kuriamos politinės, teisinės jungtys su jų tarpukario konstitucijomis³.

Taigi Sąjūdžio Seimo tarybos pareiškimе buvo teigiama, kad Lietuvos situacija, ypač vidaus reikalai, įpareigoja ieškoti kuo greitesnių sprendimų, o geriausias būdas – neatidėliojant atkurti Lietuvos Respublikos prezidento instituciją. Šis siekis buvo grindžiamas tokiais argumentais: būtų suformuota valdymo sistema; padidėtų valdžios veiksmingumas; efektyvesnis taptų parlamento ir vyriausybės darbas; nusistovėtų valdžių santykis; esmingiau ir konstruktyviau būtų galima kurti ekonomiką ir kultūrą; išlaikyti socialinę pusiausvyrą, atkurti ir įtvirtinti žmogaus teises; būtų įteisinta asmeninė atsakomybė už svarbių valstybės reikalų sprendimus; būtų sutvarkytas valstybės atstovavimas ir reprezentavimas.

Į šį Sąjūdžio Seimo tarybos pareiškimą iš karto atsiliepė Lietuvos piliečių chartijos taryba. Spalio 24 d. kreipimesi rašoma, kad iki šiol atkurta dar ne visa valstybės valdymo sistema, jai trūksta būtinų grandžių – prezidento ir vienokio ar kitokio pavidalo konstitucinio teismo. Piliečių chartijos taryba teigė, esą prezidento institucija turi būti atkurta tam, kad Lietuvai būtų deramai atstovaujama palaikant santykius su kitomis valstybėmis aukščiausiu lygiu, valstybinę valdžią galėtų efektyviau veikti sudėtingomis aplinkybėmis, būtų sklandžiau derinama įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžios, būtų atsižvelgta į Lietuvos konstitucinę tradiciją. Piliečių chartijos taryba buvo įsitikinusi, kad prezidentas turi būti demokratiškai išrinktas visų Lietuvos Respublikos piliečių, prašė Aukščiausiosios Tarybos kuo greičiau priimti reikiamus konstitucinius sprendimus ir kvietė piliečius palaikyti neatidėliotinų prezidento rinkimų iniciatyvą⁴.

Taigi galima konstatuoti, kad Sąjūdžio Seimo taryba rinkosi ne tolygios konstitucinės raidos maršrutą, bet valingai greitesnių sprendimų variantą. Tai reiškė, kad nedelsiant turi būti rengiami Laikinojo Pagrindinio Įstatymo pakeitimai ir po to skelbiami prezidento rinkimai.

Tokius veiksmus rėmė ir kitos politinės partijos bei organizacijos. Štai Lietuvos tautininkų sąjungos pareiškimе, be pasiūlymų nedelsiant spręsti prezidento institucijos klausimą, buvo keliamos ir kitos aktualijos. Siūlyta atimti įgaliojimus iš deputatų, bendradarbiavusių su KGB; surengti rinkimus į atsilaisvinusias vietas Aukščiausiojoje Taryboje ir savivaldos sistemoje; pareikalauti iš Aukščiausiosios Tarybos įvesti prezidento instituciją, išrenkant jį Aukščiausiojoje Taryboje ir suteikiant jam įgaliojimus, kol bus išrinktas prezidentas pagal naująją Respublikos konstituciją; buvusiems komunistų partijos nariams, kurie gaudavo atlyginimą už partinį darbą, ir KGB darbuotojams uždrausti dirbti vadovaujamą darbą visų lygių valstybės valdymo institucijose⁵.

Į 1991 m. lapkričio 16 d. vykusią Sąjūdžio Seimo sesiją buvo pakviesti ne tik Seimo nariai, bet ir Aukščiausiosios Tarybos deputatai, kuriuos rinkimuose rėmė Sąjūdis, taip pat rajonų ir miestų Sąjūdžio tarybų pirmininkai, atsakingieji sekretoriai. Buvo dar kartą konstatuota, kad nedelsiant būtina įsteigti prezidento instituciją ir yra tik vienas svarstytinas dalykas: kas jį rinks – tauta ar Aukščiausioji Taryba. Nutarta siekti, kad dėl prezidento institucijos atkūrimo būtų surengtas referendumas⁶.

¹ Lietuvos aidas, 1991 m. spalio 19 d.

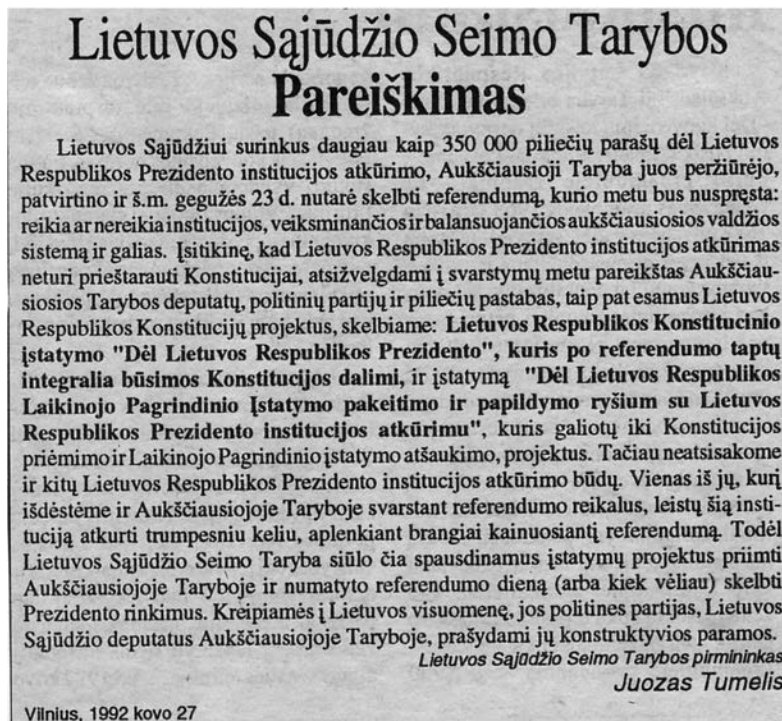
² Lietuvos aidas, 1991 m. spalio 31 d.

³ Žr. Žilys J. Latvijos Respublikos Konstitucija (Satversme) // Konstitucinio reguliavimo įvairovė. Vilnius, Mykolo Romerio universiteto leidybos centras, 2006, p. 207–272.

⁴ Lietuvos aidas, 1991 m. lapkričio 16 d.

⁵ Lietuvos aidas, 1991 m. lapkričio 16 d.

⁶ Lietuvos aidas, 1991 m. lapkričio 20 d.

„Lietuvos aidas“, 1992 m. kovo 31 d.

Lapkričio 30 d. Lietuvos laisvųjų profsąjungų konfederacijos rūmuose vyko dar viena Sąjūdžio Seimo sesija, skirta prezidento institucijos atkūrimo klausimams nagrinėti¹. Įžangos žodį tarė Sąjūdžio Seimo tarybos pirmininkas Juozas Tumelis. Jis pažymėjo, kad prezidento idėja kilo ieškant išeities. „Tai turėtų būti drausminanti institucija.“ Po jo kalbės Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas V. Landsbergis patvirtino: „Jeigu būtų įvesta Lietuvos prezidento institucija ir jeigu Sąjūdis keltų ir remtų mano kandidatūrą, aš priimčiau su dėkingumu ir kaip didelį įpareigojimą.“ Dėl prezidento būta ir kitokių nuomonių: Aukščiausiosios Tarybos deputatų Aurimo Tauranto ir Rolando Paulausko nuomone, rinkti prezidentą kol kas anksti. Andrius Kubilius manė, kad „verkiant stinga įtaigaus dirigento mosto“. Šioje sesijoje jau ne abstrakčiai, bet konkrečiai diskutuota dėl būsimąjo prezidento konstitucinių galių, kas jį turėtų rinkti – tauta ar parlamentas. Iš esmės buvo svarstomas dviejų teisės aktų projektų turinys. Pirmajame – įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos“ – projekte buvo reglamentuojami dalykai, susiję su prezidento konstituciniu statusu: prezidento pareigybės apibūdinimas, kas gali būti prezidentu ir jo rinkimų tvarka, priesaika, prezidento santykiai su Seimu ir vyriausybe, prezidento konkretūs įgaliojimai, veto teisė ir kt. Beje, vėliau šis įstatymas buvo įvardytas kaip „konstitucinis įstatymas“ ir tokiu pavidalu buvo teikiamas visuose svarstymuose. Antrojo įstatymo – „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo pakeitimo ir papildymo“ – projekte numatytos tos konstitucinės novelos, kuriomis koreguojama laikinoji Konstitucija ir kurios išplaukia iš pirmojo įstatymo imperatyvų. Būtent šioje Seimo sesijoje buvo aprobuoti abiejų įstatymų projektų tekstai ir paskelbti viešiesiems vertinimams².

Sesijoje taip pat buvo nuspręsta organizuoti iniciatyvinę referendumo dėl prezidento institucijos „įvedimo“ grupę, o jos funkcijas pavedė Seimo tarybai. Jau gruodžio 9 d. Vilniaus miesto savivaldybės Tarybos pirmininkas Arūnas Grumadas patvirtino dvylikos piliečių iniciatyvinės referendumo paskelbimo grupės registracijos aktą. Iniciatyvinė grupė savo veiklos tikslus apibūdino taip: „kad būtų išreikšta lietuvių tautos iniciatyva referendumui „Dėl Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos atstatymo, dėl jo įgaliojimų ir rinkimų tvarkos“ paskelbti“.

¹ Sąjūdžio informacinės agentūros savaitinių žinių biuletenis. 1991 m. gruodžio 2–9 d., nr. 1.

² Lietuvos aidas, 1991 m. gruodžio 5 d.

Beje, iniciatyvinė grupė rinkti įstatyme numatytą skaičių piliečių parašų referendumui dėl prezidento institucijos atkūrimo dar 1991 m. lapkričio 25 d. buvo įregistruota Kaune.

Reikėtų atkreipti dėmesį ir į tai, kad lapkričio 30 d. Sąjūdžio Seimo sesijos dokumentuose buvo numatyta, kad referendumo organizavimas galėtų būti sustabdytas, jeigu Aukščiausioji Taryba priimtų atitinkamus įstatymus ir nutarimą dėl neatidėliotinų Lietuvos Respublikos prezidento rinkimų. Ši tema, t. y. koku būdu turėtų būti priimti paskelbtieji įstatymų projektai dėl prezidento institucijos, lydėjo visas diskusijas iki pat 1992 m. gegužės 23 d. vykusio referendumo.

1991 m. gruodžio 13 d. Vilniuje susirinko Piliečių chartijos, Demokratų partijos, Nepriklausomybės partijos, Tautininkų sąjungos, Teisingumo partijos, Žaliosios partijos, Lietuvos laisvės lygos, Namų ir sklypų savininkų sąjungos, Krikščionių demokratų sąjungos ir kitų organizacijų atstovai. Polemizuota apie dešiniųjų koalicijos kūrimą trečiajame Sąjūdžio suvažiavime. Susirinkime pritarta referendumui dėl prezidento institucijos ir Laikinojo Pagrindinio Įstatymo pataisų rengimui¹.

1991 m. gruodžio 16 d. vykusiame Lietuvos Sąjūdžio trečiajame suvažiavime priimta politiškai reikšmingiausia rezoliucija „Dėl Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos atkūrimo“. Joje skelbta: „Lietuvos Sąjūdžio III suvažiavimas įsitikinęs, kad Lietuvos Respublikos Prezidento institucija turi būti atkurta nedelsiant.“ Pritardamas Lietuvos Sąjūdžio Seimo ir Seimo tarybos iniciatyvoms, suvažiavimas nutarė įpareigoti Seimą ir Seimo tarybą tęsti pradėtą darbą, kad konstruktyviai ir kuo greičiau būtų pasiektas tikslas, taip pat paragino Sąjūdžio remtus Aukščiausiosios Tarybos deputatus visokeriopai palaikyti prezidento institucijos atkūrimą. Rezoliucijoje pabrėžta, kad Lietuvos Sąjūdis visomis išgalėmis remis V. Landsbergio kandidatūrą, ir pareikštas įsitikinimas, jog Lietuvos Sąjūdžio, jo deputatų ir prezidento pastangomis pavyks įgyvendinti Sąjūdžio puoselėtą Lietuvos viziją².

Prezidento konstitucinio instituto atkūrimo svarstymai Aukščiausiojoje Taryboje

Apie nuotaikas Aukščiausiojoje Taryboje, kai buvo paskelbti įstatymų projektai dėl prezidento institucijos atkūrimo, bylojo parlamentiniai debatai po to, kai V. Landsbergis pranešė apie Konstitucijos koncepcijos metmenų turinį, apibūdino vykstantį šio dokumento svarstymą. Diskusija, vykusį Aukščiausiosios Tarybos posėdyje 1991 m. gruodžio 10 d., potencialiai rodė, kad parlamente nesiformuoja politinė dauguma, linkusi besąlygiškai pritarti Sąjūdžio „prezidentinėms“ iniciatyvoms³.

Samprotaujant apie visa tai reikėtų atsižvelgti į tai, kad tie svarstymai vyko po to, kai 1991 m. lapkričio 5 d. Aukščiausioji Taryba jau buvo priėmusi nutarimą „Dėl Lietuvos Respublikos konstitucingumo raidos“. Šiuo nutarimu buvo apibrėžtos konstitucijos rengimo gairės, politinės, socialinės, teisinės prielaidos, į kurias turėjo būti atsižvelgta. Parlamentinė dauguma buvo įsitikinusi, kad būtent nutarime suformuluoto konstitucinės raidos maršruto, o ne kokių nors kitų konstitucinių sumanymų reikėtų laikytis projektuojant konstitucinę ateitį. Šiame kontekste ir verta prisiminti kai kuriuos tada vykusią diskusijų fragmentus.

Aukščiausiosios Tarybos posėdis prasidėjo nuo klausimų Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui: kaip jis prognozuoja konstitucinę perspektyvą, kokia jo pozicija dėl iniciatyvų nedelsiant atkurti prezidento institutą, kuri valdymo forma jam labiau imponuoja – parlamentinė ar prezidentinė respublika. Siekta išsiaiškinti, kokia būtų pirmininko pozicija, jeigu kiltų iniciatyva suteikti jam reikšmingus papildomus įgaliojimus. Klausta dėl prielaidų rengti pirmalaikius parlamento rinkimus.

Šiuo atveju nevertinsime konkrečių klausimų ir atsakymų turinio, tačiau kai kuriuos iš jų paminėsime. Štai V. Landsbergio atsakymų kai kurios nuotrupos: „Aš ir dabar esu už pakankamai greitą Konstitucijos rengimą. Ir kad kitais metais (galbūt į metų pabaigą)

¹ Lietuvos aidas, 1991 m. gruodžio 14 d.

² Lietuvos aidas, 1991 m. gruodžio 19 d.

³ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) ketvirtoji sesija. Stenogramos (toliau – Stenogramos). 46. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1995, p. 285–304.

galima būtų eiti prie jos priėmimo“; „Nereikėtų prezidento pareigybės įvedimo vadinti prezidentiniu valdymu /.../ autoritariniu valdymu ar net kokia nors diktatūra. Jeigu prezidentas – tai būtinai diktatūra! Tai yra naivūs dalykai, ir galbūt žmonės klysta nesąmoningai /.../ apie kokius nors perversmus irgi niekas nekalba“; „Ar reikalinga papildoma grandis valstybės valdymo struktūroje, kokią mes turime? Ir jeigu reikalinga, tai kokia ji turi būti, kokie turi būti įgaliojimai, koku būdu gali būti prezidentas renkamas. Aš nežinau, ar jūs taip netyčia vėl manęs klausiate asmeniškai, lyg čia aš kažką renkuosi sau“; „Man visą laiką atrodė ir dabar atrodo, kad šita Aukščiausioji Taryba yra reprezentatyvi /.../ Galbūt reiktų dar išlaikyti daugiau to idealizmo, kuris atvedė mus į šitas vietas ir į šitas pareigas, mažiau leisti į tokį smulkų politikavimą arba į politinį intrigavimą /.../ nemanau, kad (taip, kaip kai kas skelbia) reiktų naujų rinkimų dabar /.../ Na, bet gali visokių dalykų atsitikti. Tai priklauso nuo mūsų pačių sugebėjimo darniai, konstruktyviai ir parlamentiškai dirbti.“

Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Sąjūdžio centro frakcijos vardu kalbėjęs Vytautas Povilas Andriukaitis pabrėžė, kad Sąjūdžio rinkiminėje programoje buvo skelbiama esminė politinės raidos kryptis – parlamentinė respublika su visais iš to plaukiančiais konstituciniais postulatais. Vertindamas Sąjūdžio paskelbtus įstatymų projektus, deputatas atkreipė dėmesį į tai, kad „.../ šiandieninio Sąjūdžio Seimo pozicija ir tas projektas, kurį parengė Sąjūdžio Seimas ir pateikė deputatams, iš principo keičiasi: keičiama Sąjūdžio rinkiminės programos pozicija, keičiama prezidento institucijos pozicija. Aiškus yra prezidentinės respublikos modelis ir atrodo, kad būtent Sąjūdyje dabar formuojasi kaip ir naujos programos politinė bazė, kurioje dominuoja prezidentinės respublikos variantas. Todėl aš manau, kad iš tikrųjų ši šeštadienį, kada vyks Sąjūdžio Seimo konferencija, suvažiavimas, kaip tik turės būti atsakyta, ar pirmojo Sąjūdžio ir Sąjūdžio rinkiminės programos (ir Konstitucijos metmenų, ir pagaliau mūsų dvejų metų darbo kryptis į parlamentinę demokratinę respubliką, ir galimybės toliau šitai vystyti) gali susidurti su visiškai nauja doktrina – su prezidentinės valstybės modeliu.“ V. P. Andriukaitis konstatavo, kad Centro frakcija „pasilieka ištikima Sąjūdžio rinkiminei programai“¹.

Liberalų frakcijos poziciją apibūdino Jonas Tamulis, pagrindinės nuostatos buvo tokios: Aukščiausiosios Tarybos nutarimas dėl konstitucingumo raidos yra privalomas kiekvienam deputatui; įvedinėti prezidento instituciją prieš priimant naują konstituciją yra netikslinga, o žmonės, siūlantys šitą variantą, nevisiškai suvokia savo atsakomybę tam, ką jie daro; prezidento institucija gali atsirasti naujojoje konstitucijoje, tačiau laikantis šios konstitucijos rengimo ir priėmimo demokratinį pagrindų ir tvarkos; prezidento institucijos įvedimas dirbtinai ją užkeliant ant dabar esančios konstitucijos, ant Laikinojo Pagrindinio Įstatymo, kuris savo esme yra, šiaip ar taip, LTSR konstitucija, šitos problemos neišspręs².

Zita Šličytė kalbėjo Jungtinės Sąjūdžio frakcijos vardu. Deputatė kategoriškai pareiškė, kad J. Tamulio nuomonė, neva Aukščiausiosios Tarybos nutarimas dėl konstitucingumo raidos yra privalomas deputatams, iš esmės yra neteisinga jau vien todėl, kad „Lietuvos žmonės vieningai nori prezidento institucijos atkūrimo“ ir šis klausimas bus išspręstas referendume. Z. Šličytė siūlė „.../ protingai apsvarstyti, ar mes, Aukščiausioji Taryba, Lietuvos žmonių išrinkti deputatai, priešinsimės tam, ko nori visi Lietuvos žmonės? Jungtinė Sąjūdžio frakcija yra už tai ir aktyviai remis Sąjūdžio trečiojo suvažiavimo nutarimus bei aktyviai dalyvaus referendume /.../ referendumo rezultatai turi aukštesnę galią negu bet kuris Aukščiausiosios Tarybos nutarimas.“³

Kairiųjų frakcijos nuostatas dėl prezidento institucijos inkorporavimo į Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą ir dėl referendumo surengimo paskelbė Algirdas Mykolas Brazauskas. Pagrindinės jų buvo: kelia abejonių prezidento įgaliojimų apimtis, kuri numatyta Sąjūdžio paskelbtuose įstatymų projektuose; jeigu prezidentui siūloma suteikti tokius svarius įgaliojimus, tokiu atveju reikia steigti konstitucinį teismą ir sukurti kitas atsvaros priemones

¹ Ten pat, p. 294–297.

² Ten pat, p. 297–298.

³ Ten pat, p. 298–299.

prezidentinėms galioms; skelbiant referendumą dėl Sąjūdžio inicijuojamų projektų reikia užtikrinti, kad visuomenė būtų visapusiškai supažindinta su visais prezidentinės valdžios privalumais ir trūkumais; turi būti laikomasi Aukščiausiosios Tarybos nutarime numatytos konstitucijos rengimo tvarkos, sparčiai rengiamas naujos konstitucijos projektas. Prezidento institucija gali būti įsteigta tik kartu su konstituciniu teismu¹.

Vytautas Petras Plečkaitis (Sąjūdžio centro frakcija) savo kalboje akcentavo šiuos dalykus: Sąjūdžio projektuose „labiau remiamasi autoritarinėmis“, o ne demokratine 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucija; atsižvelgiant į Sąjūdžio rinkiminę programą turėtų būti laikomasi nuostatos, kad prezidentas renkamas Seime, o ne visuotiniuose rinkimuose; jeigu Sąjūdžio siūlomi įstatymai būtų priimti anksčiau negu nauja konstitucija, tai kartu su jais turi būti priimtas bent jau konstitucinio teismo įstatymas; politiniais prioritetais visais atvejais turėtų būti naujos konstitucijos parengimas ir priėmimas, o ne siūlomų prezidentinių nuostatų inkorporavimas į Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą².

Sąjūdžiui paskelbus įstatymų projektus spaudoje ir spartinant referendumo surengimo procesą, greta buvo siekiama „prezidentinį reikalą“ išspręsti priimant šiuos teisės aktus Aukščiausiojoje Taryboje. 1991 m. gruodžio 18 d. Jungtinės Sąjūdžio frakcijos deputatai Juozas Karvelis, Pranciškus Tupikas ir Stasys Malkevičius Aukščiausiosios Tarybos Juridinio skyriaus teisės aktų projektų registre įregistravo beveik analogiško turinio dviejų įstatymų projektus. Lyginant šiuos projektus su tais, kuriuos paskelbė Sąjūdžio Seimo taryba, pastebėtinos kai kurios korekcijos. Štai buvo atsisakoma prezidento prerogatyvos „nustatyti Aukščiausiosios Tarybos dienotvarkės prioritetus“. Sąjūdžio paskelbtuose projektuose buvo numatoma, kad „aukštuosius valstybės pareigūnus“ skiria prezidentas be jokių papildomų sąlygų, o deputatų registruotuose projektuose šie prezidento įgaliojimai ribojami: skirti šiuos pareigūnus prezidentas gali tik gavęs išankstinį Aukščiausiosios Tarybos pritarimą. Taip pat atsisakyta prezidento teisės skelbti neeilinius Aukščiausiosios Tarybos rinkimus.

Pasiūlymas šį klausimą įtraukti į Aukščiausiosios Tarybos posėdžių darbotvarkę sunkiai skynėsi kelią. Išsprendus „reglamentinius kazusus“, 1992 m. sausio 23 d. pagaliau įvyko projektų pateikimas. Atlikdamas šią misiją deputatas S. Malkevičius kalbėjo: „Vyksta diskusija televizijoje, spaudoje, tik nevyksta diskusija parlamente dėl tos taip svarbios, pasakyčiau, mums institucijos, kurią mes vadinam prezidento institucija, ir aš manau, kad tai, kad mes iš trečio karto šiaip taip įrašėm į darbotvarkę šį klausimą, tai yra šioks toks mūsų pasiekimas.“

Kodėl šiuos įstatymus reikia nedelsiant priimti, prelegentas argumentavo taip: „Prezidento institucijos įvedimas numato sustiprinti valdžios centralizavimą ir vykdomosios valdžios sustiprinimą.“³ Apibūdinęs įstatymų projektų pagrindines nuostatas, S. Malkevičius akcentavo: „/.../ dabar turint omeny pereinamojo laikotarpio sunkumus, jūs patys matot, kokia yra netvarka Lietuvoje, galų gale net ir čia, pas mus. Ir tai, kad mes šiandien valdom Lietuvą kolektyviai, tai yra visiškai nenatūralu ir nenormalu, nes šitokioje situacijoje turi būti vienas asmuo, kuris būtų atsakingas už visą Lietuvą. Dabar atsakomybę dalijam į 140 dalių.“⁴

Pateikimo metu pareikštos deputatų nuomonės ir replikos dėl projektų ir vėl rodė, kad šiems dokumentams prielankumo nebus. Štai buvo prašoma paaiškinti, kodėl nesivadovaujama 1991 m. lapkričio 5 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimu „Dėl Lietuvos Respublikos konstitucingumo raidos“, o inicijuojamas kitas politinių konstitucinių sprendimų priėmimo būdas. Jonas Pangonis klausė: „/.../ kodėl jūs dabar teikiate naują projektą, juk Sąjūdis rengia referendumą su kitu projektu?“⁵ Č. Juršėnas tęsė: „Tegul, sakykim, įvedam prezidentūrą, o kaip jūs galvojat, ar šitai sistemai netiktų dar papildomas elementas, kuris buvo ir Sąjūdžio rinkiminėje programoj, taigi čia nesiskirtų ir su mūsų politikos arba propagandos perimamumu, – būtent konstitucinis teismas.“⁶ Bronislovas Genzelis samprotavo: „/.../ jūs

¹ Ten pat, p. 299–301.

² Ten pat, p. 302–304.

³ Stenogramos. 48.

Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1995, p. 429.

⁴ Ten pat, p. 430.

⁵ Ten pat, p. 430.

⁶ Ten pat, p. 431.

visgi revizuojaš Sąjūdžio programą, kadangi visi dabartiniai Sąjūdžio nutarimai kertasi su vasario 9 dienos referendumo rezultatais, kur Lietuva yra demokratinė Respublika.“¹ Romualdas Rudzys siūlė: „Ar jūs dabar nesutiktumėt atidėti šito klausimo svarstymą, kol nebus mums pranešti referendumo rezultatai ir pateiktas projektas?“²

Po projektų pateikimo turėjo būti priimtas Aukščiausiosios Tarybos sprendimas įtraukti šį klausimą į sesijos darbų programą. Tačiau tokio sprendimo nepavyko pasiekti nei 1992 m. sausio 23 d. posėdyje, nei vėliau, sausio 28 d. posėdyje vėl diskutuojant šiuo reikalu. Sąjūdžio centro frakcijos vardu kalbėjęs Romualdas Ozolas akcentavo: „.../ Mūsų manymu svarstyti jo nederėtų, nes tai prieštarautų mūsų anksčiau priimtiems nutarimams. Mes manome, kad esant dabatinei padėčiai, kai intensyviai dirba Konstitucijos komisija ir turi iki kovo 15 dienos pateikti pirmąjį Konstitucijos projektą, šiam klausimui gaišti laiko tiesiog nėra prasmės.“³

Dėl klausimo įtraukimo į sesijos darbų programą replikavo Kazimieras Antanavičius: „.../ Ir tiek yra ekonomikos klausimų, kurių nesugebam įtraukti, finansų klausimų, biudžetas prasidės, mes gi biudžetui turėsime skirti turbūt ne mažiau kaip dvi ištisas dienas. Ir imtis dabar šito klausimo... /.../ Tai pirmiau Konstitucija tegul būna, paskui tegu ekonomika, o prezidentą kitą sesiją galėtume...“⁴

Nors buvo pasisakymų ir už tolesnį minėtų įstatymų projektų svarstymą, tačiau balsavimas parodė kitas nuotaikas: už balsavo 37 deputatai, prieš – 30, susilaikė 26. Klausimas į sesijos darbų programą nebuvo įrašytas.⁵

PROJEKTAS	
LIETUVOS RESPUBLIKOS ĮSTATYMAS DĖL LIETUVOS RESPUBLIKOS LAIKINOJO PAGRINDINIO ĮSTATYMO PAKEITIMO IR PAPILDYMO RYŠIUM SU LIETUVOS RESPUBLIKOS PREZIDENTO INSTITUCIJOS ATKŪRIMU	
I STRAIPSNIS Ryšium su Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos atkūrimu padaryti šiame įstatyme išdėstyti Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo papildymus ir pakeitimus.	92*4 straipsnis. Išrinktas Prezidentas rytojaus dieną, pasibaigus esamo Prezidento kadencijai, arba, jei tą dieną rinkimai dar neįsiteisėję, rytojaus dieną, rinkimams įsiteisėjus, perima Valstybės vadovavimą iškilmingai prisiekdamas. Prezidento priesaikos tekstą nustato Lietuvos Respublikos Konstitucinis įstatymas "Dėl Lietuvos Respublikos Prezidento". Prezidentą prisaikdina Aukščiausiojo (Konstitucinio) Teismo Pirmininkas. Priesaikos Aktą pasirašo Prezidentas ir jį prisaikdinęs Aukščiausiojo (Konstitucinio) Teismo Pirmininkas. Kol išrinktas Prezidentas perima Valstybės vadovavimą, jai tebevadovauja Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas, remdamasis Laikinojo Pagrindinio Įstatymo jam suteiktais įgaliojimais.
II STRAIPSNIS Laikinojo Pagrindinio Įstatymo 2 straipsnio antrąją dalį išdėstyti taip: "Valstybinę valdžią Lietuvoje vykdo Aukščiausioji Taryba, Prezidentas ir Vyriausybė, Teismas."	92*5 straipsnis. Išrinkus naują Respublikos Prezidentą, Vyriausybė atsistatydina. Prezidentas kviečia Ministrą Pirmininką ir atsiklausia Aukščiausiosios Tarybos pritarimo. Aukščiausiajai Tarybai pritarus Ministro Pirmininko kandidatūrai, Prezidentas paveda jam sudaryti Vyriausybę, tvirtina jos sudėtį, priima Vyriausybės ar jos nario atsistatydinimą. Prezidentas Ministro Pirmininko teikimu skiria ir atleidžia Ministro Pirmininko pavaduotoją ir kitus ministrus. Prezidentas turi teisę atleisti Vyriausybę be Aukščiausiosios Tarybos sutikimo. Atleidžiant Ministrą Pirmininką, kartu atleidžiami ir kiti ministrai.
III STRAIPSNIS Papildyti Lietuvos Respublikos Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą tokio turinio 10*1 skirsniu: "10*1 skirsnis LIETUVOS RESPUBLIKOS PREZIDENTAS 92*1 straipsnis. Lietuvos Respublikos Prezidentas yra Lietuvos Valstybės vadovas ir aukščiausiasis pareigūnas, jos suverenumo garantas. Jis atstovauja Lietuvai krašte ir tarptautiniuose santykiuose."	Jeigu Aukščiausioji Taryba visų narių dauguma slapto balsavimu pareiškia Ministrui Pirmininkui nepasitikėjimą, visa Vyriausybė privalo atsistatydinti. Prezidentas priima atsistatydinimą arba, Vyriausybei pasiūlius, paleidžia Aukščiausiąją Tarybą. Prezidentas priima Vyriausybės grąžinamus įgaliojimus po naujo Aukščiausiosios Tarybos išrinkimo. Vyriausybei atsistatydinus ar grąžinus įgaliojimus, Prezidentas gali pavesti jai eiti pareigas iki naujos Vyriausybės sudarymo. Prezidentas turi teisę sustabdyti Vyriausybės nutarimus ir potvarkius, prieštaraujančius įstatymams. Sustabdytas nutarimas ar pot-

„Lietuvos aidas“, 1992 m. kovo 31 d.

¹ Ten pat, p. 431.

² Ten pat, p. 432.

³ Stenogramos. 49.
Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1995, p. 14, 15.

⁴ Ten pat, p. 33.

⁵ Ten pat, p. 35.

Aukščiausiosios Tarybos pirmininko konstitucinių galių plėtimo aktualizavimas

Nors, kaip minėjome anksčiau, Aukščiausiosios Tarybos pirmininko įgaliojimų klausimas epizodiškai vis iškildavo, tačiau galiojant laikinajai Konstitucijai jo įgaliojimai iš esmės nesikeitė. Prieš tai rašėme, kad 1991 m. rugsėjo 10 d. pakeitus LPĮ keletą straipsnių, pirmininkui buvo suteikta teisė priimti užsienio valstybių diplomatinį atstovų įgaliojamuosius ir atšaukiamuosius raštus. Tada diskutuota ir dėl Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo apdovanojimų funkcijos perdavimo pirmininkui. Šiam pasiūlymui balsuojant nepritarė. Beje, diskusijose užsiminta ir apie tai, kad pirmininkui būtų galima perleisti ir prerogatyvą teikti malonę asmenims, kuriuos yra nuteisę Lietuvos teismai.

1991 m. spalio 31 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje polemizuota apie pirmininko galimybes sušaukti Aukščiausiosios Tarybos neeilinį posėdį tuo atveju, kai Prezidiumas dėl kvorumo neturi galimybės priimti reikiamo sprendimo. V. Landsbergis tada kalbėjo: „/.../ kadangi padėtis šiandien yra tokia ir dar tas Prezidiumo narys neišrinktas, tai galbūt būtų tokia galimybė prireikus man sušaukti plenarinį posėdį. Nors šiaip taisyklės to turbūt nenumato, nes tik Prezidiumas gali sušaukti. Ar jūs galite man suteikti tokią galią? Ar norėsite suteikti? Tai jau antras klausimas. O pirmas – tai Reglamento žinovams: ar kritišku atveju aš galėčiau rytoj per radiją ar kitaip apeliuoti ir bent po pietų sukviesti į plenarinį posėdį?“ Tada „protokoliškai“ buvo nutarta prireikus leisti pirmininkui ne sušaukti, bet tik atšaukti posėdį, apie kurį jau buvo pranešta deputatams¹.

1991 m. gruodžio 10 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje pirmininkas komentavo savo priedermę pasirašyti Aukščiausiosios Tarybos priimtus įstatymus ir kitus teisės aktus, tačiau be jokių konstitucinių galių jų nepasirašyti ir grąžinti Tarybai su savo pastabomis ir pasiūlymais, t. y. vetuoti². Tame pačiame posėdyje deputatas V. P. Andriukaitis, pasisakydamas dėl tada svarstomų Lietuvos Respublikos Konstitucijos koncepcijos metmenų, kalbėjo: „/.../ ypač svarbu pabrėžti, jog jau dabar yra aiškiai daug kolizijų dėl gana neapibrėžtų pareigūnų teisių. Jau dabar Aukščiausiojoje Taryboje (dar ir pereinamais metais buvo) aišku, kad teks mums kažkada atsakyti į klausimą, kokias funkcijas mes galime deleguoti Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui, kokias funkcijas Ministrui Pirmininkui. Ir jeigu mes pasirinktume ir vykdytume parlamentinės respublikos modelį, aš manau, kad ir čia, Aukščiausiojoje Taryboje, logiška būtų ir dabar galvoti apie tam tikrų įgaliojimų atskyrimą ir suteikimą Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui, orientuojantis į parlamentinės respublikos prezidentą, tuo pačiu ir Vyriausybei, Ministrų kabinetui – taip pat einant ta pačia linkme.“³

Beje, apie kai kurių papildomų įgaliojimų suteikimą Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui, taip pat ir vyriausybės vadovui prabilti ne tik parlamente, bet ir spaudoje. Štai ką tik įsikūrusios Tautos pažangos frakcijos⁴ narys Rolandas Paulauskas rašė: „Parlamentas savo prigimtimi nepaslankus, ne visada spėja, o ir ne visada turi reaguoti į permainas. Todėl manytina, kad šiandien abudu pirmininkai, tiek AT, tiek Vyriausybės, turėtų pasakyti, kokių įgaliojimų jiems trūksta, kad kiekvienas galėtų geriau vykdyti savo funkcijas. /.../ mes visiškai sutinkame su atsakomybės įsmeninimu šiuo, pereinamuoju laikotarpiu. Paklauskim, ko nori tiek vienas, tiek kitas pirmininkas, ir suteikim jiems tą atsakomybę, kad jie galėtų ja pasinaudoti.“⁵

Dar anksčiau Romualdas Ozolas, samprotaudamas apie vykstančius Respublikos konstitucinės ateities svarstymus ir besąlygiškai palaikydamas iniciatyvą pradėti naujos konstitucijos kūrimą, rašė: „O kaip Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui lengviau vykdyti kai kurias ne tik pirmininko funkcijas, labai gražiai gali sutarti absoliuti Parlamento dauguma /.../ Porą metų rimtai dar padirbėjus, pakeitimus galima būtų daryti be sąžinės graužaties.“⁶

Veronika Brazaitytė ir Isakas Kaganas straipsnyje „Konstitucijos galiojimo tęstinumas“ samprotavo: „Pagal Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą valstybės vadovo įgaliojimai yra paskirstyti

¹ Stenogramos. 43. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1995, p. 153.

² Žr. Žilys J. Prezidento konstitucinio instituto atkūrimas: idėjų raida ir sprendimai. II // Nepriklausomybės sąsiuviniai, 2021, nr. 2 (36), p. 15–27.

³ Stenogramos. 46, p. 295.

⁴ Tautos pažangos frakcijos nariais buvo Aleksandras Ambrazevičius, Audrius Butkevičius, Arūnas Degutis, Kęstutis Grinius, Egidijus Klumbys, Vytautas Kolesnikovas, Birutė Nedzinskienė, Algimantas Norvilas, Rolandas Paulauskas, Vidmantas Povilionis, Aurimas Taurantas.

⁵ Sakyti tiesą // Atgimimas, 1992 m. sausio 15–23 d.

⁶ Ozolas R. Ir prisikalbėta, ir namo dar ne laikas // Lietuvos rytas, 1991 m. lapkričio 5 d.

tarp Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo ir Aukščiausiosios Tarybos pirmininko. Tuo būdu dirbtinai padaryta „kolektyvinio valstybės vadovo“ ir rudimentinės prezidento institucijos simbiozė. Štai Laikinojo Pagrindinio Įstatymo 86 straipsnyje skelbiama, kad „Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas yra aukščiausias Lietuvos Respublikos pareigūnas ir atstovauja Lietuvos Respublikai tarptautiniuose santykiuose“. Deja, kitas šio įstatymo straipsnis, reglamentuojantis pirmininko įgaliojimus, nepatvirtina jam valstybės vadovo statuso.“¹

1992 m. sausį deputatas Vytautas Kolesnikovas paskelbė Tautos pažangos frakcijos kreipimąsi į Aukščiausiosios Tarybos pirmininką, ministrą pirmininką Gediminą Vagnorių. V. Landsbergiui adresuotoje kreipimosi dalyje rašoma: „/.../ kreipiamės į jus kaip aukščiausią Lietuvos valstybės pareigūną, į Aukščiausiosios Tarybos Pirmininką ir *de facto* valstybės vadovą. /.../ Mes, Aukščiausiosios Tarybos deputatai, jūsų asmenyje matydami realiausią pretendentą į Lietuvos Respublikos Prezidento postą, prašome imtis iniciatyvos vykdyti Prezidento funkcijas nelaukiant rinkimų. Prašytume jūsų, gerbiamasis Pirmininke, išdėstyti savo pasiūlymus dėl Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko papildomų įgaliojimų ir atsakomybės. Mes esame pasiryžę juos aptarti ir paremti Aukščiausiojoje Taryboje.“²

1992 m. vasario 25 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Lietuvos tautininkų sąjungos ir Tautininkų frakcijos pareiškimą paskelbė deputatas Algimantas Sėjūnas. Jame buvo pabrėžiama, kad „Lietuvos Respublika atkurta ir pasauly pripažinta, tačiau valstybingumas įtvirtinamas lėtai ir skausmingai“. Atkreiptas dėmesys į esminius negatyvius visuomenės politinės raidos reiškinius: vienijasi partinė nomenklatūra ir nusikalstamos grupės; šios jėgos ir spauda trukdo stiprinti valstybės kontrolę, teisėsaugos sistemą, policiją, krašto apsaugą, muitines; siekiama destabilizuoti politinę, ekonominę ir socialinę padėtį Lietuvoje, bandoma įtraukti Lietuvą į vadinamąją Nepriklausomų valstybių sąjungą; valdžios ir valdymo organų veikla netenkina tautos lūkesčių; Aukščiausiosios Tarybos deputatai vadovaujasi asmeninėmis ir grupinėmis ambicijomis, steigia bei valdo biržas, bankus, panaudoja savo įtaką savanaudiškiems tikslams.

Frakcija, atsižvelgdama į šiuos ir kitus nepamintus nerimą keliančius reiškinius, skelbė: „Esame įsitikinę – reikalingi skubūs, ryžtingi veiksmai, būtina visos valstybės valdymo sistemos radikali reforma, tvarka, drausmė, atsakomybė. Lietuvai reikalingas turintis realius įgaliojimus prezidentas, valstybės ir Vyriausybės vadovas. Dabar, nedelsiant. Mes pritariame referendumui dėl prezidento institucijos atkūrimo, bet pagal galiojančius įstatymus prezidentas galėtų būti išrinktas tik šių metų pabaigoje. Tačiau bet koks delsimas pavojingas.“

Tautininkai siūlė Aukščiausiajai Tarybai nedelsiant, iki konstitucijos priėmimo ir visuotinių prezidento rinkimų, suteikti Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui V. Landsbergiui Sąjūdžio Seimo tarybos numatytus prezidento įgaliojimus. Jeigu to neįvyktų, tautininkai kartu su kitomis partijomis, organizacijomis, judėjimais pažadėjo kviesti piliečius, kad jie savo deputatų pareikalautų priimti šitokį sprendimą³.

Į šį Tautininkų sąjungos ir Aukščiausiosios Tarybos Tautininkų frakcijos pareiškimą nedelsiant sureagavo Sąjūdžio centro frakcija vasario 26 d. pareiškimu, kurį pristatė Aloyzas Sakalas. Šiame dokumente konstatuota, kad „Tautininkų pareiškimas vertinamas kaip ultimatumas Lietuvos demokratijai ir atviras autoritarizmo skatinimas“. Frakcija kvietė deputatus laikytis Aukščiausiosios Tarybos priimto nutarimo dėl konstitucingumo raidos ir rinkti prezidentą tik po konstitucijos priėmimo, kurioje bus nustatyti prezidento įgaliojimai bei jo rinkimų tvarka⁴.

Balandžio 14 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje reorganizuotos Tautininkų frakcijos pirmininkas A. Sėjūnas pristatė įstatymo projektą, kuriuo siūlyta iš esmės keisti Aukščiausiosios Tarybos pirmininko konstitucinį statusą ir suteikti jam naujus įgaliojimus – jais būtų ne tik išplečiamos pirmininko kaip parlamento pareigūno prerogatyvos, bet suteikiamos vadinamosios prezidentinės galios⁵. Tokių novelų poreikis buvo grindžiamas tuo, neva vyksta

¹ Lietuvos aidas, 1991 m. lapkričio 12 d.

² Stenogramos. 48, p. 413.

³ Stenogramos. 50. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1995, p. 390, 391.

⁴ Stenogramos. 51. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1995, p. 44, 45.

⁵ Stenogramos. 54. Vilnius, Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1995, p. 203–205.

„gana sudėtinga ekonominė reforma ir ji sukelia tam tikrų esminių šituo laikotarpiu sunkumų, kylančių ir dėl valdžios institucijų santykių, ir įgaliojimų nepakankamo sureguliuavimo, ir tai, kad Lietuvoje tebesančios neteisėtai dislokuotos buvusios Sovietų Sąjungos karinės dalys sudaro grėsmę Lietuvos valstybės ir žmonių saugumui.“ Pasak pranešėjo, šie pokyčiai turėtų įsigalioti po referendumo dėl prezidento institucijos atkūrimo, t. y. nuo gegužės 25 d., ir galiotų iki naujos Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo arba prezidento išrinkimo. Pagal tuo metu Reglamente nustatytą tvarką įstatymo projektas kovo 18 d. jau buvo įregistruotas Aukščiausiosios Tarybos Juridinio skyriaus teisės aktų projektų apskaitos žurnale.

Projekte buvo numatomos tokios naujos pirmininko funkcijos: 1) pateikti Aukščiausiajai Tarybai be eilės svarstyti klausimus, įstatymų bei kitų aktų projektus arba nustatyti prioritetinius darbotvarkės klausimus; 2) motyvuotu teikimu grąžinti Aukščiausiajai Tarybai svarstyti jos priimtą teisės aktą; 3) sukviesti neeilinę Aukščiausiosios Tarybos sesiją; 4) iškilus grėsmei valstybės ar jos piliečių saugumui priimti sprendimus dėl gynybos, kurie būtų privalomi visoms tarnyboms; 5) skirti ministrą pirmininką, pavesti jam sudaryti Vyriausybę, ją tvirtinti, atleisti ministrą pirmininką arba kitus Vyriausybės narius; 6) sustabdyti Vyriausybės nutarimus ir potvarkius; 7) skirti ir atšaukti kai kuriuos valstybės pareigūnus; 8) sudaryti Pirmininko tarybą ir paskirti jos narius; 9) sudaryti komisijas svarbiems valstybinės reikšmės klausimams spręsti. Projekte būta ir kitų novelų, o viena iš jų: „Tarptautinių santykių srityje, vedant tarptautines derybas ir pasirašant tarptautines sutartis, Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas turi būti tituluojamas Lietuvos Respublikos prezidentu.“

Aukščiausiosios Tarybos Juridiniame skyriuje netrukus, t. y. kovo 27 d., buvo įregistruotas dar vieno įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko įgaliojimų“ projektas. Jį rengė Tautos pažangos frakcija. Iš esmės tai buvo alternatyva Tautininkų frakcijos projektui.

Apie motyvus, argumentus, kuriais vadovavosi frakcija, rengdama ir teikdama Tarybai svarstyti šį dokumentą, kalbėjo Aurimas Taurantas gegužės 5 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje¹. Galima sakyti, kad abiejuose projektuose buvo nemažai panašių apibrėžimų, jie kartojosi.

Kaip ir kituose prieš tai minėtuose projektuose, Tautos pažangos frakcijos variante siūlyta suteikti pirmininkui teisę grąžinti parlamentui pakartotinai svarstyti teisės aktus, be eilės teikti Aukščiausiajai Tarybai svarstyti klausimus, aktų projektus, nustatyti prioritetinius darbotvarkės punktus, kvieisti neeilinę Tarybos sesiją ar posėdį, sustabdyti Vyriausybės nutarimus ir potvarkius. Pagal projektą pirmininkas būtų galėjęs ministro pirmininko teikimu skirti ir atleisti Vyriausybės narius (išskyrus ministrą pirmininką). Tiesa, buvo numatyta išimtis: vidaus reikalų ir krašto apsaugos ministrai galėjo būti skiriami ir atleidžiami tik gavus Aukščiausiosios Tarybos pritarimą. Pirmininkui numatyta teisė priimti neatidėliotinus sprendimus dėl gynybos tais atvejais, kai iškyla grėsmė valstybės ar gyventojų saugumui, tačiau jie turėjo būti pateikiami tvirtinti Aukščiausiajai Tarybai. Pirmininkui suteikiama galimybė Vyriausybės teikimu panaikinti rajonų ir respublikos miestų tarybų sprendimus, skirti ir atleisti miestų merus ir rajonų valdytojus. Pirmininkas buvo įgalinamas skirti valstybės apdovanojimus, suteikti garbės vardus, suteikti malonę asmenims, kuriuos yra nuteisę Lietuvos teismai.

Apibendrinant šias iniciatyvas dėl Aukščiausiosios Tarybos pirmininko konstitucinių galių plėtimo pažymėtina, kad ši tema epizodiškai vis atgimdavo parlamentiniuose debatuose, tačiau konkrečių sprendimų taip ir nebuvo priimta.

Vienu svarbiausių Aukščiausiosios Tarybos uždavinių buvo skelbti referendumą dėl Sąjūdžio parengtų įstatymų, pagal kuriuos turėjo būti atkurama Respublikos prezidento institucija, projektų. Greta reikėjo spręsti naujos konstitucijos rengimo politines, teises peripetijas ir ypač tada, kai radosi konkuruojančios konstitucinio reguliavimo alternatyvos.

Pabaiga kitame žurnalo numeryje

¹ Stenogramos. 56.
Vilnius, Lietuvos
Respublikos Seimo
leidykla, 1995, p. 112.

JUOZAS BANIONIS

XX A. ŠEŠTASIS DEŠIMTMETIS: LIETUVOS LAISVĖS KOMITETO KILIMAS IR PIRMOSIOS NAUJŲ LAISVINIMO VEIKLOS APRAIŠKŲ PAIEŠKOS

Vieningos Rytų Europos laisvinimo idėjos kilimas

Pasaulyje plintant komunizmo idėjoms, kurių pagrindiniu ramsčiu tapo Sovietų Sąjunga, Jungtinėse Amerikos Valstijose buvo įsitikinta, kad svarbus esąs ne tik jėgos, bet ir idėjos argumentas. Ši mintis ir lydėjo amerikiečius, kurie 1949 m. birželį Niujorke susibūrė į visuomeninį antikomunistinį sambūrį, pasiryžusį vesti idėjinę kovą su akivaizdžiai besiplečiančiu pasauliniu komunizmu. Tokios buvusios anuomet įsiviešpataujant Šaltajam karui naujojo, jungiančio žymius JAV politikus ir intelektualus, judėjimo, pasivadinusio *National Committee for Free Europe* (NCFE, liet. Nacionalinis Laisvosios Europos komitetas) ištakos. Pirmuoju jo atstovybės – Tarybos – pirmininku tapo buvęs JAV ambasadorius Japonijoje ir valstybės sekretoriaus pavaduotojas Džozefas K. Griu (Josephas C. Grew). Nuo pat susikūrimo komitetas vadovavosi mintimi, kad sovietai sulaužė tarptautinius įsipareigojimus, duotus sąjungininkams per Antrąjį pasaulinį karą, ir pavergė ištisą senojo žemyno dalį – Vidurio ir Rytų Europą su jos 90 milijonų gyventojų, kuriuos nuo laisvojo pasaulio režimas atkirto geležine uždanga. Todėl buvo suvokta, kad kol tokia padėtis nesikeis, kol komunizmo grėsmė tebeaugs, tol nebus įmanoma tvirta taika. Neatsitiktinai NCFE savo *credo* iškėlė šūkį – „Pasaulio laisvė yra nedaloma“. Platesniu mastu plėtojant šį antikomunistinį judėjimą, paremtą išsilaisvinimo idėja, numatoma jam svarbi atrama – nacionaliniai egzilio komitetai ir veiksminga jų parama. Taigi prasidedant šeštajam dešimtmečiui atsiranda ir jau ima veikti analogiški septyni komitetai, atstovaujantys į Rytų bloką patekusiems sovietų satelitiniams kraštams – Albanijai, Bulgarijai, Čekoslovakijai, Jugoslavijai, Lenkijai, Rumunijai, Vengrijai. Tarp jų ir NCFE užsimezgė glaudus bendradarbiavimas. Dar būtina pridurti, kad šie Vidurio ir Rytų Europos tautų egzilio komitetai atsirado finansiškai remiant JAV administracijai, visi jie skleidė šių tautų laisvinimo idėją, pasitelkdami iškilusių veiksmingiausių judėjimo apraišką – Laisvosios Europos radiją.

Patariamoji lietuvių grupė – Lietuvos laisvės komiteto pirmtakas

„Pagal JAV vyriausybės nurodymus dėl Rusijos išeivių“ Baltijos šalyse, nors jos ir laikytos neatskiriama Rytų ir Vidurio Europos dalimi, bet buvo atsidūrusios SSRS sudėtyje, „negalėjo būti steigiami tokie nacionaliniai Baltijos šalių komitetai“¹. Be to, JAV oficialūs sluoksniai vadovavosi nuostata, kad Baltijos šalys netgi „esančios geresnė padėty nei satelitiniai kraštai, nes jų aneksija nėra pripažinta ir Washingtone jos turinčios savo pripažintus atstovus (Lietuvos diplomatinę tarnybą, LDT – J. B.)“². Tačiau lietuvių išeivijos politiniai veiksniai tvirtai laikėsi kitos pozicijos. Jie buvo įtikėję analogiško komiteto svarba ir todėl vieningai siekė šios minties įgyvendinimo. Amerikos lietuvių tarybos (ALT) ir Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone ministro Povilo Žadeikio sutelktomis pastangomis tik 1951 metais pavyksta sulaukti NCFE palankaus sprendimo dėl analogiško lietuvių darinio įkūrimo. Visas nuoseklus lobistinis darbas, kurio ėmėsi ALT, konkrečiau jos padalinys – Lietuvių amerikiečių informacijos centras, buvo prasidėjęs dar 1950 metais. Tada NCFE vis buvo prašomas įsteigti Lietuvos, o drauge ir kitų Baltijos kraštų atstovų darinius, analogiškus

¹ Arlauskaitė-Zakšauskienė I. *Laisvosios Lietuvos komiteto JAV veikla // Lietuvos istorijos studijos, 2013, nr. 31, p. 119.*

² Sidzikauskas V. *Lietuvos diplomatinės tarnybos paraštėje. Vilnius, Vaga, 1994, p. 299; V. Sidzikausko laiškas M. Krupavičiui, Niujorkas, 1951 11 12 // LII B RS, f. 54, b. 16, l. 116.*

Straipsnio iliustracijos iš autoriaus archyvo.

jau veikiantiems JAV ir tarnaujantiems Rytų Europos šalims. 1950 m. rugpjūčio 25 d. lietuviams pagaliau pavyksta nustatyti nuolatinį ryšį su komitetu, tuo pačiu pradėti bendradarbiavimą su jo nacionalinėmis Rytų Europos grupėmis. Ir tik tada, spalio 13 d., jau kreipiamasi į NCFE prezidentą Divitą K. Pulą (Dewitt C. Poole) dėl analogiškų baltiečių grupių įteisinimo. Teigiamo sprendimo priėmimą dar paspartino 1950 m. lapkričio 17–18 d. įvykusio metinio ALT suvažiavimo metu priimtoji rezoliucija, kurioje vienareikšmiškai išreiškiama viltis Baltijos kraštų atstovams būti įtrauktiems į NCFE struktūrą. Netrukus, lapkričio 30 d., sulaukta svarbaus patikinimo, kad iš tiesų greitai minimus kraštus numatoma įtraukti į NCFE veiklą¹. Taip JAV iškyla dar vienas, bet jau su profesionalumo žyme, Lietuvos laisvinimo veiksnys, būsimo lietuvių nacionalinio darinio, Lietuvos laisvės komiteto (LLK), pirmtakas – *Lithuanian Consultative Panel* (Patariamoji lietuvių grupė, PLG). Naujoji institucija buvo iškart suformuota pagal analogiškus Rytų Europos nacionalinių komitetų principus ir savo veiklos pradžią pažymėjo 1951 m. birželio 1 d. data².

Lietuvos laisvės komiteto pirmtakas – Patariamoji lietuvių grupė

1951 m. vasario 24 d. diplomatas P. Žadeikis, pasitaręs su įtakingiausiu Lietuvos laisvinimo veiksnium – Vyriausioju Lietuvos išlaisvinimo komitetu (VLIK), į Patariamąją lietuvių grupę pasiūlė septynių kandidatų pavardes, kurias nusiuntė NCFE prezidentui Čarlzui D. Džeksonui (Charles D. Jackson). Šiame sąrašė buvo Lietuvos pagrindinių partijų ir vėliau kilusių rezistencinių judėjimų atstovai: valstietis liaudininkas Juozas Audėnas, socialdemokratas Kipras Bielinis, tautininkas Bronius Nemickas, Lietuvių tautinės tarybos pirmininkas Vaclovas Sidzikauskas, Mažosios Lietuvos tarybos atstovas Mykolas Tolišius, Lietuvos ūkininkų sąjungos narys Antanas Trimakas, krikščionis demokratas Pranas Vainauskas. Pirmieji PLG nariai buvo patvirtinti 1951 m. gegužės 11 d., pirmininku tapo diplomatas V. Sidzikauskas, nariais – J. Audėnas, K. Bielinis (įždininkas), M. Tolišius, B. Nemickas, A. Trimakas (sekretorius), P. Vainauskas, prie kurių priskirtas dar ir aštuntas narys, Darbo federacijos atstovas Vytautas Vaitiekūnas. Sukurtoji lietuvių institucija, kaip ir kiti NCFE nacionaliniai dariniai, veikė savarankiškai ir valdė savo išdą. Nors ir grindė veiklą tais pačiais kaip ir NCFE principais, ji ieškojo savitumo ir dėstė: „Netikslu teigti, kad panelė (PLG – J. B.) yra svetimo krašto įstaiga su lietuviškom lūpom“, o toliau dar paaiškino: „Jai tik sudarytos sąlygos gyventi ir veikti, o jau savo veikloj ji yra visai savaiminga.“³ PLG pabrėžė, kad „ji yra visai savarankis politinis organas, kurio tikslas ir uždavinys yra laisvinti Lietuvą ir ruošti jos atkūrimui po išlaisvinimo“. Be to, naujasis lietuvių darinys „formaliai pareiškė, kad ji dirba harmoningai su Lietuvos pasiuntiniu šiame

¹ P. Grigaičio raštas J. Budriui, 1958 09 09 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 338, l. 40.

² Laisvosios Europos komitetas ir jo Patariamoji lietuvių grupė // LII B RS, f. 54, b. 16, l. 119.

³ V. Sidzikausko laiškas M. Krupavičiui, Niujorkas, 1951 11 12 // LII B RS, f. 54, b. 16, l. 116.

krašte, su VLIK'u ir ALT'u¹. Taigi pirmiausia buvo užsibrėžta palaikyti ryšius su Lietuvos pasiuntinybe Vašingtone, kuri buvo traktuojama kaip „talkininkė ir pagalbininkė lietuvių tautos kovoje prieš komunizmo savivalę ir už Lietuvos laisvės atstatymą“². Taip pat pasisakyta už bendradarbiavimą su kitais politiniais veiksniais – VLIK'u ir ALT, „respektuojant jų kompetencijas“. Tokios į vienintelį tikslą – išlaisvinti Lietuvą – nukreiptos nuostatos ženklino PLG oficialios veiklos pradžią.

Panašiai kūrėsi ir latvių bei estų grupės. Taigi galima teigti, kad šeštojo dešimtmečio pradžioje Lietuva, Latvija ir Estija pasiekia, jog Jungtinių Valstijų būtų prilygintos kitiems sovietų satelitiniais kraštams – vadinamosioms socialistinėms Vidurio ir Rytų Europos valstybėms. Tai patvirtina ir pati inauguracija, vykusį birželio 1 d., kurios metu NCFE Tarybos vicepirmininkas Frederikas R. Dolbiras (Frederic R. Dolbeare) akcentavo, kad Baltijos kraštų patariamiosios grupės drauge su kitais tautiniais komitetais turės artinti pavergtų Rytų Europos kraštų išlaisvinimą ir bus bendradarbiaujama tam, „kad suteiktume kuo veikiau vilties tų kraštų žmonėms, kad palaikytume jų demokratinę dvasią ir pakeltume jų moralę akivaizdoje tų bandymų, kurie dar jų laukia“³.

Į savo artimiausių darbų gaires PLG įrašė studijos apie padėtį sovietų valdomoje Lietuvoje rengimą. Joje turėjo būti atkreipiamas dėmesys į žemės ūkio kolektyvizavimą ir jo padarinius ūkiniu, tautiniu bei kultūriniu požiūriu, darbininkų padėtį, žmogaus teisių klausimą ir tautinės kultūros likimą išgalėjus komunistiniam režimui. Dar darbų gairėse nurodytas svarbus siekis – per Laisvosios Europos radiją organizuoti lietuviškų laidų transliavimą, nustatant programą ir parenkant asmenis, taip pat studijų centro kūrimas, numatant veiklos kryptį ir tinkamus darbuotojus. Buvo rūpinamasi ir jaunosios kartos ateitimi – renkami duomenys apie atvykusius į JAV ir turinčius aukštojo mokslo diplomus ar jų siekiančius, jiems buvo siūloma tęsti studijas ir pasinaudoti NCFE skiriamomis stipendijomis. Greta nurodoma būtina sąlyga, „kad pirma galimybe jie grįš į savo išlaisvintas tėvynes“. Be to, planuota Strasbūre įsteigus Laisvosios Europos universitetą stengtis „sukurti ir ten lietuvišką židinį“. Drauge su kitomis nacionalinėmis pavergtųjų tautų išėivijos organizacijomis PLG užsibrėžia plėtoti tarptautinę politinę, diplomatinę ir visuomeninę veiklą „prieš Sov.[ietų] Sąjungos vykdomą okupuotuose ir satelitiniuose kraštuose genocidą“. Tuo pačiu numatyta aktyviai įsitraukti į besiformuojančią bendrą „Sov.[ietų] Sąjungos pavergtųjų tautų egzilinių veiksmų antibolševikinę akciją“⁴.

Siekdama paliudyti laisvinimo sąjūdžio gyvavimą, PLG taip pat ėmėsi iniciatyvos vienyti politinėje veikloje dalyvaujančių lietuvių organizacijų veiklą. VLIK'as, ALT ir LDT buvo kviečiami derinti savo veiklas politinėje diplomatinėje bei informacijos srityse. Taipogi keliamas sovietinio genocido, besiplėtojančio ne tik Baltijos kraštuose, bet ir satelitinėse valstybėse, klausimas ir pabrėžiama lietuviybės išlaikymo svarba, pavedant pastarąjį rūpestį besikuriančioms lietuvių bendruomenėms⁵.

Patariamoji lietuvių grupė iškart entuziastingai paniro į NCFE veiklą ir jau 1951 m. liepos 24 d. Niujorke dalyvavo visų tautinių egzilio darinių atstovų susitikime, kuriame priimama rezoliucija dėl sovietų pavergtuose kraštuose tebevykdomų deportavimų. Ten pat sutariama parengus atitinkamą memorandumą kreiptis į Jungtines Tautas (JT). Kaip tik šiuo laikotarpiu prie JT veikiantis Priverčiamojo darbo komitetas (*Ad Hoc Committee on Forced Labor*) jau domėjosi sovietų okupuotuose kraštuose praktikuojamu priverčiamuoju darbu. Todėl į rengiamą raportą spėjo patekti ir lietuvių teikiama medžiaga. Tačiau JT Ekonominė ir socialinė taryba (*Economic and Social Council*), posėdžiavusi Ženevoje, nenorėjo erzinti SSRS ir šio klausimo neįtraukė į darbotvarkę, o rekomendavo JAV problemą iškelti JT Pilnates komisijoje⁶.

Kitas konkretus žingsnis, turėjęs pasitarnauti Lietuvos laisvės reikalui, žengtas 1951 m. rudenį: pradėta rūpintis lietuvių radijo grupės kūrimu ir kurti planai jau nuo lapkričio 16 d.

¹ Ten pat.

² P. Žadeikio raštas *Lietuvių grupės nariams*, 1951 05 11 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 17–18.

³ Kas yra LE PLG? Pokalbis su V. Sidzikausku // *Lietuvių dienos*, 1952, nr. 6, p. 5.

⁴ Laisvosios Europos komitetas ir jo Patariamoji lietuvių grupė // LII B RS, f. 54, b. 16, l. 120.

⁵ Lietuvos laisvinimo ir lietuvių tautos išlaikymo veiklai derinti metmenys. PLG raštas, 1952 // LII B RS, f. 54, b. 16, l. 145–146.

⁶ PLG Pro Memoria // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 33.

kasdien lietuviškai prabilti penkiolikos minučių laida¹. Drauge su estais ir latviais imta daryti žygiai dėl Laisvosios Europos radijo laidų transliavimo baltiečių kalbomis. Šiuo klausimu buvo kreiptasi į JAV Valstybės departamentą argumentuojant, kad pastarasis radijas turėsiąs būti svarbiu lietuvių kovos su komunistų darbais ginklu, nes tai pasiteisina – jį „sėkmingai vartoja kitos sovietų pavergtos tautos“². Tačiau šio radijo laidų transliavimas į Baltijos kraštus nebuvo patvirtintas ir pasiūlyta pasinaudoti kito radijo – „Amerikos balso“ – jau transliuojamomis laidomis.

Trys Baltijos tautos tęsė bendradarbiavimą ir kitose srityse. 1952 m. rudenį Niujorke lietuvių, latvių ir estų patariamiosios grupės įkūrė bendrą raštinę – Baltijos laisvės namus (*Baltic Freedom House*), jie taip pat ėmėsi leisti anglų, prancūzų, ispanų kalbomis bendrą leidinį „Baltic Review“ („Baltijos apžvalga“). Be to, 1952–1956 metais lietuvių kalba buvo leidžiamas ketvirtinis politikos žurnalas „Lietuva“ (atsakingas redaktorius B. Nemickas).

Lietuvos laisvės komitetas ir pirmieji Lietuvos laisvinimo darbai

Baigiantis 1952 metams Patariamoji lietuvių grupė, pasirodžiusi kaip sėkmingai veiklą plėtojanti organizacija, sustiprėjo ir pateisindama tolesnius gyvavimo lūkesčius peraugo į Lietuvos laisvės komitetą (LLK, angl. *Committee for Free Lithuania*). Tuo metu užvirė nemažos diskusijos, kaip tiek angliškai, tiek lietuviškai turėtų skambėti šios institucijos pavadinimas. Svarstymų pradžioje, sekant analogija su NCFE, pavadinimas turėjo būti ilgesnis: *National Committee for a Free Lithuania*. Tačiau atsižvelgus į kitų baltiečių sprendimus apsisistota ties trumpesniu variantu – *Committee for Free Lithuania*³. Tada tęsėsi svarstymai, koks turėtų būti lietuviškas pavadinimas. Būtina prisiminti teiktą pradinį siūlymą – vadintis Laisvosios Lietuvos komitetu⁴. Beje, tokį pavadinimą šiais laikais perša ir naujosios kartos lietuvių tyrėjai argumentuodami, kad tai yra tikslus vertimas iš anglų kalbos⁵. Tačiau anuomet diskutuojant dėl lietuviško pavadinimo šios institucijos dauguma su pirmininku įvardijo aiškų variantą: Lietuvos laisvės komitetas. Nors jiems oponuodamas LDT atstovas peikė pastarojo pavadinimo „statiškumą“ ir teikė „dinamiškesnį“ variantą, pasiūlė vadintis Lietuvai laisvinti komitetu⁶. Vis dėlto buvo apsisistota ties „statiškesniu“ variantu ir būtent toks pavadinimas įrašytas lietuvių kalba skelbiamuose istorijos šaltiniuose, tokia forma įsitvirtino lietuviškoje istoriografijoje, tokį variantą, būtent, Lietuvos laisvės komitetas, vartoja ir šio straipsnio autorius, gerbdamas jo narių apsisprendimą.

1953 metais paskelbiama naujosios institucijos – LLK – veiklos programa, kurioje pabrėžiamas pagrindinis tikslas – Lietuvos valstybės suverenių teisių atkūrimas ir jos sienų apgynimas, apjungiant visas Lietuvos etnografines sienas. Brėžiamos tų sienų gairės, numatant, kad pietuose jos apims Seinų ir Punsko kraštą, o vakaruose – pietinę Mažosios Lietuvos dalį. Be to, į tolesnę perspektyvą akcentuota Lietuvos valstybės integravimosi į „laisvą ir apjungtą Europą“ galimybė⁷.

Pripažindamas, kad greta JAV svarbiausias lietuvių politinės ir tautinės veiklos centras vis dar yra Vakarų Europa, LLK pirmininkas V. Sidzikauskas 1953 m. vasarą apsilankė Prancūzijoje ir Federacinėje Vokietijoje. Vienas reikšmingiausių susitikimų buvo su Vokietijoje reziduojančiu VLIK'o pirmininku Mykolu Krupavičiumi. Jo metu pripažinta, kad Lietuvos laisvinimo veiksniai turėtų vieni kitus kuo daugiau informuoti apie rengiamus darbus. Be to, sutarta, kad „būtina suderintai talkinti“ Amerikos lietuvių tarybai ir kitoms institucijoms, pateikiant medžiagą JAV Kongrese įsteigtam komitetui Baltijos šalių okupacijai tirti (dar vadinamam komiteto vadovo senatoriaus Čarlzo Džozefo Kersteno (Charles Joseph Kersten) vardu). Svarstant tarptautinę padėtį, buvo teisingai prognozuota, esą „Maskvos politikos posūkis po Stalino išnykimo iš politinio horizonto gresia ilgesniam laikui pratęsti Šaltąjį karą ir atitolinti sovietų pavergtos Europos dalies išlaisvinimą“⁸.

¹ V. Sidzikausko laiškas M. Krupavičiui, Niujorkas, 1951 11 12 // LII B RS, f. 54, b. 16, l. 116.

² VLIK'o ir PLG posėdžio protokolas, 1952 01 21 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 48.

³ V. Sidzikausko laiškas M. Krupavičiui, Niujorkas, 1952 10 29 // LII B RS, f. 54, b. 16, l. 148.

⁴ V. Sidzikausko laiškas M. Krupavičiui, Niujorkas, 1951 11 12 // LII B RS, f. 54, b. 16, l. 116.

⁵ Arlauskaitė-Zakšauskienė I. Laisvosios Lietuvos komiteto JAV veikla, p. 115–137.

⁶ V. Sidzikausko laiškas M. Krupavičiui, Niujorkas, 1952 10 29 // LII B RS, f. 54, b. 16, l. 149.

⁷ LLK programa (projektas) // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 124.

⁸ LLK. Pro Memoria, 1953 09 05 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 139.

Pasirengimas liudijimams Kersteno komitete

Rengiantis Kongrese įsteigtos minėtos sovietų agresijos tyrimo komisijos būsimajam darbui, 1953 m. rugsėjo 20–22 d. *Baltic Freedom* namuose LLK iniciatyva susirenkama į pasitarimą. Jame, dalyvaujant Lietuvos konsului Niujorke Jonui Budriui ir JAV Kongreso nariams Viljamui Alenui (William Allen), Čarlzui Barukui (Charles Baruck), Ričardui Volšui (Richard Walsh) bei NCFE atstovams Ernestui Akeriui jaunesniajam (Ernest Acker), Džinai Rafin (Jeana Ruffin) buvo prisimenami sovietų agresijos faktai, aneksijos įvykių eiga, derinami požiūriai dėl vieno ar kito fakto vertinimo. Liudytojais numatyta kviesti tiesiogiai įvykių sukuryje buvusius valstybininkus: vadinamosios Liaudies vyriausybės ministrą pirmininką prof. Vincą Krėvę-Mickevičių, buvusį nepriklausomos Lietuvos ministrų kabineto generalinį sekretorių Vincą Mašalaitį, generolą Stasį Pundzevičių, buvusį vyriausybės narį Juozą Audėną, diplomatus dr. A. Trimaką ir V. Sidzikauską. Liudytojų paprašyta apibūdinti kiekvieno padėtį iškilus sovietų agresijai. Išsiskyrė prof. V. Krėvės-Mickevičiaus liudijimas, kuriame įžvelgtos asmeninės „tendencijos pateisinti dalyvavimą Paleckio „vyriausybėje“. Tačiau buvo pripažinta, kad, būdamas geros valios, profesorius yra kiek *slippery* (nepatikimas) „ir jo atmintis yra kiek susilpnėjusi“¹. Be jau įvardytųjų, dar liudijo ir kiti lietuviai visuomenininkai: gydytojas Mykolas Devenis (patyręs tremtį Vorkutoje), žurnalistas ir teisininkas Vincas Rastenis (sovietų kalintas Vilniuje), artistas Henrikas Kačinskas (išrinktas į Liaudies seimą), teisininkas Juozas Brazinskas (dirbęs teisėju Vilniuje), ekonomistas Juozas Pažemeckas ir kiti, perteikę savus sovietų agresijos patyrimus. Tokioje savotiškoje parengiamojoje apklausoje išryškėjo ne tik sovietų agresijos detalės, bet buvo fiksuojamos ir silpnosios vietos, o tai teikė galimybę geriau pasirengti tikrajam sovietų nusikaltimų tyrimo procesui.

Tuo metu LLK, rengdamas faktus ir medžiagą Kersteno komitetui, ne tik intensyviai bendradarbiavo su kitais Baltijos kraštų laisvės komitetais, bet ir teikė Jungtinėms Tautoms dokumentais pagrįstus raštus dėl priverčiamojo darbo SSRS. Kai tik susiformavo Kersteno komitetas, LLK sumanė parengti dar vieną dokumentą – raportą, kuriuo būtų grindžiami kaltinimai SSRS vyriausybei, įvykdžiusiai agresiją prieš Lietuvą. Šis dokumentas susidėjo iš trijų dalių. Pirmąją dalį, atskleidžiančią sovietų agresijos preliminarijas (t. y. tarptautinės sutartis bei jų laužymą), rengė prof. Domas Krivickas, Kongreso bibliotekos Užsienio teisės skyriaus darbuotojas. Antrąją dalį, apimančią laikotarpį nuo Justo Paleckio marionetinės vyriausybės sudarymo iki SSRS Aukščiausiosios tarybos nutarimo inkorporuoti Lietuvą, įsipareigojo parašyti Lietuvos laisvės komitetas. Trečiojoje dalyje, kuria rūpinosi teisininkas Jonas Talalas, akcentuojami sovietų agresijos padariniai Lietuvos valstybei ir lietuvių tautai². Per visą Kersteno komiteto veiklos laikotarpį LLK pasitarimuose su atitinkamais latvių, estų komitetais buvo svarstoma ir derinama sovietų agresijos tyrimų pateikimų eiga. Be to, buvo rengiami bendri LLK ir ALT posėdžiai, kuriuose tartasi, kaip visapusiškiau pateikti informaciją Kersteno komitetui. Plačiau į viešumą keliant Baltijos tautų likimo problemą, LLK dar numatė pasiremti Europoje gyvenančiais liudytojais. Jais turėjo būti kviečiami Lietuvos valstybės tarnautojai, buvę akredituoti Lietuvoje diplomatai, repatrijavę iš sovietų užimto krašto vokiečiai. Tokia papildomai surinkta medžiaga praplėtė Kersteno komiteto formuojamą bylą. Baigiantis 1954 metams LLK pateikė planuotą raportą, kuriame iškėlė svarbius Lietuvos valstybės istorinius, teisinius klausimus. Dokumentas nuodugniai supažindino su Lietuvos Respublikos konstitucijos raida, aiškino valdžios galių prigimtį joje, apžvelgė valstybės ekonominį, socialinį gyvenimą, komentavo Lietuvos tarptautinę padėtį 1939 metais, atskleidė tiesą apie vadinamosios Liaudies vyriausybės sudarymą. Raporte taip pat gvildentos Vilniaus ir Klaipėdos problemos³. Taigi buvo surinkta solidi ir įvairiapusė medžiaga apie Lietuvą, liudijanti valstybės padėtį lemtingų įvykių išvakarėse ir nušviečianti 1940 metais sovietų įvykdytos aneksijos esmę.

¹ LLK. Pro Memoria, 1953 09 24 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 144–146.

² LLK. Pro Memoria, 1953 10 16 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 161.

³ LLK. Pro Memoria, 1954 12 31 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 321, l. 196.

LLK mezga ryšius su kaimyninių tautų egzilais

Ilgametis Lietuvos laisvės
komiteto pirmininkas
Vaclovas Sidzikauskas

Nuo pat susikūrimo pradžios LLK aktyviai plėtojo bendradarbiavimą su kaimyninių tautų išeivijos organizacijomis ir taip stengėsi vykdyti Lietuvos sienų tvirtinimo politiką. 1953 m. lapkričio 22 d. pirmininkas V. Sidzikauskas susitiko su buvusiu Rusijos laikinosios vyriausybės ministru pirmininku Aleksandru Kerenskiu. Tada sužinota, kad baltieji rusai laikosi nuostatos, esą pripažįstamas lietuvių, latvių ir estų tautų apsisprendimas ir ateityje joms nebus reiškiamas jokių pretenzijų¹. Kitame susitikime, vykusiam 1954 m. sausio 18 d. jau platesniu formatu, LLK tarėsi su Lenkų politine taryba (*Polska Rada Polityczna*, PRP). Šiame pasitarime lietuvių pusei be LLK narių – V. Sidzikausko, K. Bielinio, J. Audėno, A. Trimako – atstovavo dar ir prof. Juozas Kaminskas (Steponas Kairys), o lenkų pusei – PRP užsienio reikalų tvarkytojas Adamas Ciolkošas (Adam Ciolkosz), nariai – dr. Ottonas Peras (Otton Pehr), Stefanas Korbanskis (Stefan Korbanski),

Boleslavas Laševskis (Boleslaw Laszewski), A. Nebeščianskis (Niebieszczanski), P. Kobočas (Kobocz). Aptarus tarptautinių įvykių įtaką abiejų tautų išlaisvinimui ir tolesnes proceso perspektyvas, įvertinus sovietų politikos pokyčius bei abiejų kraštų rezistencijos padėtį, buvo svarstytos lietuvių ir lenkų bendradarbiavimo egzilyje galimybės. Sutarta, kad toks pirmas kaimyninių tautų susitikimas buvęs „teigiamas ir konstruktyvus ir ateityje būtina tokius pasitarimus tęsti“². 1954 m. kovo 20 d. LLK susitiko su baltarusių (gudų) Centrinės tarybos (*Centralna Rada*) atstovais, vadovaujamais pirmininko Jurajaus Sobolevskio. Šiame pokalbyje vyravusi pagrindinė tema, susieta su JAV Kongreso Kersteno komiteto vykdomais sovietų agresijos Baltijos kraštuose tyrimais. Susitikimo metu gudai išreiškė viltį, kad minėti tyrimai bus plečiami ir į Rytuose esančius kraštus, o tada rastųsi dar didesnė galimybė glaudžiau bendradarbiauti abiem tautoms. Be to, lietuvių pusė, atremdama skleidžiamus ginčus dėl teritorijų priklausomybės ir gindama Vilniaus kaip Lietuvos sostinės statusą, vienareikšmiškai pabrėžė, kad „Vilniaus klausimas nėra diskusijų objektas“³.

LLK, palaikydamas ryšius su kitų tautų išeivijos organizacijomis ar jų susivienijimais, nuosekliai laikėsi Lietuvos kaip nepriklausomos valstybės nuostatos, pabrėždamas SSRS įvykdytą Baltijos kraštų neteisėtą aneksiją. Pavyzdžiui, 1954 metais atsiliepdamas į Paryžiuje veikusio Koordinacinio kovos su bolševizmu centro (*Koordinacyjny centr antibolševitskoj borby*, KCAB), vadovaujamo A. Kerenski, kvietimą jungtis į šį darinį, LLK teigė, esą „lietuviškieji veiksniai“, kovojantys už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę, galėtų palaikyti santykius su KCAB „tik informacinio pobūdžio klausimais, pasilikdami savo kovos su bolševizmu barą visiškoje savo žinioje“⁴.

LLK dialogas su kaimyninių tautų išeivijos atstovais tęsėsi ir 1956 metais. Visų pirma, su lenkais toliau svarstytos bendradarbiavimo atkuriant savų kraštų nepriklausomybę galimybės. Akcentuotas pereinamojo laikotarpio būtinumas laisvinimo procese ir pradėtos diskusijos dėl abiejų tautų santykių joms išsilaisvinus. V. Sidzikauskas pažymėjo, kad lenkų pusė dar nevengia „svaičiojimų apie Vilnių“. Tų pačių metų pabaigoje įvyko susitikimas ir su baltarusiais, kurie jau reikėsi Paryžiuje veikiančioje Sovietų Sąjungos tautų išsilaisvinimo lygoje (*League for the Liberation of the Peoples of Soviet Union*). Kaimynai lietuvių prašė tarpininkauti nustatant ryšius su Pavergtųjų Europos tautų asamblėja⁵. Tęsiant kaimyninių tautų egzilio dialogą, 1959 m. balandį Niujorke įvyko dar vienas LLK susitikimas su kolegomis lenkais. Pastarieji pasidžiaugė laisvėjimu jų tėvynėje, nes į savo kraštą jau galėjo siųsti tūkstančius egzempliorių įvairių leidinių ir visi jie ten buvo gaunami. Todėl kaimynai pasiūlė lietuviams tarpininko vaidmenį. Pasak lenkų, iš Lenkijos siųsti literatūrą į Lietuvą

¹ LLK. Pro Memoria, 1953 11 23 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 176.

² LLK. Pro Memoria, 1954 01 18 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 321, l. 11.

³ LLK. Pro Memoria, 1954 03 22 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 321, l. 40.

⁴ LLK raštas URT valdytojui P. Karveliui, 1954 01 08 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 321, l. 23.

⁵ LLK. Pro Memoria, 1956 12 20 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 323, l. 139; V. Sidzikausko laiškas B. K. Balučiui, 1956 12 19 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 323, l. 136.

yra lengviau, be to, ten dažnai lankosi gausios lietuvių delegacijos ar pavieniai asmenys. Jie galėtų ir pervežti knygas per SSRS sieną¹.

Pavergtųjų Europos tautų asamblėja ir Lietuvos laisvės reikalai

Šeštajame dešimtmetyje prasidėjus Europos valstybių vienijimosi procesui, ta linkme savo veiklą kreipė ir Nacionalinis laisvosios Europos komitetas. Kaip žinia, pradžioje Vakarų valstybės siekė pradinio, vadinamojo funkcinio, jungimosi. Tolesnis Europos integravimas politine ir teisine kryptimi buvo atidedamas ateičiai, kai išsivaduos sovietų priklausomybėje esanti Rytų Europa. Todėl dar tiksliau darėsi skatinti Vidurio ir Rytų Europos tautų judėjimą už laisvę egzilyje. Viena tokių reikimosi formų tampa įsteigtoji Pavergtųjų Europos tautų asamblėja (PETA, *Assembly of Captive European Nation*). PETA paskelbė atstovaujanti toms Europos tautoms, kurios iki Antrojo pasaulinio karo turėjo savo nepriklausomas valstybes ir kurios dabar yra patekusios sovietų įtakon. Pirmoji, steigiamoji, asamblėja buvo sušaukta 1954 m. rugsėjo 20 d. Niujorke, tuo metu, kai posėdžiavo Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėja ir tai tapo tradicija. Be to, pavasarį dar buvo rengiamos sesijos Europoje – Strasbūre arba Paryžiuje. Ilgainiui PETA tapo žinomu ir patikimu tarptautiniu forumu, kur sovietų pavergtos tautos galėjo laisvai kelti išsivadavimo problemas. PETA vadovavosi svarbiais demokratinės valstybės valdžios, išreiškiančios laisvą tautos valią ir gerbiančios pagrindines žmogaus teises bei laisves, principais. Todėl forumuose buvo nagrinėjami ne tik aktualūs tarptautiniai klausimai, bet ir sovietų įvykdyta agresija bei jos padariniai – religijos, žmogaus laisvių varžymas, taip pat organizuojami svarbių įvykių minėjimai. Pavyzdžiui, buvo pažymima lapkričio 7-oji, Politinio kalinio diena. Tą dieną po pasaulį ėmė sklisti bolševikų teroras, prasidėjęs Rusijoje.

Neatsitiktinai šioje NCFE įsteigtoje institucijoje lietuvių delegacijos pagrindą sudarė LLK nariai, o jos vadovu nuo 1954 metų tapo LLK pirmininkas V. Sidzikauskas. Būtina pažymėti, kad šiame tarptautiniame forumo lietuviai įtvirtino tokį pat statusą, kokį turėjo kitos Vidurio ir Rytų Europos tautos, priklausančios vadinamosioms satelitinėms valstybėms. LLK iškėlė nuostatą, kad Lietuvos „laisvinimo žygiai turėtų būti daromi bendrai su visomis kitomis Centrinės ir Rytų Europos sovietų pavergtomis valstybėmis“, ir ja nuosekliai rėmėsi². Tokį sprendimą patvirtino aktyvus lietuvių įsitraukimas į PETA veiklą. Tačiau greta to LLK pripažino, kad specifinius Lietuvai klausimus, būtent, Mažosios Lietuvos priklausomybės, baltarusių (gudų) pretenzijų į Vilnių ar Lietuvos ir Lenkijos sienų problemas laisvai lietuviškai teks spręsti savomis pajėgomis.

PETA, atliepdama į aktualius tarptautinius įvykius, priimdavo memorandumus, kuriuose nuosekliai buvo keliami Vidurio ir Rytų Europos valstybių, esančių sovietų priklausomybėje, išlaisvinimo ir savarankiško apsisprendimo klausimai. Vienas tokių memorandumų buvo parengtas 1955 m. gegužės 4 d., artėjant keturių didžiųjų valstybių konferencijai Paryžiuje, kur turėjo būti svarstoma Taikos sutartis su Vokietija. Dokumente pabrėžtas „priverstinasis įjungimas devynių tautų į Sovietų militarinę sistemą“ ir teigiama, kad „Europos taika ir saugumas neįmanomi be šių visų valstybių nepriklausomybės atstatymo“. Todėl Asamblėja buvo įsitikinusi, kad „jeigu būtų prašyta įtraukti mūsų tautų nepriklausomybės atstatymo klausimą per laisvus ir nevaržomus rinkimus į artėjančios Keturių Valstybių konferencijos dienotvarkę, Vakarų Tautos veiktų bendram taikos interesui“³. Tačiau, nors 1953 metais įvykusiame Bermudų susitikime trijų didžiųjų Vakarų valstybių (JAV, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos) lyderiai ir buvo deklaravę, kad „mes negalime dabartinę Europos dalinimą pripažinti teisėtu arba galutiniu“, apsiribota tik bendru padėties įvertinimu. Todėl, kaip ir viltasi, minimo memorandumo įvade konstatuota: „Europos dvasinė, moralinė ir politinė pozicija per šitą perkirtimą (sovietų atkirstą rytinę žemyno dalį – J. B.) smarkiai sumenkėjusi“, ir Rytų Europos tautos paliko priskirtos prie kitos civilizacijos⁴. Dar buvo kreiptasi

¹ LLK. *Pro Memoria*, 1959 04 08 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 326, l. 19.

² LLK laiškas VK URT, 1954 04 18 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 321, l. 35.

³ PETA memorandumas Prancūzų užsienio reikalų ministeriui, Anglijos užsienio reikalų valstybės sekretoriui ir JAV valstybės sekretoriui. *New York*, 1955 05 04 // LII B RS, f. 54, b. 16, l. 273, 276.

⁴ *Ten pat*, l. 274, 273.

į Vakarų Vokietijos vyriausybę, tikintis Potsdamo konferencijos nutarimų peržiūrėjimo, taigi būtų neišvengta ir Rytprūsių priklausomybės klausimo svarstymo. Tokiu būdu, nors netiesiogiai, tikėtasi paliesti ir Lietuvos problemą¹. Be to, PETA (tiksliau jos atstovų – generalinio komiteto) delegacija periodiškai (pvz., 1955 m. spalio 12 d., 1956 m. sausio 18 d. ir pan.) susitikdavo su JAV Valstybės departamento pareigūnais, iš kurių buvo patiriamos tarptautinės aktualijos, sulaukiama patikinimo patvirtinant, kad JAV politika sovietų valdomų Vidurio ir Rytų Europos valstybių atžvilgiu išlieka nekitusi (o tai buvo svarbus pagrindas išlaikant Lietuvos sovietų aneksijos nepripažinimo faktą)².

Tačiau LLK nepamiršo ir specifinio individualaus veikimo. Pažymint 35-ąsias Lietuvos Steigiamojo Seimo metines 1955 m. gegužės 15 d. buvo parengtas atsišaukimas į Laisvojo pasaulio parlamentų narius³. Šitas dokumentas LLK rūpesčiu buvo įteiktas JAV, Kanados senatoriams ir parlamentarams bei pasiųstas Didžiajai Britanijai ir jos dominijoms (Pietų Afrikai, Indijai, Pakistanui, Ceilonui, kitiems Azijos kraštams)⁴. Dokumente akcentuota, kad 1920 metais Lietuvos Steigiamasis Seimas priėmė Respublikos konstituciją ir padėjo demokratinės valstybės pagrindus. 1940 metais prasidėjusi sovietų okupacija krašte pasėjo religinį persekiojimą, masinius trėmimus, paneigė žmogaus teises, įdiegė ekonominį eksploatavimą ir tebevykdo politinį, kultūrinį ir moralinį genocidą. Atsišaukimą pasirašė beveik penktadalis (21) buvusio Steigiamojo Seimo narių, atstovavusių įvairioms politinėms partijoms, tarp jų krikščionių demokratų, socialdemokratų, valstiečių liaudininkų.

Savotišką išbandymą Lietuvos laisvės komitetui teko atlaikyti 1955 metais, kai vykstant Jungtinių Tautų XX Generalinei Asamblėjai į SSRS delegacijos sudėtį buvo įtrauktas tuometinis Lietuvos SSR mokslų akademijos prezidentas Juozas Matulis. Suprantama, tokiu faktu sovietai siekė patvirtinti savo propagandinę tezę apie „laisvanorišką Lietuvos įstojimą į SSRS“ ir tuo pademonstruoti, kokia laiminga yra Maskvos globojama lietuvių tauta. Na, o lietuvių išeivijos spauda komunistą J. Matulį vertino dviprasmiškai, kartais apibūdindama jį kaip „žmogų, kurio gyslose teka lietuviškas kraujas“⁵, todėl buvo nuspręsta savarankiškai pasiaiškinti ir bandyti patikslinti jo atvykimo misiją. Per lietuvių žurnalistus akademikui J. Matuliui įteiktas iš 33 pozicijų susidedantis klausimynas, tarp jų buvo klausimai apie Lietuvos kultūros ir religijos padėtį, rusifikavimą, trėmimą ir grįžimą iš tremties, teritorines problemas (išskiriant sienas su Baltarusija ir Lenkija bei Mažosios Lietuvos likimą). Be to, teirautasi, kodėl jis, nebūdamas diplomatu lankosi Jungtinių Tautų forume.

Šeštojo dešimtmečio antroje pusėje Rytų ir Vakarų santykiuose įsiviešpataujant taikiam sambūviui, kitaip tariant, skirtingų socialinių sistemų koegzistencijai ar dar vadinamajai Ženevos dvasiai, LLK su tuo nesusitaikė ir toliau ieškojo naujų laisvinimo veiklos formų. Pirmiausia buvo viešinami neteisėtos sovietų okupacijos, įvykdytos prieš Lietuvą ir kitus Baltijos kraštus, faktai. Pavyzdžiui, pirmininkas V. Sidzikauskas, duodamas interviu vienam pagrindinių JAV dienraščių „The New York Times“, išreiškė PETA požiūrį dėl komunistų valdomų Albanijos, Bulgarijos, Rumunijos, Vengrijos atstovavimo Jungtinėse Tautose ir drauge priminė Lietuvos, Latvijos ir Estijos sovietinę okupaciją⁶.

Ženevos dvasia ir rūpesčiai dėl Rytų Europos laisvės

Įsivyraujantis Europoje *status quo* pripažinimas turėjo reikšti sovietų įsitvirtinimą Vidurio ir Rytų Europoje. Tokios pozicijos laikėsi Didžioji Britanija ir Prancūzija. Šiam susitaikymui paveikti LLK numatė strategiją, paremtą JAV valstybės sekretoriaus Džono F. Dalso (John F. Dulles) siūlymu egzilams „būti veiklesniems ir stengtis tinkamai paveikti Europos valstybių vyriausybes“⁷. Todėl neatsitiktinai tuo metu kai kurie PETA posėdžiai pradėti rengti Strasbūre, laiką derinant prie Europos Tarybos Patariamiosios asamblėjos (*Consultative Assembly of the Council of Europe*) sesijos. Pavergtųjų Europos tautų asamblėjos susitikimuose Strasbūre lietuvių delegacija jau buvo didesnė – be LLK narių, į

¹ LLK raštas M. Krupa-vičiui, 1955 05 05 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 322, l. 82.

² LLK. Pro Memoria, 1955 10 20 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 322, l. 162.

³ Appeal the former member on the Constituent Assembly of Lithuania, 1955 05 01 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 322, l. 102–103.

⁴ LLK. Raštas K. V. Balučiui, 1955 06 13 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 322, l. 114.

⁵ LLK. Pro Memoria, 1955 10 04 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 322, l. 153.

⁶ The New York Times, 1955 12 16 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 322, l. 184.

⁷ LLK. Pro Memoria, 1956 01 18 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 323, l. 15.

ją įtraukti LDT, VLIK'o bei kitų išeivių organizacijų atstovai iš Europos. Posėdžiuose buvo svarstomi su Europos integracija susiję klausimai, keliamos tremtinių, sovietų kolonializmo problemos, apžvelgiamos naujos išlaisvinimo politikos ypatybės. 1956 m. spalio 15 d. įvykęs PETA posėdis Strasbūre savo dienotvarkėje numatė svarstyti naująją Maskvos politikos kursą, būtent, tariamąją liberalizaciją, „tautinį“ komunizmą ir jų galimą įtaką pavergtų kraštų išlaisvinimui. LLK drauge su latviais ir estais pasiliko prie ankstesnių nuostatų ir, nepaisant deklaruojamo švelnėjimo tarptautinėje arenoje, sutarė toliau aktyvinti laisvinimo veiklą, per PETA bendradarbiaujant su kitomis Rytų Europos tautomis egzilyje.

Savo veiklą operatyviai tikslino ir PETA, išlaikydama tikrovišką požiūrį į besiklostančią tarptautinę situaciją ir atsižvelgdama į naujausius įvykius, tokius kaip sukilimas Lenkijoje ir Vengrijos revoliucija. Ypač aštriai klostantis įvykiams Vengrijoje, 1956 m. spalio 29 d. buvo priimta speciali programa, kurioje akcentuota: „Vengrijos įvykių klausimą kelti JT Saugumo taryboje /.../, o visų 9 sovietų pavergtų valstybių nepriklausomybės ir laisvės klausimą kelti JT Generalinėje asamblėjoje“¹. Taip radosi bandymas pasinaudojant tarptautiniais įvykiais iškelti JT Generalinėje Asamblėjoje visų sovietų valdomų Vidurio ir Rytų Europos kraštų laisvinimo idėją, į kurios veiksmingumą šeštajame dešimtmetyje buvo dedamos didelės viltys.

Savo ruožtu LLK veikė akylai, siekdama išnaudoti kiekvieną galimybę skelbiant Lietuvos sovietinės okupacijos faktą. Kai 1956 m. birželio 29 d. Romos popiežius Pijus XII paskelbė apaštalinį laišką, kuriuo kreipėsi į Albanijos, Bulgarijos, Čekoslovakijos, Lenkijos ir kitų persekiojamų kraštų tikinčiuosius ir dvasiškius dėl sovietinio komunizmo grėsmės Katalikų bažnyčiai, jame nebuvo įvardyta Lietuva. Tada LLK skubiai parengė šiuo klausimu memorandumą, adresuotą Šventajam Sostui, taip pat paragino laisvosios lietuvių katalikiškas organizacijas kreiptis į Vatikano administraciją ir priminti sunkią okupuotos Lietuvos tikinčiųjų padėtį².

Suvokiant švelnėjimo linkme kintančią Rytų ir Vakarų, suprantamą kaip SSRS ir JAV, santykių kokybę, tačiau Pavergtųjų Europos tautų asamblėjai ir toliau plėtojant Rytų Europos laisvinimo politiką, reikšmingas buvo 1957 m. sausio 28–31 d. Vašingtone vykęs susitikimas su naujai išrinkto JAV Kongreso atstovais. Jo metu LLK pirmininkas V. Sidzikauskas užfiksavo šešias tezes, atspindinčias tarptautines aktualijas. Pirma, Lenkijos ir Vengrijos įvykiai, nerami padėtis kituose Rytų kraštuose, Vokietijos padalijimas liudijo sovietų agresiją, dėl kurios susiformavo kritinė padėtis Europoje. Antra, siekiant įgyvendinti teisingą ir nuolatinę taiką Europoje, būtina, kad sovietai atitrauktų karines ir saugumo pajėgas iš užimtų kraštų ir leistų kiekvienai tautai laisva valia demokratiniais rinkimais išrinkti savo valdžią. Trečia, Vakarams nuolatinai spaudžiant sovietai turėtų taikiu būdu pasitraukti iš okupuotos Europos dalies, ir dabar tai būtina daryti, nes SSRS išgyvena vidaus gyvenimo sunkumus. Ketvirta, turi būti tiksliai įgyvendintas Jungtinių Tautų 1956 m. gruodžio 12 d. nutarimas, reikalaujantis atitraukti sovietų armijos dalinius iš Vengrijos. Penkta, JAV turėtų imtis iniciatyvos JT Generalinėje Asamblėjoje iškelti klausimą dėl neteisėtos sovietų okupacijos visose devyniose Europos valstybėse (kalbama apie PETA nares – J. B.), kišimosi į jų vidaus reikalus ir taip formuoti viešąją pasaulio nuomonę. Šešta, po tragiškų Vengrijos įvykių ryškėjo didžiųjų Vakarų valstybių vengimas konfrontuoti su SSRS, o tai slopina pavergtųjų tautų išsivadavimą ir rodo tam tikrą laisvojo demokratinio pasaulio bejėgiškumą³.

Nors Kongreso narių dėstytos tezės pasitarnavo formuojant tolesnę JAV politiką Vidurio ir Rytų Europos atžvilgiu, tačiau jos buvo įgyvendintos tik iš dalies. Antra vertus, šiomis tezėmis naudojosi PETA ir LLK, plėtodami pavergtų tautų laisvinimo procesą. Viena svarbiausių tezių tapo devynių sovietų pavergtų Europos kraštų nepriklausomybės atkūrimo svarstymo įtraukimas į JT Generalinės Asamblėjos dienotvarkę. Kaip žinia, tuo metu

¹ LLK. *Pro Memoria*, 1956 10 29 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 323, l. 96.

² LLK. *Pro Memoria*, 1956 08 08 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 323, l. 59.

³ LLK. *Pro Memoria*, 1957 02 01 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 324, l. 21–22.

(1956 metais) prasidėjusi Sueco kanalo krizė – atrodė – formavo dar palankesnes sąlygas, kad minėtą klausimą būtų galima laikyti pagrindiniu visame laisvinimo procese. Tam tikslui įgyvendinti sumanyta veikti per JAV Baltuosius rūmus, Kongresą, Valstybės departamentą, pasitelkiant PETA specialiąsias sesijas Strasbūre ir išnaudojant rodomą Pietų Amerikos valstybių pritarimą bei skatinant neutralių Azijos ir Afrikos valstybių palankumą¹.

Greta to Lietuvos Laisvė komitetas, patyręs Vakarų Europos valstybių (visų pirma Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Federacinės Vokietijos) abejingumą PETA keliamoms išlaisvinimo idėjomis, ėmėsi tikslinti savo programą ir dar griežčiau apibrėžė veiklos gaires. Pirma, svarbiausia laisvajame pasaulyje įsikūrusios išeivijos misija yra reikšti okupuotų tautų politines aspiracijas. Be to, išeivija negali savęs identifikuoti su kovojančiomis tautomis, kurios „savisaugos sumetimais ir aplinkybių verčiamos“ ar nuolaidžiaudamos okupantui gali kartais deklaruoti tik „pusiau sprendimus“. Antra, išeivijos institucijos įvardytos kaip nevyriausybinės organizacijos, jos nesidera su sovietais ir joms nereikia daryti kompromisų. Todėl joms siūloma kategoriškai vertinti Vakarų valstybes, kurios vykdo savo politiką (nebūtinai sutampančią su pavergtų tautų laisvinimo organizacijomis) ir kurios nesiėmė tarpininko su sovietais vaidmens. Trečia, išeivijos kultūriniai santykiai teikiant ekonominę ir finansinę paramą turi būti svarstomi atsižvelgiant į „mūsų interesus ir faktišką padėtį“. Ketvirta, išeivijos politinės veiklos strategija ir taktika turi būti derinama su tarptautiniais įvykiais ir nacionaliniais interesais. Penkta, okupuotų tautų išeivijos laisvinimo veiklą turi vienyti ir konsoliduoti politinė tarptautinė organizacija – PETA². Tuo pačiu V. Sidzikauskas, išvardijęs šias gaires, pripažino, kad Lietuvos ir kitų Baltijos kraštų padėtis kur kas sudėtingesnė nei, pavyzdžiui, Lenkijos ar Vengrijos.

Baigiantis 1957 metams toliau švelnėjo Rytų ir Vakarų santykių klimatas. Viena vertus, tai buvo galima sieti su SSRS gyvenimo liberalizavimu ir sovietų pasiekimais kosmoso bei raketinės ginkluotės srityse. Tuo pačiu Vakarų politikoje įsivyravo laipsniško, evoliucinio pavergtųjų tautų išsilaisvinimo idėja, nes manyta, jog tai netrukdytų vykstantiems SSRS vidaus procesams. Antra vertus, Vakarai rūpinosi išsaugoti abiejų blokų jėgų pusiausvyrą. Netrukus laisvoji lietuvija, kaip ir kiti egzilai, patyrė konkrečias tokios politikos apraiškas. „Amerikos balso“ radijo laidos tapo „visiškai nuspalvintos, [iš jų] atimtas kovingumo pobūdis“. Lietuvių, latvių ir estų skyriai, šiame radijuje veikę atskirai, buvo sujungti su Sovietų Sąjungos respublikų skyriais. JAV informacijos agentūra „Information Agency“ išleido Europos žemėlapi, kuriame Baltijos valstybės pažymėtos kaip sudėtinė SSRS dalis. Tokie „nauji“ žemėlapiai buvo išsiuntinėti ir JAV ambasadoms užsienyje. Tradiciniame PETA susitikime, vykusiam 1958 m. vasario 19 d. su JAV Valstybės departamento atstovais, buvo pareikšti nuogastavimai dėl „Amerikos balso“ ir „naujų Europos žemėlapių“³.

Besikeičiantys Rytų ir Vakarų santykiai tiesiogiai paveikė ir LLK: buvo sumažintas finansavimas Vidurio ir Rytų Europos tautų išeivijos organizacijoms, užsiimančioms laisvinimo veikla. Nuo 1958 m. sausio 1 d. LLK buvo apmokami tik šeši etatai (pirmininku liko V. Sidzikauskas, išdininku tapo Martynas Brakas, 1954 metais pakeitęs M. Tolišų)⁴. Įsivyravusios JAV nuotaikos dėl SSRS liberalėjimo neaplenkė Europos, kur, kaip pastebi LLK pirmininkas V. Sidzikauskas, mažėjo domėjimasis sovietų okupuotų kraštų laisvinimo veikla. Tuo pačiu klostėsi aplinkybės, leidžiančios SSRS toliau tvirtinti ir legalizuoti savo užgrobimus Vidurio ir Rytų Europoje.

Be to, sovietai siekė pasirašyti su JAV nusiginklavimo paktą. LLK prognozavo, kad prasidėjus lenktynėms tarp šių didžiųjų valstybių, pirmiesiems jos taps nepakeliama našta ir „pavers niekais visus Chruščiovo ekonominius ir finansinius planus“. Todėl SSRS, sustabdyma branduolinį ginklavimąsi, tikisi iškovoti *status quo* Europoje. LLK požiūriu, tai reiškė, kad Vakarų pasaulis būtų ne tik „moraliai ir materialiai nuginkluotas, bet ir sudarytos sąlygos tolesnei sovietų ekspansijai“⁵. Todėl radosi būtinybė reikalauti, kad JAV būsimose

¹ LLK. *Pro Memoria*, 1957 03 07 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 324, l. 34.

² LLK. *Pro Memoria*, 1957 07 18 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 324, l. 79–80.

³ LLK. *Pro Memoria*, 1958 02 27 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 325, l. 15.

⁴ V. Sidzikausko laiškas J. Kajeckui, 1958 01 17 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 325, l. 6.

⁵ LLK. *Pro Memoria*, 1958 03 21 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 325, l. 22.

derybose keltų sovietų pavergtų Europos valstybių nepriklausomybės ir laisvės atkūrimo klausimą. 1958 metais LLK, ir toliau veikdama per PETA, ėmėsi sumanymo įtraukti į JT Generalinės Asamblėjos dienotvarkę devynių sovietų valdomų Europos valstybių nepriklausomybės atkūrimo klausimą. Tokią mintį dar pastūmėjo JAV valstybės sekretoriaus Dž. Dalso kalba 1958 m. rugpjūčio 19 d. Niujorke. Joje buvo akcentuojama sovietų agresijos Vidurio ir Rytų Europoje problema ir primenamas slapstasis Molotovo–Ribentropo paktas, tiesiogiai įvardytos sovietų ir nacių sąmokslų aukos – Lietuva, Latvija, Estija¹.

Pasitaikius progai, kai artėjo SSRS premjero Anastaso Mikojanovo vizitas į JAV, 1958 m. pabaigoje PETA iniciatyva buvo parengti du memorandumai, adresuoti Amerikos administracijai ir Kongresui. Dokumente išvardijami šeši klausimai, kuriuos prašoma iškelti aukštam sovietų valdžios pareigūnui: pirma, dėl keturis dešimtmečius tebesitęsiančio stalininio teroro, sunaikinusio milijonus žmonių; antra, dėl Molotovo–Ribentropo pakto, nulėmusio dabartinę Baltijos šalių, Lenkijos padėtį; trečia, dėl komunistų valdomų Vidurio ir Rytų Europos tautų teisių pažeidimo; ketvirta, dėl 1958 metais sovietų skelbiamų faktų, t. y. Berlyno okupacijos, Albanijos, Bulgarijos, Čekoslovakijos, Vengrijos, Lenkijos ir Rumunijos prosovietinių režimų, Estijos, Latvijos, Lietuvos inkorporavimo teisėtumo problemos; penkta, dėl devyniose Europos valstybėse, esančiose sovietų priklausomybėje, įvestų įvairių varžymų (pirmiausia – judėjimo, ekonominių, prekybinių ryšių); šešta, dėl po 1956 metų Vengrijos įvykių vykdytų areštų ir žudynių².

Tuo laikmečiu kylanti Berlyno krizė atnaujino ir Vokietijos klausimo reguliavimą. Kaip žinia, į šį procesą buvo įtrauktos ne tik keturios didžiosios valstybės, bet ir Lenkija su Čekoslovakija. LLK vertinimu, šie įvykiai buvo palankūs SSRS ir artino Maskvos siekiamo *status quo* Europoje įteisinimą. Todėl buvo keliama mintis, kad Vakarų valstybės sudarytų aiškia Europos sureguliuojimo programą, kurioje „figūruotų ir mūsų devynių sovietų pavergtų Centro ir Rytų Europos valstybių nepriklausomybės ir laisvės atstatymo klausimas bei sovietų karinių pajėgų ir agentų pasitraukimas iš mūsų kraštų“³. PETA parengtas memorandumas, kuriame išdėstyti minimi siūlymai, buvo nusiųstas JAV, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos vyriausybėms. Be to, šis klausimas dar buvo primintas 1959 metais PETA atstovų susitikime su JAV Valstybės departamento pareigūnais. Tada paaiškėjo, kad Vakarai tokios programos nėra suformulavę⁴. Tuo pačiu dėl Europos reguliavimo programos PETA kreipėsi ir į Europos Tarybą⁵.

Tebetvyrant Berlyno krizei, LLK nuomone, išryškėjo Vakarų ir Rytų susidūrimo laukas – Europa. Pasak lietuvių delegacijos PETA pirmininko V. Sidzikausko, Kremlius siekė išstumti vakariečius iš Berlyno ir „gauti tarptautinę savo užkariavimų Centro ir Rytų Europoje, taigi ir Lietuvos pavergimo sankciją“, o po to būtų bandoma „paglemžti visą Europos žemyną“. Todėl lietuviai svarstė, kad „Vokietijos sujungimą ir Centro ir Rytų Europos valstybių nepriklausomybės atstatymą – dvi problemas“ reikia spręsti susietai, ir tai liudija mestas „sovietų iššūkis dėl Berlyno“. Tuo vadovaudamasis LLK Vakarams siūlė nedaryti nuolaidų sovietams, nes „nuolaidos diktatoriams veda į fatališką dilemą – kapituliacija ar karas“⁶. Nors Rytai ir Vakarai judėjo taikaus sambūvio link, LLK laikėsi tvirto nusistatymo, kad „galime ir turime palaikyti Lietuvos bylą gyva tarptautinėje plotmėje, turime būti pasiruošę, kai tik bus sąlygos į tarptautinius įvykius įsiterpti ir juos išnaudoti taip, kaip mūsų tauta padarė 1918 m.“⁷. Be to, pabrėžta, kad Lietuvos laisvinime „mūsų tautinės atramos Europoje taškai silpnėja“ ir tenka žvelgti į Ameriką, kur įsikūrė jau didesnė laisvosios lietuvių dalis tam, kad „iš čia spinduliuotų lietuvių politinės ir kultūrinės veiklos gaivinamosios jėgos ir viltys“⁸.

1956 m. liepos 6 d. JAV Senatas, o liepos 8 d. Atstovų rūmai vienbalsiai priėmė rezoliuciją (S. J. Res. 111), pagal kurią liepos mėnesio trečioji savaitė imta skelbti Pavergtųjų tautų savaitę (*Captive Nations Week*). Rezoliucijos įvadinėje dalyje buvo išplėstas šio likimo tautų

¹ LLK. *Pro Memoria*, 1958 08 20 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 325, l. 58.

² LLK raštas, 1959 01 13 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 326, l. 2.

³ LLK. *Pro Memoria*, 1959 03 16 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 326, l. 4.

⁴ LLK. *Pro Memoria*, 1959 03 20 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 326, l. 7.

⁵ LLK. *Pro Memoria*, 1959 04 09 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 326, l. 22.

⁶ LLK ir Lietuvių delegacijos PETA pirmininko kalba per Jokūbo Stuko radiją, 1959 05 23 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 326, l. 32.

⁷ *Ten pat*, l. 35.

⁸ *Ten pat*, l. 36.

ratas ir įvardytos ne tik devynios sovietų pavergtos Europos valstybės, bet ir paminėti kiti komunistų užgrobti bei jų valdomi Užkaukazės, Vidurio ir Pietryčių Azijos kraštai. Pavergtųjų tautų savaitę numatyta minėti tol, „kol visos tautos bus laisvos ir nepriklausomos“, ir tai buvo deklaruota 1959 m. liepos 17 d. JAV prezidento Dvaito Eizenhauerio (Dwight Eisenhower) pasirašytoje proklamacijoje, nors joje jau nebuvo nurodytos tos konkrečios tautos¹. Pirmosios savaitės, vykusios 1956 m. liepos 19–26 d. Niujorke, atidarymo metu buvo išvardytos visos devynios Vidurio ir Rytų Europos valstybės, taip pat ir Lietuva. Pastarųjų kraštų laisvės problemą savo kalboje iškėlė prelatas Jonas Balkūnas, atstovavęs iš šios Europos dalies kilusių amerikiečių sambūriui. Pavergtųjų tautų savaitės siekį aiškiai nusakė plakatas, iškeltas Niujorke ant PETA pastato, įsikūrusio priešais Jungtinių Tautų rūmus: „Europa negali gyventi pusiau laisva, pusiau vergijoje“².

Švelnėjančių JAV ir SSRS santykių išraiška tapo 1959 m. rugsėjį surengtas sovietų vadovo Nikitos Chruščiovo vizitas. Pasinaudodama proga PETA įteikė JAV prezidentui laišką, kuriame išdėstė devynių sovietų pavergtų Europos valstybių padėtį. SSRS vadovo vizito dieną Vašingtone, prie Baltųjų rūmų, buvo surengta tylioji demonstracija. Jos metu visų devynių tautų atstovai, tarp jų buvo ir LLK pirmininkas V. Sidzikauskas, išsirikiavę priešais Baltuosius Rūmus, laikė pusiau nuleistas savo valstybių vėliavas. Be to, PETA generalinis komitetas per žiniasklaidą paskelbė pareiškimą, kuriame konstatuojama, kad Antrojo pasaulinio karo padarinių likvidavimas reikalauja spręsti Vidurio ir Rytų Europos padėtį. Tam sprendimui būtina iš šios žemyno dalies išvesti sovietinę armiją ir pasitelkus tarptautinius stebėtojus tose šalyse surengti laisvus rinkimus, juolab kad patys sovietai (jų vadovas N. Chruščiovas) skelbia, jog kiekviena tauta pagal savo valią turi teisę nustatyti sau politinę ir socialinę sistemą³. Demonstracija taip pat buvo surengta Niujorke prie Jungtinių Tautų rūmų, kur N. Chruščiovas sakė kalbą. Joje susirinko apie keturis tūkstančius dalyvių, o pagrindinė idėja – SSRS vadovo vizitas yra iššūkis, į kurį turi būti tinkamai atsakyta. Tomis dienomis ant PETA pastato buvo iškeltas kitas iškalingas šūkis: „Jungtinės Tautos – mes reikalaujame laisvės ir nepriklausomybės. Albanijos, Bulgarijos, Čekoslovakijos, Estijos, Vengrijos, Latvijos, Lenkijos, Lietuvos ir Rumunijos tautos“⁴. Visi minėtieji sovietų priklausomybėje esančių Europos tautų renginiai buvo nušviesti per JAV žiniasklaidą – spaudą, radiją ir televiziją ir taip paskleidė pasaulio visuomenei žinią, primindami šių kraštų nekintamą laisvės ir nepriklausomybės siekį.

Lietuvos laisvės komitetas, nerimaudamas, kad toliau intensyvėjant JAV ir SSRS bendradarbiavimui gali būti „išdildyta bet kokia inkorporacijos nepripažinimo reikšmė“, siūlė aktyvinti demaršus Vašingtone ir kvietė prie šios akcijos prisidėti Lietuvos diplomatinę tarnybą. Šio sumanymo įgyvendinimą LLK grindė konkrečia veikla. Rengiantis viceprezidentui Ričardui Niksonui (Richard Nixon) Maskvoje atidaryti JAV parodą, jam buvo įteiktas raštas, raginantis susitikime su SSRS vadovais kelti ir Lietuvos laisvės atgavimo klausimą. Tuo metu, kai rengtasi Sovietų Sąjungos parodai Niujorke, LLK išleido brošiūrą „Lietuvos valstybė ir lietuviai laisvajame pasaulyje“ ir renginio metu ją išplatino⁵.

Europa išgirsta suvienytų Baltijos kraštų laisvės komitetų balsą

Siekiant ženklesnio Baltijos kraštų laisvinimo veiklos efektyvumo, LLK drauge su analogiškais latvių ir estų komitetais, dar 1952 m. birželio 13 d. Viliansburge (Niujorkas, Bruklino dalis) pasirašė deklaraciją, įsteigė Baltijos valstybių laisvės tarybą (*Baltic States Freedom Council*, BSFC)⁶. Jos pirmininku buvo išrinktas lietuvių lyderis V. Sidzikauskas. Įkandin artėjo dvyliktosios SSRS įsiveržimo į Baltijos šalis metinės ir tą liūdną sukaktį lydėjo Niujorke surengtas bendras baltiečių protesto mitingas. Dar stipriau BSFC veiklą paveikė artėjantis sovietų okupacijos Baltijos kraštuose dvidešimtmetis. Ta proga pasirodė dar viena baltiečių veiklos apraška – Sovietų agresijos prieš Baltijos valstybes

¹ LLK. *Pro Memoria*, 1959 07 27 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 326, l. 53.

² Ten pat.

³ LLK. *Pro Memoria*, 1959 09 17 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 326, l. 81.

⁴ Ten pat.

⁵ LLK. *Pro Memoria*, 1959 08 12 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 326, l. 70; *Pro Memoria*, 1959 07 10 // Ten pat, l. 48, 59.

⁶ Sidzikauskas V. *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, p. 310; LLK. *Pro Memoria*, 1960 03 31 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 327, l. 13.

dvidešimtmečio sukakties manifestas (*Manifesto of the Twentieth Anniversary of Soviet Aggression Against the Baltic States*). Dokumente, kurį pasirašė laisvės komitetai pirmininkai V. Sidzikauskas – lietuvių vardu, Alfredas Berzinis (Alfreds Berzinš) – latvių ir Leonardas Vateris (Leonhard Vaheter) – estų, pasauliui tvirtai pareiškiamos šių tautų aspiracijos būti nepriklausomomis, t. y. leisti joms pasinaudoti laisvo apsisprendimo teise ir atkurti savo kraštuose laisvę. Manifeste laisvajam pasauliui primenama: „Eksproprijavimas, eksploatavimas, skurdas, vergiškas darbas, žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių atėmimas, rusifikavimas, teroras, žudynės, masiniai deportavimai – tai sovietų okupuotų Baltijos kraštų ženklai.“ Todėl 1960 m. liepos mėnesį, kai sovietai organizavo Pabaltijo tariamo laisvanoriško jungimosi į SSRS dvidešimtmetį, tą „makabrišką spektaklį“, skirtą šių kraštų pavergimo sukakčiai, laisvojo pasaulio baltiečiai ryžtingai reikalavo atitraukti „sovietų armiją, policiją, administraciją ir leisti laisvai apsispręsti Baltijos šalims ir Rytų Centrinei Europai“¹.

Toks baltiečių reikalavimas buvo išgirstas Vakaruose, svarbu ir tai, kad po ilgos tylos sulaukta atgarsio Europoje. Atsiliepė Strasbūre 1960 m. rugsėjo 21–29 d. įvykusi Europos Tarybos Patariamoji asamblėja. Senojo žemyno tarptautinėje institucijoje Baltijos valstybių „okupacijos ir prievartinio įjungimo į Sovietų Sąjungą“ dvidešimtųjų metinių proga buvo priimta rezoliucija, kurioje pažymima, jog „ši neteisėta aneksija įvyko visiškai neatsižvelgiant į tų tautų norus“, neabejojama, kad „komunistų priespauda nepalauš jų (Baltijos tautų – J. B.) dvasios ir tikėjimo laisve bei demokratija“. Dokumento pabaigoje primenama, kad „Baltijos valstybių nepriklausomybę *de jure* pripažįsta dauguma laisvojo pasaulio tautų vyriausybių“ ir raginama remti Baltijos valstybių išėivius, „belaukiant meto, kai Estija, Latvija, Lietuva galės atlikti savo vaidmenį kaip laisvos tautos mūsų demokratinėse tarptautinėse institucijose“². Rezoliucija, kurios projektą pateikė Danijos parlamento atstovė Marija Antuanetė fon Lovzov (Marie Antoinette von Lowzow), 1960 m. rugsėjo 29 d. buvo patvirtinta (55 balsavo „už“, 4 susilaikė) ir tai buvo reikšmingas laisvos Europos moralinės paramos ženklas, skatinęs tolesnę Baltijos šalių išsivadavimo kovą.

Baltijos šalių okupacijos dvidešimtmečiui BSFC sudarė ir savo veiklos planą. Informaciją apie tebeegzistuojantį baltiečių pavergimą sklaidai turėjo pasitarnauti leidiniai anglų, prancūzų, ispanų ir vokiečių kalbomis. Pavyzdžiui, specialus anglų kalba leidžiamo žurnalo „Lituanus“ numeris turėjo nušviesti Lietuvos rezistenciją ir jos padėtį. Be to, buvo numatyta Jungtinėse Valstijose surengti demonstracijas, o didžiausia įvyko birželio 12 d. Niujorke. Baltiečių iniciatyvą paminėti jų kraštų okupacijos sukaktį parėmė PETA, rugpjūčio mėnesį paskelbusi pareiškimą, išreiškiantį solidarumą su Baltijos tautomis dėl jų laisvės kovos. Talkinant šios organizacijos atstovybėms buvo surengti Baltijos šalių okupacijos minėjimai ne tik Amerikoje, Europoje, bet ir Azijoje (Japonijoje, Taivane, Indijoje, Birmoje ir kt.). Toks platus Baltijos tautų pavergimo viešinimas tarptautiniu mastu demaskavo sovietų imperialistines užmačias, demonstravo baltiečių pasipriešinimą ir ryžtą atgauti laisvę ir nepriklausomybę. Pasak LLK, siektina, kad liepos 21-oji būtų plačiai paminėta kaip „sovietų melo, apgaulės ir Baltijos tautų valios klastojimo diena“³, ir tai, kaip liudija faktai, buvo pasiekta.

Pačioje šeštojo dešimtmečio pabaigoje kilo idėja tarptautiniu mastu siekti N. Chruščiovo skelbiamą deklaraciją dėl kolonializmo panaikinimo taikyti visiems pavergtiems kraštams, taigi neišskiriant ir devynių sovietų priklausomybėje esančių Rytų Europos valstybių. Todėl LLK teigimu, PETA turėtų daryti įtaką Jungtinėms Tautoms, ir tada, kai SSRS siūlymu ten bus svarstoma kolonializmo deklaracija, būtina „įsakmiai suminėti sovietų įvestą kolonialinį režimą“, išsiplėtojusį visoje rytinėje Europos dalyje⁴. Ši idėja netrukus prigijo ir tapo gairėmis, kuriomis mėginta vadovautis Lietuvos laisvinimo procese jau kitame – septintajame dešimtmetyje.

¹ *Manifesto of the Twentieth Anniversary of Soviet Aggression Against the Baltic States* // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 327, l. 2.

² LLK. Pro Memoria, 1960 09 29 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 327, l. 71; Europos parlamente // Europos lietuvis, 1982 10 29.

³ LLK. Pro Memoria, 1960 06 16 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 327, l. 54.

⁴ LLK. Pro Memoria, 1960 10 31 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 327, l. 8.

DOKUMENTAI

VILMA AKMENYTĖ-RUZGIENĖ

PO VYČIO VĖLIAVA

1920–1927 METŲ LIETUVOS RESPUBLIKOS SEIMO NARIAI
DIPLOMATINĖJE TARNYBOJE

2021-aisiais sukanka 100 metų, kai Lietuvos Respublika tapo Tautų Sąjungos nare, ir 30 metų, kai Lietuva grįžo į tarptautinę bendriją tapdama Jungtinių Tautų Organizacijos nare. Simboliška, kad abi šios sukaktys yra minimos rugsėjo mėnesį, ir jas skiria vos kelios dienos: 1921 m. rugsėjo 22 d. Europoje, Ženevoje, Lietuva priimta į Tautų Sąjungą, o 1991 m. rugsėjo 17 d. Niujorke, Jungtinėse Amerikos Valstijose, nepriklausomybę atkūrusi Lietuva pasaulio valstybių ir vėl buvo pripažinta pilnateise tarptautinės bendrijos nare. Šie abu tarptautiniai pripažinimai Lietuvos valstybei žadėjo platesnę diplomatinę apsaugą. Tai buvo aktualu 1991-aisiais susidūrus su Sovietų Sąjungos karine agresija, tai svarbu ir dabar – sprendžiant dėl Lietuvos valstybės sienos pažeidimų kylančius iššūkius.

Šios dvi sukaktys paskatino pažvelgti į Lietuvos Respublikos Seimo istoriją per diplomatinės prizmės. Jau tradicija tapo paminėti Gegužės 15-ąją – Steigiamojo Seimo susirinkimo dieną, pristatant vis kitą parlamento istorijos aspektą. Šiame paroda „Po Vyčio vėliava: 1920–1927 m. Lietuvos Respublikos Seimo nariai diplomatinėje tarnyboje“ sudaryta iš dviejų dalių. Pirmojoje dalyje – bendroji 1920–1927 metų parlamentinės diplomatijos apžvalga, o antroji parodos dalis skirta pristatyti to laikotarpio Seimo narius, kurie yra dirbę Lietuvos diplomatinėje tarnyboje.

Tiek 1918 m. vasario 16-ąją valstybę atkūrusios, tiek 1990 m. kovo 11-ąją valstybės nepriklausomybę atkūrusios Lietuvos kelias į tarptautinį pripažinimą buvo nelengvas ir pažymėtas dramatiškų įvykių. Stebėtina, kiek daug paralelių sieja XX amžiaus pradžios ir amžiaus pabaigos nepriklausomybės įtvirtinimo ir tarptautinio pripažinimo procesą. Svarbų vaidmenį tame procese atliko Lietuvos Respublikos Seimas – demokratiškai išrinkta Tautos atstovybė, kurią pasaulio valstybės pripažino visateise tautos valios reiškėja. Tarptautinis Lietuvos valstybės pripažinimas vyko dviem etapais – pripažinimu *de facto* ir pripažinimu *de jure*. Lietuva dėl jos bylos su Lenkija turėjo didesnių sunkumų įgyjant tarptautinį pripažinimą negu kaimyninės valstybės Latvija ar Estija. Iki Lietuvos Steigiamojo Seimo susirinkimo 1920 m. gegužės 15-ąją Lietuvos valstybę buvo pripažinusios mažiau nei dešimt valstybių, iš jų tik Vokietija Lietuvą buvo pripažinusi *de facto* ir *de jure*, visos kitos per šį laikotarpį Lietuvą pripažino tik *de facto* (Švedija, Japonija, Norvegija, Jungtinė Karalystė, Suomija, Latvija, Prancūzija).

Steigiamojo Seimo susirinkimo svarbą liudijo ir tai, kad atidarymo iškilmėse dalyvavo ir pirmąjį posėdį stebėjo užsienio valstybių atstovai: Jungtinės Karalystės politinės misijos Baltijos valstybėms vadovas kartu su Kaune rezidavusiais konsulu ir vicekonsulu, Prancūzijos karinės misijos viršininkas, Vokietijos pasiuntinys, Jungtinių Amerikos Valstijų ir Latvijos atstovai, Estijos karinis atstovas, Nyderlandų konsulinis agentas ir kiti. Kai kurie jų į Kauną atvyko specialiai Steigiamojo Seimo atidarymo iškilmėms. Darbą pradėjus demokratiškai išrinktam Steigiamajam Seimui, Lietuvos valstybę ėmė greičiau pripažinti ir kitos valstybės. Steigiamojo Seimo (1920–1922) kadencijos metu Lietuvą pripažino daugiau nei 20 valstybių, Pirmojo Seimo (1922–1923) kadencijos metu – 15 valstybių,

Antrojo Seimo (1923–1926) kadencijos metu – penkios. Seimo pirmininkas Leonas Bistras 1923 m. vasario 16 d. iškilmingame Seimo posėdyje, skirtame penktosioms Lietuvos valstybės atkūrimo metinėms paminėti, pabrėžė: „Tamstoms, gerbiamieji atstovai, yra žinoma, kiek sveria valstybių gyvenime jų santykių juridinis sutvarkymas. Lietuvai esant nepriklausoma valstybe rūpėjo, kad ir kitos valstybės ją tokia laikytų. Dabar mūsų valstybė yra viso pasaulio valstybių didžiulės šeimos pilnateisis narys.“¹ Taigi daugiausia diplomatinį pripažinimą sulaukta Steigiamojo Seimo kadencijos metu. Tam didelės įtakos turėjo tarptautinių sutarčių sudarymas, ypač svarbi buvo Lietuvos Respublikos taikos sutartis su Sovietų Rusija, taip pat ir narystė Tautų Sąjungoje.

Svarbiausi atkurtos Lietuvos valstybės uždaviniai tarptautinėje arenoje buvo šie: valstybės sienų nustatymas, tarptautinis *de jure* pripažinimas, buvusių okupacijų padarinių likvidavimas, santykių su kitomis valstybėmis užmezgimas ir valstybės teritorijos integravimo užtikrinimas. 1920 m. gegužės 15 d. proklamuodamas Lietuvos nepriklausomybę, Steigiamasis Seimas išlaisvino Lietuvos valstybę nuo bet kokių buvusių ryšių su kitomis tautomis ir valstybėmis, o Lietuvos Valstybės Konstitucijoje įtvirtino Seimo pareigą ratifikuoti sutartis su kitomis valstybėmis. Steigiamojo Seimo susirinkimo išvakarėse Lietuvos derybų su Sovietų Rusija delegacija išvyko į Maskvą. Be kitų Lietuvos diplomatų (Tomo Noraus-Naruševičiaus ir Petro Klimo), ją sudarė net keturi į Steigiamąjį Seimą išrinkti nariai: vyriausias parlamentaras, žydų atstovas Simonas Rozenbaumas, krikščionių demokratų atstovai Juozas Vailokaitis ir Kazimieras Bizauskas bei liaudininkų atstovas Vytautas Račkauskas. Jiems talkino socialdemokratas Steponas Kairys. Delegacijos nariai klausimus derino su Ministrų kabinetu, Seimo Užsienio reikalų ir kitomis komisijomis, kurios sutartį svarstė ekonominiu, politiniu ir strateginiu požiūriais. Taikos sutartis buvo pasirašyta 1920 m. liepos 12 d. Maskvoje, ja Sovietų Rusija atsisakė pretenzijų į Lietuvos teritoriją. Steigiamasis Seimas šią sutartį ratifikavo 1920 m. rugpjūčio 6-ąją. Tos dienos posėdyje Steigiamojo Seimo narys, Užsienio reikalų komisijos atstovas ir būsimasis Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministras Vladas Jurgutis pristatydamas sutartį pabrėžė: „Mūsų Komisija nagrinėjo šią sutartį ekonominiu, politiniu ir strateginiu atžvilgiu ir jai paaiškėjo, kad toji sutartis nėra ginklų pergalės vaisius, bet dviejų valstybių susitarimas, pagrįstas teisybe ir teisėtumu. Apibūdinus šitaip sutartį, aišku, kad abi šalį joje įgyja sau naudingų teisių, bet kartu turi daryti viena kitai nuolaidų. Pažiūrėję į tas teises pamatysim, kad jų prieky stovi Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas: pripažįsta tai toji valstybė, kuri laikė mus savo dalimi. Tas faktas turi didelės svarbos. Toji mums pripažinta teisė nėra dovana, bet iškovota teisė, ne tiek gal ginklu, kiek patvarių kultūros darbu ir mūsų žmonių susipratimu.“² Šia sutartimi Rusija pripažino Lietuvos nepriklausomybę ir atsisakė pretenzijų į jos teritoriją. Po daugelio dešimtmečių, Lietuvai veržiantis jau iš Sovietų Sąjungos okupacijos, plakatai su 1920 m. liepos 12 d. data nuspalvino šimtą tūkstantinius 1989–1990 metais vykusius Sąjūdžio mitingus, kuriuose reikalauta Lietuvos nepriklausomybės.

1920–1927 metais Lietuvos Respublikos Seime ne kartą svarstytos svarbiausios diplomatijos temos: santykiai su kaimyninėmis valstybėmis, valstybės sienų klausimas, vyko sudėtingos Vilniaus ir Klaipėdos krašto problemų sprendimų paieškos, buvo ratifikuojamos sutartys su kitomis valstybėmis, svarstyta Lietuvos narystė tarptautinėse organizacijose. Pirmaisiais nepriklausomybės metais Lietuvos politikai ir diplomatai didelius lūkesčius siejo su Lietuvos naryste Tautų Sąjungoje. Ši organizacija laikyta Lietuvos tarptautinio pripažinimo ir saugios egzistencijos tarptautinėje bendruomenėje garantu. Ji išaugo iš 1918 metais paskelbtų JAV prezidento Vudrou Vilsono (Woodrow Wilson) Keturiolikos punktų ir 1919 metais pasirašytos Versalio taikos sutarties. Organizacijos būstinė veikė Ženevoje, Šveicarijoje. Tautų Sąjunga turėjo užtikrinti tarptautinį saugumą, rūpintis žmogaus teisių apsauga, daugiašalio politinio, teisinio, ekonominio, socialinio ir intelektualinio

¹ 27 iškilmingo posėdžio stenograma, 1923 m. vasario 16 d. // Seimo stenogramos. Kaunas, 1922–1927.

² 36 posėdžio stenograma, 1920 m. rugpjūčio 6 d. // Steigiamojo Seimo darbai. Kaunas, 1920–1922.

bendradarbiavimo stiprinimu. Jai pavaldžios organizacijos koordinavo tarptautinių konvencijų ir statutinių dokumentų rengimą, tarpininkavo jų priėmimui bei vykdymo priežiūrai. Lietuva kartu su Latvija ir Estija šios organizacijos nare tapo 1921 m. rugsėjo 22 d. Po dvejų metų Kaune buvo įsteigta Draugija Tautų Sąjungai remti, jos steigėjais ir nariais buvo ir Lietuvos parlamentarai. Ministras pirmininkas Antanas Tumėnas, prieš tai ėjęs Seimo pirmininko pareigas, 1924 m. birželio 18 d. Seime pristatydamas Ministrų kabineto deklaraciją, pabrėžė šios tarptautinės organizacijos autoritetą: „Mes stosis eilėn tų valstybių bei tautų, kurios deda visas pastangas kylantiems tarp valstybių ginčams likviduoti taikiu būdu. Remsime privalomo tarptautinio Teismo idėją. Tautų Sąjungos autoritetą mes remsime visomis mūsų pajėgomis.“¹ Lietuva turėjo specialų Tautų Sąjungos klausimus kuravusį skyrių Užsienio reikalų ministerijoje. Jam vadovavo ilgametis šios srities klausimų referentas Juozas Sakalauskas (Antrojo Seimo narys). 1937 metais Vyriausybė, stiprindama pozicijas Tautų Sąjungoje, įkūrė nuolatinę delegaciją ir pasiuntinybę. Jos vadovu buvo paskirtas Kazys Škirpa (Steigiamojo Seimo narys), 1938 metais šias pareigas ėjo Jurgis Savickis, o 1940-aisiais vadovu buvo paskirtas Edvardas Turauskas (Trečiojo Seimo narys). Jis Ženevoje dirbo iki pat šios organizacijos uždarymo 1946 metais. Kaip vėliau parodė istorija, taikaus sambūvio viltys nepasiteisino, o Tautų Sąjungos autoritetas buvo pamintas, valstybėms taip ir nesugebėjus užkardyti ginkluotų konfliktų.

Lietuvos Respublikos Seime, kaip ir daugelyje pasaulio parlamentų, užsienio politikos klausimams spręsti būdavo renkama Užsienio reikalų komisija, kurią sudarydavo didžiausių Seimo frakcijų – tiek pozicijos, tiek opozicijos – atstovai. Komisiją sudarydavo aštuoni parlamentarai. Jos nariai iš savo tarpo išsirinkdavo pirmininką ir sekretorių. Paprastai Užsienio reikalų komisijos nariais buvo renkami didžiausią patirtį turintys ir įtakingiausi Seimo nariai. Komisijos pirmininkais buvo renkami parlamentarai, suvaidinę svarbų vaidmenį valstybės politikoje, vėliau tapę Ministrų kabineto nariais jie neretai užimdavo užsienio reikalų ministro pareigas. Seimo Užsienio reikalų komisija išsiskyrė palyginti nedidele narių kaita, tai liudijo nemažą Seimo narių įsitraukimą ir įsigilinimą į užsienio politikos reikalus, kryptingą kai kurių Seimo narių darbą šioje srityje. 1920–1927-ųjų laikotarpiu dirbo keturios Seimo kadencijos. Iš visų Užsienio reikalų komisijos narių išiskiria Mykolas Krupavičius, šioje komisijoje dirbęs keturias kadencijas, po tris kadencijas dirbo parlamentarai Kazimieras Ambrozaitis, Kazimieras Jokantas, Steponas Kairys, Mykolas Sleževičius, Jonas Staugaitis (ėjęs ir Seimo pirmininko pareigas), Justinas Staugaitis (ėjęs ir Seimo pirmininko pareigas), po dvi kadencijas dirbo Kazys Oleka, Stasys Šilingas, Antanas Šmulkštys, Zigmas Toliušis. Užsienio reikalų komisijos pirmininko pareigas ėjo: Juozas Purickis, Vladas Jurgutis, Mykolas Sleževičius, Stasys Šilingas, Justinas Staugaitis, Antanas Šmulkštys, Zigmas Toliušis, Eliziejus Draugelis. Per keturias kadencijas Užsienio reikalų komisijoje dirbo 42 parlamentarai. Ne visi jie turėjo darbo diplomatinėje tarnyboje patirties, ne visi šį darbą pasirinko po to, kai baigė veiklą parlamente. Beje, ne visi parlamentarai, kurie įsiliejo į Lietuvos diplomatinės tarnybos veiklą, yra dirbę Seimo Užsienio reikalų komisijoje.

Svarbiausia Užsienio reikalų komisijos užduotis buvo vykdyti parlamentinę kontrolę. Seimo narys Pranas Viktoras Raulinaitis, pabrėždamas parlamentinės kontrolės svarbą, 1925 metais rašė: „Jei parlamentuose senoviškai bus rūpinamasi užsienio politika, jei parlamentai nesiims aktyviau sekti ir kontroliuoti užsienio politikos, tai pasaulis vargu kada susilauks ramesnių ir taikesnių laikų, kaip kad ligi šiol buvo.“² Kas savaitę vykdavusiuose komisijos posėdžiuose paprastai dalyvaudavo užsienio reikalų ministras, kartais į posėdžius būdavo kviečiamas ministras pirmininkas ir į Lietuvą grįžę užsienio valstybėse akredituoti Lietuvos Respublikos diplomatai, prireikus posėdžiuose dalyvaudavo Seimo vadovybės – Prezidiumo – nariai. Seimo Užsienio reikalų komisija glaudžiai dirbo su Užsienio reikalų

¹ 111 posėdžio stenograma, 1924 m. birželio 18 d. // *Seimo stenogramos*. Kaunas, 1922–1927.

² Raulinaitis P. V. *Parlamentinė užsienio politikos kontrolė // Teisė*, 1925, nr. 8, p. 26.

ministerija. Komisijai būdavo pristatomos sutartys ir kiti užsienio politikos dokumentai. Seimas Užsienio reikalų komisijai pavesdavo svarstyti ir pateikti išvadas ratifikuojant sutartis su kitomis valstybėmis. Užsienio politikos klausimai būdavo aptariami ir Seimo Seniūnų sueigoje bei frakcijų posėdžiuose, o po to diskusijos keldavosi į Seimo posėdžių salę.

Lietuvos Respublikos Seimo nariai su diplomatinėmis misijomis ne kartą lankėsi užsienio valstybėse, susitikdavo su užsienio valstybių parlamentariais ir politikais. Parlamentinių delegacijų nariais būdavo įvairių frakcijų atstovai. Jie lankėsi Jungtinėje Karalystėje, Prancūzijoje, Italijoje, Vatikane, Vokietijoje, Latvijoje, Estijoje, Suomijoje. Lietuvoje taip pat lankėsi užsienio parlamentariai. 1921 m. vasario 16 d. iškilmingame Lietuvos Steigiamojo Seimo posėdyje dalyvavo Latvijos Steigiamojo Seimo delegacija. Tą dieną buvo paskelbta, kad Latvija pripažino Lietuvą *de jure*. 1925 metais Seime su neoficialiu vizitu viešėjo Latvijos Respublikos Saeimos pirmininkas Frydrichas Vesmanis. Po metų neoficialaus vizito atvyko Prancūzijos Senato Užsienio reikalų komisijos vicepirmininkas Žoržas Reinaldas (Georges Reynald), būsimasis Prancūzijos ministras pirmininkas. Užsienio svečius Kauno geležinkelio stotyje pasitikdavo ir išvykstant palydėdavo užsienio reikalų ministerijos atstovai, Seimo nariai, kiti aukšti pareigūnai. Vienas svarbiausių 1923 metų įvykių buvo Jungtinės Karalystės parlamentinės delegacijos apsilankymas Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje bei atsakomasis bendras šių trijų valstybių parlamentarų vizitas Londone, be kita ko parodantis, koks glaudus tarpinstitucinis ryšys siejo Baltijos šalių tautų atstovybes. Deja, parlamentinės demokratijos tradicija Lietuvoje nutrūko 1927-aisiais. Kai po dešimtmečio, 1933 metais, Lietuvoje antrą kartą lankėsi Jungtinės Karalystės parlamento delegacija, jos nebepasitiko Lietuvos Respublikos Seimo nariai – Lietuva jau keletą metų gyveno be parlamento.

Antroji parodos dalis skirta 1920–1927 metų Lietuvos Respublikos Seimo nariams, kurie yra dirbę Lietuvos diplomatinėje tarnyboje, Užsienio reikalų ministerijoje ar prie jos veikusioje Lietuvos telegramų agentūroje Elta. Galbūt tik nedaugelis yra atkreipę dėmesį, kad šios agentūros steigėjas šveicarų kilmės mokslininkas ir Lietuvos bičiulis Juozapas Eretas buvo išrinktas Lietuvos Respublikos Seimo nariu. Dalis tautos atstovų į Seimą atėjo jau turėdami diplomatinio darbo patirties, kiti diplomato karjerą pasirinko baigę darbą parlamente. Apskritai, dauguma šios parodos herojų yra geriau žinomi kaip diplomatai ar Ministrų kabineto nariai ir daug rečiau arba visiškai nėra siejami su Seimu. Diplomatinėje tarnyboje dirbo beveik dvi dešimtys 1920–1927 metų kadencijos Seimo narių: šeši vadovavo Lietuvos diplomatijai – ėjo Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministro pareigas: Juozas Purickis (Steigiamojo Seimo narys), Vladas Jurgutis (Steigiamojo Seimo ir Pirmojo Seimo narys), Valdemaras Vytautas Čarneckis (Steigiamojo Seimo narys), Leonas Bistras (Pirmojo, Antrojo ir Trečiojo Seimo narys, jis yra ėjęs ir Seimo pirmininko pareigas), Mykolas Sleževičius (Steigiamojo Seimo, Pirmojo, Antrojo ir Trečiojo Seimo narys), Augustinas Voldemaras (Trečiojo Seimo narys); dar šeši atstovavo Lietuvai kaip nepaprastieji pasiuntiniai ir įgaliotieji ministrai įvairiose užsienio valstybėse – tai aukščiausias to meto Lietuvos diplomato rangas. Šias pareigas ėjo buvę Lietuvos Respublikos Seimo nariai: Valdemaras Vytautas Čarneckis (Steigiamojo Seimo narys), Kazimieras Bizauskas (Steigiamojo Seimo narys), Ladas Natkevičius (Steigiamojo Seimo, Pirmojo ir Antrojo Seimo narys), Edvardas Turauskas (Trečiojo Seimo narys), Pranas Dailidė (Trečiojo Seimo narys), Kazys Škirpa (Steigiamojo Seimo narys).

Kiti parlamentariai atstovavo Lietuvai būdami diplomatinių misijų vadovais ar dirbdami konsulų darbą: Vincas Čepinskis (Steigiamojo Seimo ir Pirmojo Seimo narys) 1919 metais buvo paskirtas Lietuvos atstovu Jungtinėje Karalystėje, jam einant šias pareigas Jungtinė Karalystė *de facto* pripažino Lietuvą. Jonas Vileišis (Pirmojo Seimo narys) 1920–1921 metais vadovavo pirmajai diplomatinei atstovybei Jungtinėse Amerikos Valstijose. Mikas Bagdonas

(Steigiamojo Seimo narys) dirbo Lietuvos pasiuntinybėje Maskvoje (Sovietų Sąjungoje), nuo 1926 metų – pasiuntinybėje Vašingtone (JAV), o 1936-aisiais buvo paskirtas Lietuvos konsulu Čikagoje (JAV). Jis garsėjo kaip gabus diplomatas, tačiau taip ir nespėjo atsiskleisti, jo gyvybę anksti nutraukė liga. Simonas Rozenbaumas (Steigiamojo Seimo ir Antrojo Seimo narys), Lietuvos užsienio reikalų viceministras, Lietuvos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje narys, 1927 metais buvo paskirtas Lietuvos garbės konsulu Tel Avive, o generalinio konsulo pareigas ėjo iki mirties 1934 metais. Nachmanas Rachmilevičius (Steigiamojo Seimo narys) 1935 metais buvo paskirtas generalinius konsulu, vėliau – konsulu Tel Avive. Kiti buvę parlamentariai atstovavo Lietuvai tarptautinėse organizacijose, įsiliejo į Eltos veiklą: Juozas Sakalauskas (Antrojo Seimo narys) 1924 metais buvo paskirtas Užsienio reikalų ministerijos sekretoriumi, vėliau dirbo pasiuntinybėse Šveicarijoje ir Lietuvos delegacijos sekretoriumi Tautų Sąjungos posėdžiuose, dalyvavo įvairiose tarptautinėse konferencijose. Juozas Eretas (Antrojo Seimo narys) dar 1918 metais pradėjo dirbti Lietuvos informacijos biure Šveicarijoje, po metų buvo paskirtas Lietuvos atstovybės Berne, vėliau – atstovybės Vokietijoje Spaudos biuro redaktoriumi, Užsienio reikalų ministerijos patarėju, atsakingu už Spaudos biuro organizavimą, Informacijos departamento direktoriumi. 1920 metais prie Užsienio reikalų ministerijos įkūrė Lietuvos telegramų agentūrą Elta (iššifruojama kaip Ereto Lietuvos telegramų agentūra), 1920–1922 metais ėjo jos direktoriaus pareigas. J. Eretas talkino spaudos klausimais Lietuvos delegacijoms derybose su Lenkija, vykusiose 1920 metais Ženevoje ir 1921 metais Briuselyje. 1922 metais pasitraukė iš Užsienio reikalų ministerijos. Petras Radzevičius (Steigiamojo Seimo, Pirmojo ir Trečiojo Seimo narys) 1933 metais pradėjo dirbti Eltoje, vėliau buvo paskirtas Eltos Klaipėdos skyriaus vedėju, 1939 metais – redaktoriumi, 1939 m. rudenį – Eltos skyriaus vedėju Vilniuje.

Itin sudėtingas buvusių parlamentarų, vėliau – diplomatų likimas 1940 metais Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai. Dalis jų buvo suimti ir nužudyti okupacinio režimo, dalis ištremti, kai kurie patyrė tiek Sovietų Sąjungos, tiek nacistinės Vokietijos režimų persekiojimą. Po Lietuvos okupacijos Vakaruose likę diplomatai aktyviai veikė savo šalies laisvės byloje, rūpinosi, kad Lietuvai ir toliau būtų atstovaujama tarptautinėse organizacijose. Kai kurios demokratinio Vakarų pasaulio valstybės nepripažino Lietuvos okupacijos, ten ir toliau veikė Lietuvos diplomatinė tarnyba, užtikrinusi Lietuvos valstybės tęstinumą okupacijos sąlygomis. Šalia diplomatinės tarnybos egzilyje aktyviai dirbo įvairios visuomeninės organizacijos, jų vadovais ir nariais taip pat tapo ne vienas buvęs Lietuvos parlamentaras.

Lietuvos Steigiamojo Seimo narių delegacija ir Lietuvos Respublikos diplomatai Latvijos nepriklausomybės dienos (lapkričio 18-osios) minėjime Rygoje. Iš kairės: Lietuvos delegacijos pirmininkas Pabaltijo konferencijoje Jurgis Šaulys, Steigiamojo Seimo nariai Ozeris Finkelšteinas, Vladas Jurgutis ir Mykolas Sleževičius, Lietuvos reikalų patikėtinis Latvijoje Dovas Zaunius, Steigiamojo Seimo narys Kazimieras Jokantas ir Steigiamojo Seimo prezidento narys – pirmasis sekretorius Ladas Natkevičius. 1920 m. lapkričio 18–23 d. Autorius nežinomas. LCVA

Lietuvos Respublikos ir Nyderlandų Karalystės sutarties dėl nusikaltėlių išdavimo pasirašymas Kaune. Iš kairės: Užsienio reikalų ministerijos referentas Pranas Dailidė (buvęs Seimo narys), Nyderlandų Karalystės garbės konsulas Kaune dr. Kurtas Tilmansas, sutartį pasirašo Nyderlandų Karalystės nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras Lietuvai Vilemas de Rapardas, Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministras Dovas Zaunius. Kaunas, 1933 m. gruodžio 1 d. Mejerio Smečechausko nuotrauka. LCVA

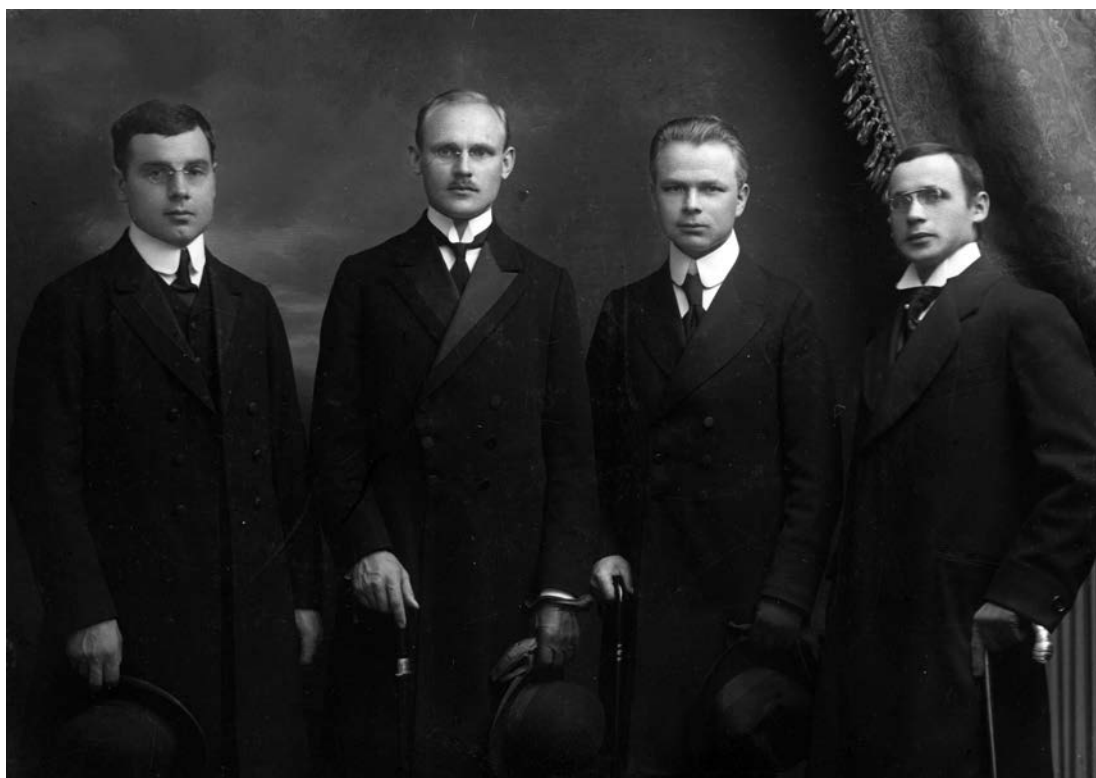
Lietuvos Respublikos Seimo nariai Kauno geležinkelio stotyje pasitinka Jungtinės Karalystės Parlamento narių delegaciją. 1923 m. rugsėjo 5 d. Smileichovskio nuotrauka. LCVA

Latvijos, Lietuvos ir Estijos parlamentų delegacijos nariai neša Pirmojo pasaulinio karo aukoms pagerbti skirtus vainikus prie paminklo Nežinomam kariui Londone. Iš kairės: Latvijos Respublikos Saeimos narys, užsienio reikalų ministras Zigfrydas Ana Mejerovičius, Estijos Respublikos Rygikogo narys, Užsienio reikalų komiteto pirmininkas Johanas Laidonenas, Lietuvos Respublikos Seimo narys, švietimo ministras Leonas Bistras. 1924 m. birželio 26 d. Central Press photograph. LCVA

Lietuvos nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras Čekoslovakijai, Jugoslavijai ir Rumunijai Edvardas Turauskas vyksta įteikti kredencialus Rumunijos karaliui Karlui II. Bukareštas, 1935 m. LCVA

Lietuvos diplomatai. Iš kairės: atstovas Vokietijoje, užsienio reikalų ministras Juozas Purickis, konsulas JAV Jonas Julius Bielskis, Karo belaisvių ir tremtinių šalpos komiteto „Lituania“ vadovas Antanas Steponaitis, diplomatas Vladas Daumantas. Friburgas, [1921 m.]. LCVA

IŠ ROMUALDO OZOLO PALIKIMO

ŽMOGUS: KULTŪROS AR POLITIKOS SUBJEKTAS?

1.

Kartais, žiūrėk, ima ir iškyla *kvaili klausimai* (pastaruoju metu, deja, vis dažniau). Pavyzdžiui: kas yra tos kiekvieno mūsų gyvenimą reglamentuojančios *žmogaus teisės*?

Sveiko proto požiūriu, tai tikrai *nesveikas klausimas*, nes juk visiems žinoma, kad Visuotinė žmogaus teisių deklaracija atveria begalines raiškos ir saviraiškos galimybes, kuriomis visuotinai džiaugiamasi ir Lietuvoje, ir visame pasaulyje! Geriau pasižiūrėk, ar žmogaus teisių neįmanoma pritaikyti tavo ginče su merija.

Galima. Žinoma galima.

Tik ar šitas naudos motyvas nuslopins kitus klausimus? Pavyzdžiui, kaip suprasti Deklaracijos 1 straipsnį: „Kiekvienas gimęs žmogus yra laisvas. Su juo reikia elgtis kaip su laisvu žmogumi“?

Kad žmogus yra laisvas, žinoma jau nuo Apšvietos laikų, ypač – nuo Prancūzų revoliucijos. (Neaišku tik, kodėl čia tas „gimęs“ – kad negimęs dar nėra žmogus?) O antrojo sakinio priesakas: su kuo reikia elgtis kaip su laisvu? Kam pasakyta? Jeigu šiaip, abstrakčiam žmogui, tai nepasakyta nieko. Bet jeigu kas nors pasakyta, tai pasakyta man: aš privalau (na, turėčiau) elgtis su kitu kaip su laisvu. Jeigu aš taip nesielsčiau, to elgesio, remdamasis Deklaracija, turėtų teisę pareikalauti tas kitas, kurio atžvilgiu duodami nurodymai man. Tačiau „jam“, tam kitam, – kur koks nurodymas, kaip jis privalo elgtis mano atžvilgiu? Išvada viena: reikalaujančiojo gerbti jo laisvę atžvilgiu aš privalau laikyti jį laisvu, tačiau manęs laisvu laikyti jis neprivalo. Taip Deklaracijos 1 straipsnis mano laisvumą daro negalimą iš principo: aš turiu duoti kitam jo reikalaujamą laisvę, tačiau jam tokia prievolė nekeliamą.

Žinoma, galima kalbėti, kad konfliktą galima ir būtina pakeisti dialogu ir susitarimo paieška. Tačiau Žmogaus teisių deklaracijos praktika nuo 1949 metų parodė, kad laimi visada tas, kuris reikalauja, o ne tas, iš kurio reikalaujama.

Kodėl?

Todėl, kad ir žmogus, ir laisvė, jeigu juos traktuosi abstrakčiai, kaip principus (o būtent taip suprantami jie Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje), yra visiškai neapibrėžti dydžiai – žmogus yra bet kuris žmogus, laisvė yra bet kuris veiksmas, kuris to abstraktaus (realybėje – kiekvieno) žmogaus suprantamas kaip jo laisvė. Apie tai iš principo kalba ir Deklaracija: tu gali vykdyti kur nori, gyventi kur nori ir t. t. Žinoma, visa tai su tam tikromis išlygomis, ribomis, sąlygomis. Tačiau jos – neesminės.

Visame tame apribojimų neesmiškume esmiška yra tai, kad nė vienoje vietoje nėra paminėta *tauta, nacija, kultūra*, tenkinamasi *visuomene, šalimi, teisėmis ir laisvėmis*. Tautybė ir religija minimos tik jų „iškėlimo už skliaustų“, galimybės jas ignoruoti atvejais.

Visa tai į kvailą klausimą, kas gi yra mūsų visų išpažįstamos žmogaus teisės, duoda visiškai protingą atsakymą: Visuotinė žmogaus teisių deklaracija yra juridinis *kultūrinio žmogaus* perkėlimo į *politinio žmogaus* statusą dokumentas, *nacionalinių valstybių transformavimo* į *kosmopolitinę visuomenę arba mišriatautes šalis* įrankis, nuo 1949 metų – jau su visu reikalingu praktinio panaudojimo ir pritaikymo konkrečioms veiksmams mechanizmu.

Didžiausias Žmogaus teisių deklaracijos laimėjimas – esminė pagalba Jungtinėms Valstijoms griauinant Tarybų Sąjungą: viešai skeldėti ji pradėjo nuo *pravozaščitnikų*. Tačiau dar

svarbesnis gali tapti Europos Sąjungos projekto įgyvendinimas. Jo pavadinimas – Europos Konstitucija arba Konstitucija Europai.

2.

Konstitucija Europai (kol ji Europos Sąjungos šalių dar nepriimta, egzistuoja kaip „Sutartis dėl Konstitucijos Europai. Projektas“) yra tiesioginė Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos tęsa, žmogaus teisių filosofiją transformuojanti į Europos Sąjungai priklausančių šalių jurisdikcijos pamatus. Projekte nekalbama ne tik apie Europą kūrusias tautas ar kokius ten etnosus (tenkinamasi pasakymais *gyventojai, asmenys, visuomenės* ir pan.), bet ir apie Europos tautas konceptualizavusią ir jų gyvenimo būdą formavusią krikščionybę, o pasitenkinama vėlgi pačiais abstrakčiausiais žodžiais, reiškiančiais žmones be tautybių, valstybes be sienų ir kultūrą be kultūrų: pagal Konstituciją Europa ir toliau semsis įkvėpimo iš savo *kultūrinio, religinio* ir *humanistinio* palikimo, nes jai svarbiausia yra *žmogus, jo neliečiamosios ir prigimtinės teisės bei teisinė valstybė*. Šios įvadinės tezės 2 straipsnyje formuluojamos konkrečiai: Sąjunga g r i n d ž i a m a *pagarba žmogaus orumui, laisvei, demokratijai, lygybei, teisinei valstybei* ir *pagarba žmogaus teisėms*, kurias g o b i a *pliuralizmas, tolerancija, solidarumas ir nediskriminavimas*.

Nors abstraktu, bet gražu. Gražiau negali būti.

Bet ką šitai reiškia konkrečiai?

Latvijoje šiuo metu verda aistros dėl mokymo rusakalbėse mokyklose valstybine, t. y. latvių, kalba. Latvijos rusai jau ir seniau skundėsi įvairiomis diskriminacijomis, žmogaus teisių pažeidimais ir t. t. Strasbūras ir Briuselis siuntė ne vieną komisiją, delegaciją, svarstė ir Latvijoje, ir ES institucijose, graudeno Latviją ir atvirai grasino: jei neatsižvelgsite į savo rusakalbių pageidavimus, jums bus blogai. Kai šitai nepadėjo (rusų nuomone, padėjo nedaug), tam tikri Maskvos sluoksniai pasiūlė Latvijos rusams imti Latvijos politinę kontrolę į savo rankas. Perversmas nepavyko ir Vakarai aprimo, matyt, suvokę, ką kas žaidžia. Gerai, kad Latvijos prezidentė, būdama humanitarė ir suvokdama kalbos reikšmę tautos gyvenime, nė per žingsnį neatsitraukė nuo Saeimos užimtos pozicijos valstybinės kalbos atžvilgiu, juo labiau, kad ir Latvijos rusams pravartu mokėti latvių kalbą, jeigu nori studijuoti Latvijos aukštosiose mokyklose. Jau nekalbant apie tai, kad reikalauti kokių nors sulyginimų su latviais jie neturi jokios tarptautinės teisės mandatų: atsidūrė Latvijoje kaip TSRS vykdytos asimiliacinės politikos įgyvendintojai – kolonizatoriai, o turint galvoje, kad Latvija buvo okupuota ir aneksuota dėl Stalino ir Hitlerio nusikalstamų susitarimų, kad Latvijos rusams, Latvijai atkūrus nepriklausomybę, buvo suteikta galimybė arba išvykti, arba tapti lojaliais atkurtosios valstybės piliečiais, jie jokių pretenzijų dėl Latvijos valstybinės savitaigos kelti neturi teisės nei iš principo, nei konkrečiai. Išvykti nepatenkintiesiems galimybė visada išlieka.

Tačiau kodėl nepasinaudojus tokiomis plačiomis principinėmis ir neapibrėžtomis konkrečiomis žmogaus teisėmis ir čia? Juo labiau, kad Vakarai tradiciškai tebebijo Maskvos, kad politikoje su Maskva visada nulems Maskvos, o ne Rygos interesai?! Latvija yra klasikinis pavyzdys, kaip žmogaus teisės gali būti panaudotos ir naudojamos prieš tautos valstybingumą netgi tais atvejais, kai aiškiai matoma politinė demagogija ir šantažas, kai Latvijos saugumą, rodos, garantuoja Europos Sąjungos narystės sutartis.

Su Lietuva žmogaus teisių žaidimai žaidžiami kitaip. Užmigdyta savo 80 procentų lietuviškosios daugumos teikiamo nacionalinio saugumo jausmo, liūliuojama savo tolerantiškosios imperinės praeities prisiminimų, Lietuvos viešoji sąmonė nė nepastebi, kad per 15 metų prarado savo „priešpilio“ tautiečius Lenkijoje ir Baltarusijoje, kad Lietuvos rytuose gatvės jau žymimos lenkiškai, Pilsudskio gimtaviėtė pagerbia dalies Lietuvos grobiką jo vardo gatve, o taikius gyventojus šimtais žudė ir prieš Lietuvos valstybę netgi 1941–1945 metais

kovojusius Armijos krajojvos galvažudžių atstovus priima Lietuvos prezidentas. Remdamiesi tomis pat „žmogaus teisėmis“ ir „europinėmis vertybėmis“, Lietuvos lenkai net Lenkijos prezidento ir vyriausybės lygiu spaudžia Lietuvą, reikalaudami Lietuvos lenkų pavardes rašyti lenkišku raidynu, o lietuvių „humanistai“ rimtai diskutuoja ir „ieško kompromiso“, nė nesusimąstydami, ką reiškia lenkiškas raidynas Lietuvoje Europos Sąjungos sąlygomis. Jie su nuostaba žiūri į prancūzų kovą su islamistais dėl civilinio mokymo, kuriam esmingai gresia tokia, atrodytų, nekalta detalė, kaip tikiybė tradicija mergaitėms ryšėti skaras. Kad Klaipėdoje jau veikia vokiečių kalba dėstanti gimnazija, kad už vokiečių pinigus restauruotose pamario kapinėse lieka tik vokiški užrašai, valdžiai, atrodo, dar nė nežinoma.

Kam pinigai jau nebe pragyvenimo galimybė, o ir kūrybos įrankis – tam jie nebe tikslas, o tik priemonė.

Kai Antrojo pasaulinio karo metais JAV suvokė, kad jos ekspansija turėtų išsiplėsti į visą pasaulį, gimė tai, ką šiandien vadiname globalizacija, o iš tiesų tai yra didesnėmis už bet kurios nacionalinės valstybės biudžetą koncernų ar bankų finansų sanauptomis vykdomas manipuliavimas tautomis siekiant vieno ar kitų paslaptįje laikomų tikslų. Tai – ne spekuliatyvi prielaida, tai – vieno iš Pasaulio banko praregėjusių kūrėjų su siaubu ištartas teiginys, tai ne vieno pasaulio finansų eksperto išvada apie Tarptautinio valiutos fondo veiklą. Kapitalo viršnacionalinės (bankinės, gamybinės, spekuliacinės) sanaupos yra tokios, kad tuos srautus veikti galintys žmonės praktiškai valdo pasaulį, manipuliuodami gerai apmokamais ir papirkinėjamais politikais bei popso kultūros svaiginamomis masėmis. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija yra pirminis to manipuliavimo juridinis pamatas: jame nebelieka Europą ir visą pasaulį iki šiol priekini variusio *kultūros žmogaus*, lieka tik abstrakčiai juridiškai apibrėžiamas *politikos žmogus* – statistinis balsavimo mašinos vienetas, kuris pinigais gali būti pakreipiamas ten, kur nori manipuliuotojai. O jeigu atsiranda dar nedegraduotų etnosu dalių, jas reikia sunaikinti (kaip, tarkim, lietuviškąją valstietiją) arba konservuoti saikingai finansiškai dotuojant ir demonstruojant kaip niekam nepavojingą „paveldą“.

Esama nuomonių, kad JAV priėjo savo raidos piką. Ribą, atrodo, iš tiesų žymi 2001 m. rugsėjo 11-oji ir po jos prasidėjęs civilizacijų karas. Globalizacijos strategai aiškiai susirūpinę, todėl Europos Sąjunga kaip „Vakarų imperijos“ atsarginis variantas yra neišvengiamas. Jam sukurti žmogaus teisės pasitarnavo nepamainomai: kol Maskvos neoimperija gaivelėjasi, Berlyno ir Paryžiaus imperija kuriasi. Tai puikiai supranta ne tik vokiečiai ir prancūzai, bet ir anglai, iš tolo stebintys tas keistas „vedybas“, o ypač lenkai, jau besibylinėjantys su Berlynu dėl savo vakarinių žemių ir kompensacijų už okupaciją, bet dar aktyviau veikiantys Rytų kryptimi – Ukrainoje, Baltarusijoje, Lietuvoje ir Prūsijoje. Teisingai daro, jeigu nori išlikti ir gyventi.

Lietuva, būdama provincija ir trokšdama gyventi „kaip kiti“, sparčiai perima žmogaus teisių kodeksą, atsisako savo kultūros, politikos ir tampa (kol kas daugiau psichologine) Lenkijos provincija Europos Sąjungoje.

3.

Ką mums siūlo ir ką duoda Europos Konstitucija, paaiškės tik po Europos Sąjungos žlugimo. Arba gal ir jos „paleidimo“. Kai projektuotojų užsibrėžti tikslai bus įgyvendinti.

Europos Sąjunga yra milžiniško regiono laisvosios rinkos principais besiremiančios gamybos ir prekybos erdvės projektas. Projektas, kuris leistų konkuruoti su kitais pasaulio regionais ir duoti lyderiams maksimalius pelnus. Šiuo požiūriu ir europinė kultūra, ir nacionalinės kultūros yra antraeiliai ir net trečiaeiliai rūpesčiai. Oficialiai šitai neteigiama. Tačiau nacionalinė kultūra yra valstybinės politikos objektas. Europos Sąjungoje, kuri stengiasi maksimaliai sumažinti nacionalinių valstybių galias, nacionalinės kultūros automatiškai

nuginkluojamos, paliekamos privačių asmenų ir nuo ES fondų priklausomų organizacijų nuožiūrai (o per jas remiamos tik „integracinės“ kultūros programos ir projektai, iš esmės nukreipti prieš tautiškumo stiprinimą), tad kultūros požiūriu ES apibūdintina kaip žmogaus akultūracijos ir jo politizacijos projektas. Netgi politinių organizacijų su nacionalinių kultūrinių (nekalbant apie politinius) interesų atstovavimu padėtis yra nepavydėtina. Europos Sąjunga su savo *Europos piliečio* ugdymo nuostata yra ne kultūros žmogaus, o politikos žmogaus veiklos erdvė, kurioje politikos žmogus yra politiškai aktyvus integracinių procesų rėmėjas, besitikintis iš tokios savo veiklos ir jos kuriamos situacijos gauti didžiausią asmeninį finansinį pelną.

Kokios galimos išeitys iš tokios padėties?

Tiems, kurie esamos padėties nepripažįsta teisėta arba bent jau priimtina, lieka anti-globalistinis veikimas su visomis iš tokio apsisprendimo plaukiančiomis veiklos formomis.

Tiems, kurie esamą padėtį pripažįsta legalia arba bent jau šiuo metu neišvengiama, tačiau neidealizuotina, reikia apsispręsti ilgalaikiams padėties keitimo veiksams. Jų esama trijų lygmenų: 1) politiniai veiksmai Europos Sąjungos ir pasaulio tarptautinių organizacijų lygmeniu, 2) politiniai veiksmai nacionaliniu lygmeniu ir 3) kultūriniai veiksmai nacionaliniu lygmeniu. Jie visi bus įmanomi tik vienu atveju: jeigu veikiantysis asmuo laikys save ir kultūros, o ne vien politikos subjektu.

Identifikuodamasis tik su politiniu subjektu, asmuo anksčiau ar vėliau integruosis, taps Europos piliečiu, nes jo kaip asmens veiklos koordinacinių atskaitos taškais galės būti tik Žmogaus teisių deklaracijos nuostatos, o visuomenės lygmeniu – sąjunginės valstybės įstatymai su Europos Sąjungos konstitucija priešakyje.

Identifikuodamasis su kultūros žmogumi, asmuo neišvengiamai turės pasakyti sau, kokios kultūros žmogus jis yra: lietuviškosios, lenkiškosios, rusiškosios, angliškosios ar kurios kitos. Užbėgant už akių būsimiesiems klausimams ir apsisprendimams, jau pradėtos integralistų manipuliacijos su tautiškumo kaip sąlyginumo, kaip neautentiškumo pseudoproblemomis, visiškai nutylint tą faktą, kad kiekviena nacionalinė kultūra ir yra giminingų etnosų sutartis bendros dvasinio ir fizinio gyvenimo erdvės kūrybai. Lietuvoje tos manipuliacijos jau įkūnytos hipertrofuota žemaičių kaip tautos, o ne etnos, nuostatos propaganda (už jos – visai materialus interesas: priemoka už mažumos statusą Europos Sąjungoje, kuris reikštų Žemaitijos „atsiskyrimą“ iš Lietuvos), didesnę nei lietuvių dzūkų, aukštaičių, sūduvių vertingumą ir pan. Lietuvių tauta perėjo įvairių išbandymų šimtmečius, įveiks ir šį gundymą, tačiau pastangų tai, žinoma, pareikalaus, ir rimtų, nes mąstymo ir supratimo, kaip iš etnosu generuoja tautos problemos, kaip jos sprendžiamos, taip pat keliant ir kaip pasaulio problemas, mums teks dar ilgai ir įtemptai mokytis.

Apibrėžus save kaip kultūros asmenį ir sutapatinus su konkrečia nacionaline kultūra atsiveria visai kitas pasaulis ir jo problemų gradacija. Gaila, kad visa tai liko nušluota, per nepriklausomybės metus paskendus privatizacijos, laisvosios rinkos ir euroatlantinės integracijos pseudoproblemose (jas taip vadinu todėl, kad priėmėme visa tai globalizatorių, o ne globalizuojamųjų akimis ir smegenimis), nors prieš išsivadavimą ir pirmaisiais nepriklausomybės metais kai kas jau buvo visuotinai apčiuopta ir suvokta.

Ne čia vieta visa tai prisiminti arba iš naujo nagrinėti. Priminsiu tik tai, kad jokių tikrų sprendimų, sprendimų apie savo gyvenimą taip, kad tu jame gyventum, be nacionalinio konteksto, kaip nacionalinių problemų sprendimo, nebūna. Jei būna – tai tik emigravus, bet ir tai pareikalauja išitraukimo į kitą kultūrinį kontekstą ir nutautėjimo. Gali būti ir baisesnis atvejis: visos tautos išdavimas kitą kultūrą politiškai užleidžiant ant savosios be jos gyvavimo garantijų, be aiškos visos kultūros ateities perspektyvos. Sava kultūra paprastai ginama, ginama netgi žiauriausiais karais, tą šiandien kraštutiniais būdais ir metodais demonstruoja arabai. Mes netgi nesuvokiame, ką jie daro.

Taip, karingoji lietuvių dvasia liko Didžiosios Lietuvos griuvėsiuose. Mes – taikinga valstietiškos kilmės tauta. Dar norinti gyventi tauta. Bet jau nelabai, nes rimtai dirbti mes nebenorime. Norime laimėti, o ne nugalėti.

Tačiau tautos smegenys dar negalutinai pragerti. Kartais jos pagimdo visiškai neblogų minčių. O širdis parodo ryžtą, pakelia valią. Instinktyviai nujaučiame įžengę į visai naują savo gyvenimo tarpsnį. Nors dar nežinome jo sandaros, erdvės galimybių, nutuokiame turintys kažką atrasti ne kur nors pašalyje, kituose, o savyje.

Pradžiai, matyt, pakaktų suvokti save kaip *kultūros žmones*. Paskui – kaip *lietuvių kultūros žmones*. Iš to gimtų nauja mūsų *nacionalinė politika*. Ji, ko gero, galėtų būti kriterijumi ir Europos Sąjungoje, ir Šiaurės Pusrutulio sąjungoje, ir Pasaulio sąjungoje, jeigu tokia bus. Jeigu pasaulis bus.

Bet jeigu pasaulis bus, tai Europos Sąjunga grius. Kas bus po jos? Jeigu gyvensime kaip iki šiolei – gal liks Žemaitija. Bet ir šito net atkakliausieji žemaičiai negarantuoja.

Tad gal geriau kartu visiems pasakyti sau: esame svarbiausios Europos tradicijos žmonės – *kultūros žmonės*.

Savosios kultūros žmonės.

Špausdinama iš rankraščio, 2004 m. rugpjūčio 3 d.

Romualdo Ozolo nuotrauka. 1988 m.

2008. 01. 07, 12. 22

Torės pašalbinis Kur dabar Lietuva?

Kur esame:

1. Exrame 1988 metų ^(a) rinkimų įstatyme:
tada dar ir teigėsi, dabar intyguojamies.
2. Ejo me ne i' nepriklausomybę, o i' laisvę:
i' nieko nelaisvės i' lietu, lietu nūdies
3. Korojome m melu i' tada, i' dabar:
tada m represijoms, dabar - nutylėjimui.
Tyla - geriausia cenzūra, šou - jo priedanga.

Kas daroma:

1. Perimama teritorija: žemės ^(lietu.) pardavimas užvėnais, ušimais, mas ušimėdėm, istorijos ~~nuvaidinimas~~, ~~Erasmus realybės~~ ^{rimų (naujos)} ~~kultūros ir gyvenimo būdo patvirtimas~~, ~~simuliacijos~~, ~~kalbos defraudavimas~~
2. Naikinama tauta: emigracija, mirštavimas, gimtavinimas, intelektualų defraudavimas
3. Istoriai ir kultūros (atmintis ir gyvenimo būdas) m kalba naikinimas.

Kas darytina:

1. Suprantamai parodyti: mūsų politinė i' geopolitinė padėtis suvokiama neadekvati.
2. Parodyti nacionalinei sąmonei tiesą i' šią
3. Aprašyti: einam gyventi ar mirti?
Ir atitinkamai elgtis.
Esama tik žėros i' melo.

MĄSTYMAI

ROMAS GUDAITIS

MES – IŠ PERŠAUTŲ DAINŲ KRAŠTO

*Viso kaimo šunys loja,
Gal sribukai jau atjoja...*

Hm, atjoja? Paskutinis žodis – dėl rimo. Suvalkijoje, Dzūkijoje – sribai, Rytų Aukštaitijoje – skrebai, o mes kietakaktiškai tebevadiname juos liaudies gynėjais. Tik iš kur kaimiškame pavadinime kandi pajuoka, šaltukas? Ar maža jų springo, laistė šią žemę savo krauju, nesudejavę krito nuo smūgių iš pasalų, ar maža šliauždavo iš paskutiniųjų per plaukiančius rugius, palikdami paskui save raudoną šliužę? Ar retai gyviems meistriškai išpjauštinėdavo penkiakampes žvaigždes nugarose, o mirtį pasitikti sukąstais dantim tekdavo tai šalve-nančiais vidurnakčiais, juodoj kaip sustingęs siaubas tamsoj, be riktelėjimo „Tegyvuoja draugas Stalinas!“, tai žalsvoj mėnesienoj abejingai mirksint žvaigždėms ir dar abejingiau ambrijant šunims, kurie, rodos, niekad ir netūnodavo būdose – skalydavo ir skalydavo? Ar maža jų korė, pjauštinėjo jiems liežuvius, akis badė, skandino juos atkampiausiose balose ir raistuose, kad amžiams be žinios pražūtų? Ar stigo drąsių ir narsių vyrų, ne vien akiai už išžudytus savuosius, gimines, kaimynus keršijusių, bet ir šventai tikėjusių kovos prasme, partija, žemės perdalijimo teisybe? Argi pagaliau negynė jie liaudies, kaimiečio nuo teroro?

Gynė. O paprastas žmogelis sulietuvino rusišką žodį *istrebiteli* – naikintojai. Niekuo čia dėti rusai, du šimtai tūkstančių su kaupu jų kalbos žodžių ir Dalio žodynas. Šitas žodis pirmąsyk čiažiai nuskambėjo Berijos kabinete, ir tai nutiko atgriaudėjus frontui į Lietuvą, kai pasidarė aišku, jog viskas vyks pagal strateginį Vado planą – aštrės klasių kova, bus paskelbta amnestija, o po trejų metų iš girių sugrįžę amnestuotieji bus surankioti, naujakuriai gaus žemės, statysis trobesius, padidins svyruojančiųjų vidutinių valstiečių tarpsluoksnį ir priešiškąją buožių klasę. Lavrentijus Pavlovičius už spygliuota tvora aptvertus lagerius ir tobulai sutvarkytus kalėjimus dar nebuvo tapęs maršalu, jam dar buvo likę septyneri metai energingos veiklos liaudies ir visų tarybinių tautų labui, todėl pasitaisė uniformotasai kalnų erelis vieną gražią dieną pensnė ant kumpo nosies, paspaudinėjo mygtukus, neskambtelėjęs dėl menkos problemos šeimininkui (šias detales veltui atiduodu kolegos romanui ar talentingos pjesės remarkai), ir trumpai apibūdino išsitempusiems valdiniam gražučiukę idėją: oficialiai j i e tegu vadinasi liaudies gynėjai, o neoficialiai – naikintojai.

Todėl ir sribai, todėl ir skrebai, kad tarp gynėjų (tikrų!) apščiai buvo girtuoklių, tinginių, tamsių, kerštingų, žiaurių žmonių. Kulkos, paikai pro smilkinius švilpdamos, neskyrė inteligencijos nuo paikiausios besmegenystės, tad šienavo, skynė ir juos. Į grabus guldė ir juos. Šautuvų salvės varnas nuo šventorių medžių baidydavo ir tokių žuvusiųjų „žygdarbių atminimui“. Pernelyg atvirai jie džiūgavdavo bunkerio nesuradę, besislapstančiųjų neaptikę, užtat rūkėtų lašinių paltis, kumpius, karkas, puodynes su medum ir sviestu užuosdavo geriau nei mokyti kareivių šunes, – juk gėrybių eksproprijavimas vakaro vaisėms ir išnešimui buvo klasinės teisybės pasireiškimas, neišardomos proletariato ir valstiečių sąjungos bei aukšto idėjinio sąmoningumo forma. Verdančiuos taukuos spragsinti, spirgučiais žėruojanti kiaušininė, sakrališkas jos aromatas, žadinąs apetitą, kad jautį sukirstum lyg po valako

Algimanto Kunčiaus nuotrauka. 1987 m.

orės, gaspadinės pirštais iš kunkuliuojančio puodo išgriebtas pusžalis padaiguotas gaidys, svogūnai, duonos kepalas, duonriekis ir įžemijusi rupi, rodos, nuo krakosmečių „čėdyla“ juodai dienai druska – tai vis klasių kovos realios detalės ir simboliai. Ne visi? Žinoma, ne: dar virpančia gaspadoriaus ranka, dantim išplėštas kamštis iš butelio, kuriame žvilga pieno balzganumo ar skaidrus lyg ašara skystis. Visi buvo „tos rebekės“, „tos bjaurybės“ skanautojai, žinovai, ir daugeliui, oi daugeliui dantis sugeldavo dėl niekingai menkos kleboniškos taurės, „gadytos“ kalėdojimui ir neatitinkančios kovos masto, nes mirties baimę, nerimą, gyvulišką nuovargį įstengdavo nuplauti tik „lietuviškas“ maukimas artipilnėm stiklinėm. Ir tapdavo narsiai iškliukinta stiklinė paskutinė. Ir tasai, kuris iš pasalų taikydavo į krūtinę, nurydavo sprangią tąsą seilę ir, nuspausdamas gaiduką, sušnibždėdavo: „Dvėsk, sovietiškas, bolševikiškas šunie, Stalino pakalike!“ Ir kulkos knežindavo girtas galvas. Užsimaukšlindavo ant akių skarutes gražesnės mergos ir apsiskarmaluodavo ubagių „šlebėm“. Ir besižegnodavo kamarose senukės, aikčiodavo, dejuodavo nuo įgėrusiųjų piktžodžiavimo ir rijimo, burnojimo ir lakimo.

Kuo tamsesnis, primityvesnis gynėjas – tuo labiau gyrėsi savais žygdarbiais ir galybe, tuo labiau stengėsi žmogelį baltosiom meškom pagąsdinti, nesąmoningam elementui klasinio sąmoningumo įpūsti. Beraštis galėjo dešimčiai metų gaspadorių į kalėjimą įkišti vien už tai, kad vietelėje už tvarto, kur ir cėsorius Mikalojus pėstute nugoglindavo, pamatydavo skiautelę laikraščio, tarybinio laikraščio. Iš visų asilų baisiausias, kaip žinoma, ginkluotas, drebinąs stubas žvilgsniu iš padilbų, kumščiu, automato buože.

Linksmi nelinksmai su šiais vyrais būdavo gaspadoriaus nuolankumas, kartais tekdavo ir prakeiktų velnio lašų, smarvės dziubtelė („Mus girdai, lakdini, o pats, rupūžė?.. Varnom sulesinsim, kur bunkeris?!“), bet nieku gyvu nepasigert, tuojautės atplumpins kiti vyrai mūrai miltų, lašinių, naminės ir kiaušininės. Pilvui ir bunkeriams. Ir reikės, Dievuliui už šią laimingai praleistą dieną dėkojant, už šią naktį šimtus sveikamarijų sukalbant, vykdyti kitos valdžios įsakymus ir prisakymus.

O turto grobstymai vežant žmones? Dabar mes išvežimus mandrai vadiname deportacijom, nors Berija, galvą guldau, per daug buvo užsiėmęs Krymo totorių ir Šiaurės Kaukazo tautų apgyvendinimu už Aralo jūros, Uralo kalnų ir nekvaršino dabar jau maršališkos savo galvos dėl terminologijos su lotyniškom šaknim. Kelinta dalis turto būdavo išdalinama varguoliams, naujakuriams, nukentėjusiems? O kelintą sąmoningai kovotojai paprasčiausiai pasiglemždavo, parduodavo, išmainydavo į naminę? Taip pat ir varganą skarbą, skurdžius rakandus tų, neteisingai išbuožintųjų, kurių interesus pagal nesuteptą idėją jie privalėjo ginti? Ir dar ilgai po išvežimo apleista, sirata tapusi sodyba būdavo plėšiama, kol namas likdavo be langų ir durų, o kluonas – be grėblių ir arpų. Tik mėšlo tvartuose neliesdavo.

Taip, didelė dalis tų, kurie atguldavo miestelių gatvėse ir aikštėse visuotiniam pabauginimui (irgi pagal rūpestingas Berijos instrukcijas), buvo žiaurūs. Bet daugiau buvo žuvusių nekaltųjų, verpeto kruvina puta atplukdytų pagal svetimtaučio karininko ar lietuvio komandą į purvyną prie valsčių raštinių ir būstų nudrėbtų. Kaip pavadinsime tuos, kurie kaišiodavo lavonams į lūpas papirosus „Belomorkanal“ ar šlapindavosi šalia, miestelio moterų ir vaikų nesidrovėdami?..

Gyvenimas patvirtino paprasto žmogelio nuojautą. Tik menka dalis „tikrųjų“, raštingesnių gynėjų prasimušė į valdžią, per visas reorganizacijas, kampanijas išnešiojo biurokrato, šiaip padoraus vadovo našta, kaukę ir kryžių, net inteligentais tapo.

Bet kas šiandien besuskaičiuos, kiek ekskovotojų nuo „rašalo“ violetiniais veidais ir užgrūdintom mėlynom nosim mirė patvorių varnalėšynuos, kiek, visų niekinami ir pažuokiami, užsidegė nuo degtinės, nes lemtingą akimirką pašonėj nebūdavo bendražygių, kurie šlapinimusi tiesiai į gerklę užgesintų, kiek užduso karvidžių mėšle ir siloso duobėse?! Ir visi išsijuosę keikė, koneveikė tarybų valdžią, išdavikus partijoje, ir visiems atrodė, kad

tik jie – labiausiai nukentėję, didžiai nusipelnę, o valdžia dabar remianti tuos, su kuriais jie kovojo. „Būk sveikas, jebitute, aš po pirmos manufaktūra užkandu!..“ – ir pauostydamo mėšliną šimtasiūlę... Ir tulžingoj girtoj neapykantoj kankinamai merdėdami, ir nuo plyšusios širdies žūdami, jie ilgėdavosi kruvinųjų metų, kada buvo visagaliai, kada buvo reikalingi. „Kapitonas be manęs nė žingsnio, tu priestankine šitą buožyną svilstelk!..“ Ir paskutinį mirksnį ruginės ir denatūrato išplautose smegenyse nešmėkštelėdavo blaivi mintis ar bent atgailos šešėlis. Vytautas Bubnys Senavaičio paveikslu pirmasis tarė skaudžią tiesą apie šiuos žmones, apie jų bejėgiškumą suvokti politikos zigzagus, prisitaikyti, dorai pripažinti kaltę ir tikrąjį savo vaidmenį pjautyne, kurių strategija ir taktika, jų nelaimei, tikrai buvo parengta ne Lietuvoj.

Valdžia dėmesinga gyviesiems: susitikimai, sąskrydžiai, proginis pompastiškas medalių, garbės raštų dalijimas... Net ir teisė nusipirkti karo dalyvių parduotuvėj bulgariškų konservuotų žirnelių. Tačiau protingesnieji suvokia drungnai šalto jautrumo formalumą: jų žuvusiųjų draugų atminimas šaukte šaukiasi tiesos, apvalytos nuo pilietinės frazeologijos lako, nuo klaidų ir perlenkimų, nutylėjimo. Poliklinikų ir ligoninių koridoriuos klįbinkščiuodami jie laukia... ne, ne deficitinių vaistų geliančioms širdims ir randams, – tiesos... Tyro jos gurkšnio tarsi vandens iš jaunystės šaltinio.

Ar mes – rašytojai ir istorikai – pajėgsim kada atsakyti į klausimą, kodėl artojo rankose vietoj žagrės rankenų, šakės koto, vežimo dyselio – šautuvas?

Kas ne su mumis – tas prieš mus!.. Ar šaipėsi šėtonas, klausydamasis šito šėtoniškiausio lozungo? Katrie – ar balti, ar žali, ar raudoni – geriau ir mikliau daužė dantis, talžė ir spardė? Arba su mumis į girią, arba!.. Daug vyrų išvaikščiojo negandą aštriais peilio ašmenimis, daug išlaviravo, tačiau tūkstančiai ir išėjo – į girias, bunkerius ar savas slėptuves, į iliuzinį valsčiaus miestelių prieglobstį, už kurį tekdavo brangiai mokėti. Ne tik gyvybių kaina. Vaikščiojimu su šautuvu pas tuos, su kuriais piemenauta, bernauta, vienas vargas vargta, gardžiausia už svieto gardumynus apipelijusi duonos pluta krimsta.

Liaudies atminty priešinga pusė nevadinama laisvės armija, tai irgi negailestingas vertinimas. Su pasibaisėjimu žmogelis slopino sieloj riksmą dėl brolio, einančio su peiliu prieš brolių, dėl pardavinėjimų už Judo sidabrinčius. Tasai tylenis paprastas žmogelis širdy geriau už mūsų filosofizmus ir sofizmus suvokė, koksai daiktas yra mūsų, lietuvių, nacionalinis charakteris. Deja, per velnišką kažkieno skubėjimą ir lenktyniavimą čiaukšt braukšt atraportuoti, jog kolūkinė santvarka per pirmus mėnesius pasiekė grandiozinių pergalių, tapo rojum, kur kolūkiečiai klubuose-skaityklose tik skaito, tik skaito sienlaikraščius ir brošiūras, tik dainuoja apie laimę!.. – žmonės negalėjo pasekti pėdom tų keliolikos Marijampolės ūkininkų, kurie patys susibūrė į kolūkį, nes žinojo: išvežimas ne už kalnų.

Keturiasdešimt septintų metų vasario devynioliktąją Marijampolėj sugriaudėjo šūviai ir sprogimai. Žuvo atsakingi darbuotojai, miško ryšininkės pakviesti į balių, laidotuversė kalbėjo patsai Justas Paleckis, o viešai – per apskrities laikraštį – pranešta, kad partijos apskrities pirmasis sekretorius Steponas Bakevičius mirė. Lukša-Daumantas Vakarų Vokietijoje išleistoje knygoje džiūgaudamas aprašo šį pasikėsinimą, kurį pats organizavo, nes jisai dar nežinojo, jog netrukus nusileidęs parašytu žus. Tiesos slėpimas buvo parankus pogrindžiui. Tą nutylėjimą ir melą mes atsinešėm ir, deja, vis dar tebesinešiojam.

Ir daugybę nerašytų draudimų. Štai tokį: šiukštu aušint burną, pliurpti, kad kovose dalyvavo pasienio ir vidaus kariuomenė. Bet juk visi žinom: dalyvavo! Ar šitas „valstybinės paslapties išdavimas“ sudrebins socialistinės santvarkos pamatus?! Neabejoju nutylėjimo kenksmingumu. Va, pakeliu akis nuo stalo – ir matau juos, jaunus vaikinukus, beveik vaikus. Rusės, kazachės motinos juos išlydėjo į armiją tikėdamos, jog karas baigėsi, jog šiurpus pranešimų apie žuvusiuosius metas – jau praeitis. O jie sudėdavo galvas iš kulkosvaidžių iššaudyti Lietuvos laukuose. Tada kariuomenės dalyvavimas ginkluotuose susirėmimuose,

karinės miestelių ir miestų įgulos besipriešinančiųjų ir radijo stočių buvo traktuojamos kaip „čingischaniškos okupacijos“ įrodymas, kaip pavergiantis lietuvių tautą autokratijos smurtas. Kiek svyruojančių ir karštakošių galvų ši prieštaringa situacija pastūmėjo tiesiai į kapo duobę, suponavo vieną tragiškiausių paradoksų – karo (ne paprasto, su senamadiškom armotom, o atominio!) geidimą ir absurdišką įsitikinimą, kad atominių bombų kruša pasipils ne ant Lietuvos, ne ant savo valsčiaus, savos sodybos. Kas privertė patikėti šiuo klaikiu „Amerikos balso“ kliedesiu?! O juk neteko girdėti, kad už tūkstančius pražudytųjų kas nors užatlantėj prisiimtų kalbę, taigi jei kieno siela ir degs, raitysis nuo kančių pragare, tai, manyčiau, ir tų, kurie atominį karą Mačiuliškėms, Zomčinei ir Pielkavai žadėjo šeštadienį, perkėlė į sekmadienį ir dėl atvelykio galutinę sovietų pražūties datą nustatė pirmadienį.

Taip, literatūra sakė tiesą apie šiuos metus drąsiomis Jono Avyžiaus, Mykolo Sluckio, Vytauto Bubnio, Vytauto Petkevičiaus, Algirdo Pociaus ir kitų rašytojų knygomis (kalbu tik apie prozą). Bet kūriniai žinomi, jų charakteriai ir koncepcijos seniai su buhalterišku pedantizmu suinventorizuoti. Dabar jau eikime toliau. Ieškokime tiesos atšvaitų archyvuose ir atsijokime, kas čia – tikra, o kas šabloniška ir nelabai gudriai sufabrikuota. Nepasitikėjimą kelia nuostabiai vienoda tardymo protokolų frazeologija. Aha, tai jūs, gerbiamasai, sensacingai žudikus, banditus reabilituoti trokštate? J šį „provininkų maloningų“ kaltinimą aš leisiu sau neatsakyti, nes mąstau apie tuos, kurie už menką nieką, o dažniausiai ir iš niekur nieko gaudavo dešimt metų, neretai ir visus dvidešimt penkerius, – tų vienuodų it vandens lašai „prisipažinimų“ intuityvus dešifravimas bylotų, kokia prieškarinės Lubiankos ir Vyšinskio veiklos įtaka, taip sakant, efektas. Falsifikacijos „algebra“ – dauguma algebros nesimokiusių tardytojų ją neblogai išmanė. O kiek dingusiųjų be žinios? Kur jų palaikai ilsisi? Ar vien Lietuvoje, – juk tada po ištisus kapinynus vaikščiotume? Tik savo sielų didžiausio praskaidrėjimo ir broliškos šilumos momentais galime išvysti paskutines jų kančios akimirkas, jų golgotą, kada dešimtosios sekundės dalies pakakdavo budelio kirviu ar trasuojančiom kulkom perkirsti, perdalinti žmogų ir gyvenimą.

Literatūrai patalkins ir skubinais sudėtos dainos. Užrašyti jų variantai be naudos dūla tautosakininkų ir kitų žinybų archyvuose. Užuoat skubėjusi apdainuoti genialųjį generallisimą Staliną, reguliariai mažinusį kainas – kartūno, šampano „Cimlianskoje“, juodųjų, raudonųjų ikrų ir visų visų prekių, užuoat garbsčiusi socializmo triumfą Lietuvoje, nemirtingus liaudies žygdarbius, liaudis nemirtinga perleido šį darbą eiliakaliams, o pati į senąsias dainas įliejo aktualių posmų.

Pučia pučia šiaurūs vėjai,

Laužo qžuolo šakas.

Išveža mus bolševikai,

Išgabena mūs šeimas.

Ar čia dundančio vagone Irkutsko link didžiažemio „ideologinė diversija“? O gal sykais to, kuris liko „savanoriškai pasirašyti į kolūkį“, jį pralaikė kiaurą kovo naktį po lašančiais varvekliais šiaip sau, – gal tai jis apdainavo neturtingo savo kaimyno išvežimą, jo mažų vaikų klyksmą speige? Sakote, neaukštas šios dainos meninis lygis? Nieko nepadarysi – nuoga aktualija, nes vieni dardėjo, o kiti tuo metu drebėjo, mėgdžiojo Majakovskį, rašė himnus-psalmes mylimam Mokytojui, vienas labai talentingas poetas kilnojo taure kaimelyje tarp amžinai žalių Varėnos šilų, kad bent akimirką užmirštų „literatūrinę misiją“, kuriai buvo pasmerktas. Tai kokios dainos brendo paskutiniųjų tautosakos kūrėjų dvasioj, brėžėsi genuose dar tik pradėtųjų, dar iščiose nešiojamųjų? Juk kiekvienas žmogus iki šio momento buvo kūrėjas ar platintojas. Ar šiuos kruviniausius Lietuvos istorijoje metus galiausiai būtų lyriškai apibendrinęs graudus mūsų dainų ir pasakų, sakmių ir legendų švelnumas?

Tačiau dainas suvarpė šūviai.

Prieštaraujate? Tuoju sutrinsit į miltus saviveiklininkų skaičiais, dainų ir šokių švenčių masiškumu?..

Dainavo žmoneliai ir susikūrus kolūkiams, aplaistant žvirblio purptelėjimo nevertus darbadienius ir jų nurašymą už visokiausius prasižengimus. Dar skambėjo daina – saldus užsimiršimas, įdvasintas liaudies protestas prieš „brigadierių“ ir pirmininkų savivalę. Tilo ir nutilo amžių aidu.

Šūviai ir prievartinis žmonių nuvarymas, atplėšimas nuo žemės, pasikeitęs likusiųjų darbas, jo prasmė ir tikslas – tai ir tautosakos, liaudies kūrybos agonija. O paskui jau pragaištingai įsimaišė, kėsindamiesi dainą pribaugti, civilizaciniai, kosmopolitiniai dvidešimtojo amžiaus atributai su technologijos progresu ir dvasios standartais, nepripažįstančiais santvarkų, tradicijų ir valstybių sienų. Saviveiklinis radijo, televizijos, masinių švenčių, užstalės progų dainavimas – tai tik mūsų atodūsis, mūsų ilgesys.

Dekanozovas Lietuvoje tikrai yra kai ką nuveikęs. Tas pats Dekanozovas, kuris penkiasdešimt trečiųjų gruodžio mėnesį, nespėjęs papasakoti, kodėl nutylėjo tikslią karo datą (ją konfidencialiai pranešė Vokietijos pasiuntinys), jau be generolo antpečių buvo sušaudytas su savo patronu Berija. Laikas sutrukdė. Būkim ramūs: argi apsiriboję būtų sufabrikavimu bylos vieninteliam Liaudies Komisarų tarybos pirmininko pavaduotojui, plano komisijos pirmininkui Juozui Vaišnorui? Į suregzta, sufalsifikuotą „ryšių su buržuaziniu nacionalistiniu pagrindžiu tinklą“ būtų pakliuvę nemaža vadovų. O gydytojai? Jei rimtai buvo tvirtinama, kad Gorkį nunuodiję liaudies priešai baltais chalatais, tai kokia puiki proga susodinti Vilniaus gydytojus (pasinaudojus, tarkim, kad ir Petro Cvirkos staigia mirtimi ligoninėje)!

Gal jau vieną kartą imkime ir prabilkime apie kariškas direktyvas, jų vykdymą. Manau, kad bus sukurti istoriniai romanai (autentiški, dokumentiniai) su tokia scena: vidurnaktį, suskambėjus kabinete telefonui, būdavo kaukštelėjama kulnais: „Klausau!“ Lietuvoje tuo metu dirbo ir Michailas Andrejevičius Suslovas, po Chruščiovo pašalinimo, kaip teko palaimingai savo kailiu patirti mums visiems, vadovavęs ideologijai ir nuvairavęs ją ligi stagnacijos ledo. Matyt, ne tik respublikos vadovų, bet pirmučiausia jo nuopelnas – varadinės telegramos į Kremlių „tautų tėvui“! Gal ir karjera – jų dėka. Stulbinantys istoriniai dokumentai! Visa tik šimtu ir daugiau procentų – grūdų paruošos, raudonosios gurguolės su paskutiniais valstiečių grūdais, „savanoriškai, džiaugsmingai“ atiduodamais valstybės fondui, paskolos, balsavimų suvestinės...

Šiandien mes baisimės „ideologinio darbo spragomis“, išplitusiu skepticizmu, nenoru darbo dirbti – o juk visas evoliucionavo iš pagražinimo pilių ir melo bokštų, iš siekimo gyvenimą paversti popierine idile. Argi čia TIK asmenybės kultas? Argi mes su juo, su baimės ir stingulio chimera, visiems laikams susidorojome, vidurnaktį *stalinėcu* ir riksmomis „Juozapai, nepasiduok kukurūzininkui!“, „*Josif, deržis!*“ paminklą prie Vilniaus geležinkelio stoties nuversdami? Tikiu šventai, kad daug kam toks paaiškinimas labai patogus, bet juk mes – seniai nebe banda, kurią galima vesti įkyriu kerdžiaus raliavimu! Man, tarkim, baisiai magia patyrinti 99,89 procento rinkėjų, balsavusių tais metais už komunistų ir nepartinių bloko kandidatus. Kaip matome, susilaikiusiųjų tik menka dalelė, nes juk „prieš“, patys suprantate, nebalsavo niekas. Kas gi susilaikė? Ogi penki aktyvistai, kurie Igliskėliuose per pūgą balsavo, už kluono skubinau kimšdami biuletenius, nes po kaimus bastytis su urna bijojo. Vadinasi, laikykim šiuos biuletenius negaliojančiais. Iš gražaus skaičiaus it nuodingas grybas augo, plėtėsi ideologinis idiotizmas, kurio propagandiniais pelėsiais bandėme mulkinti liaudį, o jinai atsidėkodama irgi kai kuo atsimokėdavo.

Džiaugdavomės, jog literatūros ginklas – taiklios užuominos. Žavėdavomės tos „Ezopo kalbos“ užmoju ir drąsa, inkrustuodavom ją į socialistinį realizmą, puikiai suvokdami, jog tikroji drąsa melo ir nutylėjimo liūne, kur mes visi – ir tie, kurie rašo, ir tie, kurie skaito ir lyg riešutus gliaudo išbarstytas tekste mįsles.

Bet ar galim lyg vaikas barškučiu džiaugtis subtilių užuominų blizgučiais dabar, kai visi jau regime, kokios ugninės kanonados, kokių pastangų, kokios vienybės reikia dogmatizmo pamatams, apsidraudėliškumo bastionams sugriauti? Kai visi pajutome, kas yra nesusišnekėjimas ir netikėjimo vakuumas, krizės kilpa?

Metas garsiai prabilti apie tikrąją žalą, kurią padarė valstiečių išgijimas, atplėšimas nuo žemės, tūkstantmetės pasaulėjautos ir tradicijų susprogdinimas.

Nuo gimtosios Igliaukos – vienas kitas buldozerių dar nenugrauztas kalniukas, viena kita pakriūtėlė, o jau nuo Igliškėlių – laukai lygūs kaip stalas. Žvalgaisi į Amalvos ežero mėlynę, palių pusėn, kur ganosi nebaikščios stirnos, ir tyliai sau prisieki: bevardžiai ir žinomi kapai – ne vieta triukšmui. Čia tik tykiaai atsidūsėti belieka: juk kam pateiksi sąskaitą? Ir kokia teise? Čia tik sielą nuo negerų apnašų, nuo rutinos nuplauni, praskaidrini, ir tavęs niekaip nepalieka mintys... mintys... J e i g u...

Jeigu ne Stalino, mąsliai dūminančio „Hercogovina Flor“ tabaką, pypkės mostas (ir kaip, isteriškai klykaujant ALELIUJA ir TEGYVUOJA JIS, nešovė į galveles atsakingiems draugams kartu su raportukais nusiųsti lietuviško naminio, stambiai krاندžyto tabakėlio!), mostas, istoriškai nulėmęs respublikos sienas be Seinų ir Punsko, išvežimų grafikus, kolektyvizacijos tempus, kuriuos naminiai pataikūnai laikė dar ir per lėtais.

Jeigu kolektyvizacija būtų prasidėjusi po „lietuviškojo nepo“, tai yra jau po koksagizų, kiaulių odų lupimo nesąmonių, kukurūzų blefo laikais (bala nematė – pasėję blefą, būtume pjoję aukso burbuoles ir jomis švelniai daužę makaules „nevierniem Tamošiam“, vis dar netikintiems kolektyvinio ūkio pranašumais)! Jeigu būtų pagaltota, jog ekspropriacinis ūkių draskymas, urminis žmonių varymas į kolūkius, urvinis pliaukšėjimas bizūnu ir melas, demagogija sukels psichologinį valstiečio pasipriešinimą, sukurs antidorovišką atmosferą, jau miestuose persiduos kitoms kartoms ir kirsis su tauriausiais socializmo tikslais! Ir baisiausia – kad bus smogta pasitikėjimui valdžia ir ideologija, pasitikėjimui, kurį atgauti bus ne taip lengva. (Viena tauta folkloro iš kitos nesiskolina. Išimtis – tik keiksmazodžiai, kurie labai jau sąlygiškai priskirtini liaudies dvasios „aukso fondui“. Tačiau *vsio vokrug kolchoznoje, vsio vokrug mojo*, deja, įgijo lietuvišką variantą ne tik kaime.)

Jeigu būtų vežama ne į Sibirą ar Šiaurę (o tatau liaudies sąmonėje dar skaudžiai asocijavosi su tautų kalėjimu, katorga, rusinimu, Muravjovo kartuvėmis ir Kražių skerdynėmis), o bent jau į laukinę Zaporozės stepę virtusius numelioruotus Rytprūsių, tapusių Kaliningrado sritim, laukus, pertręštus zuperiu, kur augo žolė sulig arklio karčiais, kur krūmais ir kiečiais apžėlę sodai su klastingai aukų tykančiais šuliniais lūždavo nuo obuolių, kriaušių, kur pirmieji atvežtieji iš nejuodžemio zonos rusų kolūkiečiai – daugiausia moterys, paaugliai ir seniai – kaip išmanydami lipdėsi iš glazūruotų koklių ir molio krosnis, rausėsi žemines!

Pagaliau jeigu valstietis nuo keturiasdešimt ketvirtųjų vasaros nebūtų pradėtas mokyti: kada sėti žiemkenčius... kada skusti ražienas, ačiū Lysenkai, gerai... kad pūdymai – puiku... kad... Iki absurdiškiausių kvadratinų lizdinių būdų kišimo ūkininkui į gerklę. O dažniausiai juk mokė darbuotojai su partiniais bilietais kišenėse, deja, miežį beviltiškai painioję su aviža. Kiek vadovaujančiųjų iš tolo ir žlugdytojų, komanduotųjų vietoje smaugė ir taip dūstančius nuo nepakeliamų mokesčių MTS ir valstybei ūkius, kiek jų trypė suktinius ant paprastų žmonių galvų, kiek nugyveno, nuvadovavo, apiplėšė ir išmovė kitur! Taipgi vadovauti ir mokyti. Arba statyti miestuose mūriukus. O jų vieton veždavo vis naujus, naujus...

Šviežiai žvilgtelkim į „vieningos srovės“ teoriją. Stačiai stebuklas, kad ji nepražudė mūsų valdžios vyrų, juk, sakykim, Justui Paleckiiui šią „ydą“ inkriminuoti buvo paprastutis daiktas. O nutylima J. Žiugždos, G. Zimano veikla? Nemaža įvairių „teoretikų-praktikų“ pasidarbuota užčiaupiant burną kiekvienam, kitaip mąstančiam, nacionalizmo ir antisemitizmo baubais, švaistantis tarnybiniais vėzdais. O jau etikečių lipdymo miklumas – su jokiais muilais nenusimazgodavo prasikaltusieji! Ar mes būsime pagaliau atleisti nuo

privilegijos mazgotis nepagrįstų ideologinių kaltinimų purvą, ar išsivaduosime nuo malonaus bendravimo su mėgėjais įrodinėti „budrumą“? Ar paliaus klestėjęs šis „menas“, ar žlugs jo atmainos, kurių daugiau nei devyngalvės hidros galvų? Rašau ir galvoju: kaip sunku išmesti iš kišenių vidinės cenzūros akmenis, išlįsti iš akivaro, kaip lengva kai kam nukriokuot su straipsniu „pasikonsultuoti kur reikia“, pademonstruoti „atsakomybę“, „re-dagavimo normą“ ir „polemiškai užaštrinti“: neteisybė, kad dainos peršautos... o kolektyvizacijos metodų sutirštėjimas, žinote, objektyviai... Stop! Objektyviai tarnauja klasiniam priešiui, taip?.. Ne ne, ką jūs, tačiau mano pareiga vis dėlto verčia objektyviai ir reikliai... Kaip baigiasi ginčas? Aišku, brolišku apsikabinimu.

Atspindėdamos karą, daugelio tautų literatūros apibendrino žmogaus didybę ir apnuogino jo menkystę, dvasios aukštumą ir rafinuoto bei „paprasto“ (Michailas Romas) fašizmo esmę. O lietuvių literatūrai kraujuojantis gyvuonis buvo ir bus pokaris.

Ir aidint egzaltacijos sacharinu pasaldintoms televizijos, radijo, koncertų dainoms, užsikimšęs nuo jų ausis, aš sugrįžtu į peršautų dainų kraštą, į vaikystę Pielkavoj ir Zomčinėj, Igliškėliuose, Sasnavoj ir Gavėnynėj, į tęsiamas vyrų dainas po kuliamosios kaukimo, į moterų talkos dainavimą, po linarūtės kojas durpinyčioj mazgojantis ir klausantis dėdės Petruko armonikos-„gramatikos“ viliojančios polkos. Ir valsčių miesteliuose tarsi mažose tvirtovėse rengiasi išpuoliams ir ėjimui po kaimus (į gyvenimą? į mirtį?) valsčiaus aktyvas – pirmininkai, sekretoriai, paruošę įgaliotiniai, ir žygiuoja garnizonas, o paskui – iš garsaus Marijampolės miesto suvažiavę (ar suvežti) pagalbininkai, ir girgžda žali kareivių vežimai... Ir balti kailiniai, maskavimosi kombinezonai, slidės... Ir vilkiniai šunys... Ne vežimai – rogės prie valsčiaus... Apšerkšniję arkliai, kailiniuoti, mėlyno milo burkom apsilvilkę ūkininkai... Ir vadina pirmininką viršaičiu, ir aiškinasi, kodėl neatpildtos pyliavos, kodėl neįvykdė miško vežimo, pastočių ir kelių taisymo prievolės... Ir girdžiu šauksmą: „Sabotažas!“ Ir daboklė – rūsys, kur tupi uždarytas ne vienas – pagalvoti, ištirti, pagąsdinti... Čia pasikaria jauni vyrai, tik ne šiandien, ne šiandien... Sodina kunigą, įtartą ryšiais su banditais, visur ieško komsorgo, taipgi įtarto ryšiu...

Žibučių žiedai ant buvusiųjų kapų Igliaukoje ir Igliškėliuose... O mintyse – melsvi žiedeliai ir po rasos lašą kiekvienam – nekaltiesiems, tik nekaltiesiems Magadane, Malakovo rajone, Vorkutoj...

Mes – iš peršautų dainų krašto. O jūs? Ir sielos apsivalymo akimirka iki šleikštulio smulkus atrodo mūsų nervingumas, kompleksai, tarpusavio santykių įtampa, karjerikės, mūsų žongliravimas idėjom ir tezėm, veidmainiavimo aukštoji matematika ir didžiai kilnūs, taurūs siekimai ant kuo patogesnės kėdės persitvarkymo labui užtūpti, gardesni kąsni apžioti.

Išsigydyti nuo šių ligų galime dvasios stiprybe. O ji – ten. Vienintelis mūsų vaistas – t e n.
1988

*Spausdinama iš: Romas Gudaitis.
Mes – iš peršautų dainų krašto. Eseistikos rinktinė.
Vilnius, Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2000.*

VYTAUTAS RUBAVIČIUS

LIETUVA NAUJŲ GEOPOLITINIŲ IŠŠŪKIŲ APLINKOJE

Pasaulio galių geopolitika

Pastaruoju metu į pasaulinius reiškinius, didžiųjų galių santykius vis labiau imama žvelgti geopolitiniu požiūriu. Juk tos galios varžosi dėl įtakos sferų, siekdamos persidalyti pasaulį, perbraižyti esamą įtakos zonų geografiją. Matome, kaip įvairiose regionuose išsižiebė kruvinų konfliktų židiniai, kaip tie židiniai paskatina pasaulinių galių varžytuves, kaip sparčiai sužlugdomos kai kurios valstybės, o kitose pergales švenčia kovojusieji su vakariečiais „modernizatoriais“. Vis labiau įsitvirtina daugiapolio pasaulio supratimas ir juo grindžiama didžioji politika bei tarptautinių ryšių plėtra. Mūsų planeta sparčiai keičiasi valstybiniu, regioniniu, civilizaciniu ir didžiųjų galių santykių lygmenimis, daugėjant karinių konfliktų, kuriantis naujoms sąjungoms ir blokams. Poslinkių priežastį nėra sunku išvelgti – tai vis atviriau aršėjančios varžytuvės dėl pasaulio „persidalijimo“ ir jo valdymo pobūdžio. Tačiau toks bendras supratimas nedaug ką pasako apie konkrečius didžiųjų galių veiksmus įvairiuose regionuose, jų prekybinius, valiutų ir kitokius karus, kurie vis dažniau įvardijami kaip „hibridiniai“. Vis dėlto kai kurie dalykai yra akivaizdūs, labai gerai išvelgiami, jei tik nenorime pasaulį matyti pro vienokius ar kitokius ideologinius ar „pažangiausius vertybinius“ akinius. Tad pirmiausia – apie kelis aiškius dalykus, kuriuose sunku išvelgti paradoksą.

Vis labiau įsisuka Kinijos ir Jungtinių Valstijų, Rusijos ir Jungtinių Valstijų, Rusijos ir NATO, taip pat kitų pasaulinių galių varžytuvės, kurių jau niekaip nepavadinsi draugiškomis. Įvairiausių Jungtinių Valstijų, Europos Sąjungos skelbiamų sankcijų vis daugėja, tad vargu ar kas begali įsivaizduoti tarptautinius santykius „be sankcijų“. Karinė retorika tapo tokia įprasta, kad jau nebekelia nuostabos. Valstybių kariniai biudžetai sparčiai didinami, visiškai nebekreipiant dėmesio į klimato kaitą, pandemiją ir kitas planetos socialines bei ekologines bėdas. Lietuvoje taip pat nesiliauja kalbos apie vis didėjančias Rusijos keliamas grėsmes, o pastaruoju metu pačia tikriausia įvairialypė grėsmė tapo Baltarusija. Rusija mūsų atžvilgiu yra geopolitinė galia, kadangi jos politika grindžiama imperiniu mąstymu, kuriame vyrauja ankstesnis teritorinis imperinės priklausomybės vaizdinys. Baltarusija tampa vienokiu ar kitokiu rusiškosios geopolitikos įrankiu, nors ji ilgą laiką gana sėkmingai išnaudojo kai kuriuos didžiųjų geopolitinių galių santykių ypatumus, pasitelkusi ir Kinijos paramą.

Lietuva jau senokai yra Rusijos naujosios geopolitikos akiplotyje, tačiau mūsų politikų veiksmuose kol kas stokojama ne tik Rusijos geopolitikos, bet ir apskritai geopolitikos išmanymo. Juolab naująją geopolitiką grindžiančių civilizacinių veiksnių suvokimo. Pasaulinių galių kovos niekaip negalime paveikti, tačiau privalome bent jau stengtis susivokti naujomis aplinkybėmis, išsiaiškinti pagrindinių galių tikslus ir taikinius, jų vykdomų krizių kūrimo ir valdymo ypatumus. XXI a. pradžioje Rusijai pareiškus apie savo tikslus gaivinti imperinę savimonę ir savo įtakos zonon susigrąžinti po Sovietų Sąjungos subyrėjimo „netektas žemės“, Lietuva akivaizdžiai tapo vienu iš naujosios geopolitikos taikinių. Juk esame carinei Rusijai priklausiusi Šiaurės Vakarų regiono dalis ir buvusi Sovietų Rusijos respublika. Rusija savo naująją agresyvią politiką sėkmingai išbandė Gruzijoje, atplėšdama nuo jos Abchaziją ir Pietų Osetiją, po to perėjo prie Ukrainos – įvykdė žaibišką Krymo aneksijos operaciją ir dalyje Donbaso ir Luhansko sričių įtvirtino separatistiniu vadinamą savo valdymą. Tad

Rusijos geopolitikos vektoriaus slinktis aiški, o Lietuvai ar tik nenumatyta pagrindinio taikinio lemtis? Tokią išvadą verčia daryti Rusijos prezidento Vladimiro Putino samprotavimai apie Lietuvos ir Lenkijos Rusijai padarytas istorines „skriaudas“ ir dabartinius jų „agresyvumus“. Lenkija vargu ar bus tiesioginis taikiny – pernelyg didelė, tad kas lieka?..

Lietuvą apie geopolitiką ir didžiųjų galių santykius verčia svarstyti ir kaimynystė su Baltarusija, kuriai pastaruosiu metu tenka nemenkas geopolitinis didžiųjų valstybių santykių „krūvis“. Juk įvykiai Baltarusijoje po 2020-ųjų prezidento rinkimų įvairiai įtraukė Rusiją, Europos Sąjungą, Jungtines Valstijas, NATO ir – mažesne apimtimi – Kiniją, kurios kapitalas jau rimtai veikė mūsų kaimynės ekonomikoje. Tad Lietuvos ir Baltarusijos santykiuose jau esama aspektų, kurie vienaip ar kitaip svarstomi aukštesniu geopolitikos lygmeniu. Ta mūsų siena, per kurią iš Baltarusijos į Lietuvą stumiami vadinamieji pabėgėliai, yra ir Europos Sąjungos išorinė siena, taip pat riba, kur gali sausumoje susieiti NATO ir Rusijos pajėgos. Šitai buvo jau seniai aišku, tačiau, kaip rodo vadinamoji pabėgėlių krizė, mes iki šiol taip ir neišsiaiškinome sau, kokia ta mūsų siena, kokia jos geopolitinė reikšmė ir kaip ji turi būti saugoma, kad netaptų kitų valstybių mums primetamų „krizių“ instrumentu.

Svarstant geopolitines problemas, susijusias su konfliktiškais didžiųjų galių santykiais, į kuriuos vienaip ar kitaip įtraukiamos ir mažosios šalys, juolab ėmus stiprėti globaliems priešininkų blokams – JAV ir Kinijos, – apimantiems ir įvairius regioninius valstybių darinius, svarbu suvokti, kad geopolitikoje nesama jokių vertybių ar principų – vien karinė ekonominė galia, teritorija ir įtakos sritys. Geopolitika yra politinis mąstymas teritorijomis. Tačiau geopolitikai būtinas ją gerai išmanantis ir patyręs intelektualinis kultūrinis sluoksnius. Aljansai sudaromi ilgalaikiams geopolitiniais tikslams siekti. Vertybės, tarp jų ir demokratinėmis vadinamos, prireikus pasitelkiamos kaip kovos priemonės. Smerkiant nedemokratinę vienos šalies režimą ir skelbiant jam sankcijas, bendraujama su Saudo Arabija ar Šiaurės Korėja, o reikalaujant, kad kokioje nors šalyje būtų surengti demokratiniai rinkimai, nekreipiama dėmesio, kad, pavyzdžiui, Egipte demokratiškai išrinktus „brolius musulmonus“ nuvertė kariškiai, kurių lyderis tuoj buvo taip pat „demokratiškai išrinktas“ prezidentu. Tokių pavyzdžių gausybė, tad geopolitikoje taikomi ne tik dvigubi, bet ir trigubi ar keturgubi standartai. Vienais atvejais pasitelkiami „demokratizavimo“ ar „humanitarinės intervencijos“ instrumentai, kitais – nulemia didžiųjų galių ar vienos jų strateginės partnerystės, rimties ir stabilumo tam tikrame regione poreikiai. Lietuva gyvuoja Rusijos, Europos Sąjungos, Jungtinių Valstijų ir Kinijos interesų sampynos lauke, tad tų interesų konfliktiškumo, galimų „derybinių trajektorijų“ numatymo suvokimas gyvybiškai ir valstybiškai labai svarbus. Būtina numanyti, koks tų interesų svoris, kaip plėtojami geopolitiniai Rusijos ir ES santykiai, ypač strateginėje naftos ir dujų gavybos bei tiekimo srityje, kokie Kinijos ir Jungtinių Valstijų prekybinių karų atgarsiai vilnija virš mūsų šalies, atsižvelgiant į Kinijos siekį eiti į Europą per Baltarusijos ir Lietuvos geležinkelių jungtį (dabar kinams teks grįžti į Ukrainą, ES sankcijos padėjo rusams „prigesinti“ savo strateginių partnerių apetitą šioje šalyje), kokios politinės ir ekonominės mūsų politikos pasekmės strateginėje perspektyvoje. Tokių klausimų, suprantama, yra ir daugiau, reikia tik atkreipti dėmesį į ES ir JAV bendravimo raidą, NATO strateginio planavimo ypatumus, Lietuvos ir Lenkijos, ES ir Vyšegrado šalių santykių ypatumus ir kaitą. Tad šiuo metu Lietuvai reikalingiausias dalykas – valstybinis politinis ir geopolitinis protas, savo gyvybinių interesų tvirtinimas tarptautinėje plotmėje.

Įkaitintas Baltarusijos galvosūkis

Baltarusija 2020-aisiais, prieš ir po prezidento rinkimų, tapo geopolitinės kovos lauku, o sykiu ir dideliu Rusijos geopolitikos įrankiu. Tas įrankis nukreiptas prieš Lietuvą, jis taip pat veikia Rusijos santykių su Jungtinėmis Valstijomis ir Europos Sąjunga plotmėje. Juk

Lietuvai keliamos grėsmės vienaip ar kitaip turi būti suvoktos ir ES, ir NATO būstinėse. Matėme, kaip Rusija tokius įrankius susikūrė iš Abchazijos, Pietų Osetijos, Donbaso ir kol kas sėkmingai juos valdo. Vis artėdama prie Lietuvos. Ar pasimokėme ir kaip pasimokėme? Deja, net nebandėme suvokti artėjančių grėsmių pobūdžio. Ne tik mes, bet ir ES aukštasis politinis sluoksnis, sugebėjęs tik Ukrainai kartu su Rusija užnerti Minsko susitarimų kilpą. O juk santykiai su Baltarusija Lietuvai ypač svarbūs ne tik dėl istorinių ar ekonominių priežasčių, nors ir šių nederėtų atmesti, bet ypač dėl Astravo atominės elektrinės saugumo. Esminis klausimas – koks ilgalaikis strateginis geopolitinis Lietuvos tikslas Baltarusijos atžvilgiu? Nesyk esu kėlęs šį paprastą klausimą ir labai paprastai į jį atsakęs. Mums svarbiausia, kad Baltarusija kiek įmanoma ilgiau išliktų kuo savarankiškesnė, kuo suvernesnė šalis, kad joje kuo ilgiau neišsikurtų Rusijos karinės bazės ir armijos daliniai, kad kuo ilgiau šioje šalyje vyrautų rimtis. Pasikartosiu – geopolitikoje į europines vertybes nekreipiama dėmesio, visos „vertybės“ yra taikomojo pobūdžio. Astravo AE juo saugesnė, juo režimas stabilus. Stabilus režimas laikosi tam tikrų tarptautinių sutarimų dėl atominės energetikos priežiūros, dalijasi tam tikra informacija. Šiuo metu Lietuva su Baltarusija nebebendruoja net diplomatinio lygiu, tad atsidūrėme didelės grėsmės zonoje.

Kitas klausimas – kokių strateginių ir geopolitinių tikslų buvo siekta skelbiant, kad pagrindinis Lietuvos strateginis tikslas yra „nuversti Lukašenkos valdžią“? Juk nuvertus jo valdžią, rasis kita valdžia. Ta valdžia bus Rusijos statytinių, nes kaip tik Rusija jau senokai įgyvendina Aliaksandro Lukašenkos „vertimo“ scenarijų. Rusija scenarijų yra parengusi ne vieną, nelygu įgyvendinimo komandos, nes turi labai aiškų geopolitinį strateginį tikslą, kurį jau senokai plėtoja per vadinamosios sąjunginės valstybės kūrimo, kitaip tariant, Baltarusijos įtraukimo į Rusijos sudėtį projektą, kuris jau įgavo juridinį ir institucinį pagrindą. Lukašenka vis išsisukdavo iš nuožmaus „broliško“ Rusijos glėbio, kartkartėmis pareikšdamas, kad *suverenitet – eto sviatoje*, ir nepabijodamas kai kuriuos Rusijos „apkabos“ opozicionierius įkišti už grotų. Jis taip pat gerai žino, kad geopolitiniu lygmeniu tokie veiksmai savaime suprantami, kaip ir nuodijimai, „draugiški“ perversmų organizavimai ar netikėtos „revoliucijos“. Numalšinus jas vėl lyg niekur nieko sėdama prie derybų stalo. Arba išnykstama iš geopolitinės arenos.

Pasikartokime – ko siekia Lietuva, aršiai „versdama“ Lukašenką? Neteko girdėti jokių geopolitinių svarstymų, vien kalbos apie demokratines vertybes ir suklaidotus rinkimus. Tačiau ar geopolitiką ir strateginį nacionalinį saugumą dera grįsti tokiais pareiškimais, juolab kad tokių klautočių gausu ir kitose valstybėse, tarp jų ir demokratinėse. Beje, derėtų prisiminti, kad Lukašenka savo rinkiminę strategiją grindė priešinimosi Rusijai retorika ir telkė nacionalistinių pažiūrų elektoratą, o tų metų pradžioje, draugiškai glėbesčiuodamasis su Maiklu Pompeo, aiškino pastarajam, kad Baltarusijai labai reikalinga Amerikos pagalba. Deja, nei ES, nei JAV, nei Lietuva niekaip nesureagavo į atsivėrusią galimybę savaip „įsivertinti“ Baltarusijos politikoje ir stiprinti jos atsvarą Rusijai. Europos Sąjunga apskritai nepajėgi greitai ir deramai reaguoti į iškylančius iššūkius ar geopolitines galimybes, Jungtinės Valstijos netrukus įklimpo savųjų, amerikiečių visuomenę nepaprastai supriešinusį ir iki šiol įtarimų dėl klastojimų neišsklaidžiusių, prezidento rinkimų liūne, kurį jau vargu kas ateityje drįs pateikti kaip sektiną demokratinių rinkimų pavyzdį.

Šiuo metu, suvokiant, kad sankcijomis Baltarusija stumiama į Rusijos glėbį, jau lyg ir pasiteisinama, esą Lukašenka ir taip buvęs visiškai Rusijos satelitas, o Baltarusijos tikroji valdžia ir buvęs Kremlius. Tačiau juk Baltarusijoje nuo 2010-ųjų vis spartėjo išrusinimo politika, plečiant baltarusių kalbos taikymo sritis, buvo tvirtinamas nacionalinis tapatumas LDK pagrindu. Šituos mums labai svarbius vyksmus mūsų politikai pražiūrėjo. Nors Baltarusija labai priklauso nuo Rusijos, tačiau Lukašenka iki šiol išvengdavo lemiamo rusiškojo „broliško“ glėbio. Jei būtų buvę kitaip, jau senokai Baltarusijoje būtų matę

Rusijos karines bazes, nujautę galimas migrantų krizes ar patyrę kitokius rusiškus „hibridinius pokštus“, tačiau juk nei mums, nei Europos Sąjungai sienos nereikėjo. Dabar jaučiame didelį skirtumą, žvelgdami į Astravo AE ir bandydami susidoroti su migrantų srautu. Ar šitai laikysime strateginiu Lietuvos ir visos ES geopolitiniu laimėjimu? O valstybinių Baltarusijos įmonių perėjimą į Rusijos oligarchų rankas, kurių jau nepančioja jokios ES sankcijos, laikysime dideliu demokratijos laimėjimu?

Galime klausti ir kitaip: kada Lietuva buvo saugesnė – prieš Baltarusijos prezidento rinkimus ar šiuo metu? Manau, atsakymas, kad ir koks nemalonus mūsų politikams, labai aiškus – prieš rinkimus. Šiuo metu Lietuva nesaugesnė kariniu, ekonominiu, atominės energetikos ir įvairių galimų Rusijos geopolitinių įrankių taikymo požiūriu. Nesaugumo jausenos tik daugės, nes Rusijai naujoje geopolitinių santykių konfigūracijoje veriasi laisvesnio veikimo Pabaltijyje galimybės. Rusijos geopolitiniai tikslai labai aiškūs – Baltarusijos prijungimas ir Baltijos valstybių įtraukimas į savo interesų zoną, užsitikrinant tam tikrą viešai nereiškiama vakariečių pritarimą.

Rusijos geopolitikos ypatumas yra tas, kad jos kūrėjai ir vykdytojai gerai išmano europiečių politikų mentalitetą, jų polinkį „atsiduoti vertybėms“ tose srityse, kur jokiomis vertybėmis nė nekvepia, o sykiu neužmiršti savų ekonominių interesų. Iškalbingi šiuo atžvilgiu yra pastaruoju metu pasirodę Vladislavo Surkovo paatviravimai. Nežinantiems priminsiu, kad Surkovas yra vienas pagrindinių Rusijos naujosios geopolitikos protų, o sykiu ir vykdytojų. Jis strategavo Putino valdymo sistemos sukūrimą, įtvirtinant vadinamosios sisteminės opozicijos veikimą. Jo sumanymas – Krymas ir Donbasas, įgyvendintas su Aleksandru Diuminu, Igoriu Strelkovu ir kitais specialiųjų tarnybų žmonėmis. Šiuo metu Surkovas nukreipęs žvilgsnį į Baltarusiją. Neseniai lyg ir pasitraukęs iš Kremliaus, tačiau kas žino, ką išties veikia tokio lygio strategai. Jis prisipažino, kad Krymo operacija rengta senokai, o tą žiemą jis daug kartų lankėsi pusiasalyje, kad sustyguotų visus reikalus. Mایدano įvykiai buvo triggeris, įjungęs scenarijų. Taip jau nutinka, kad istorinių įvykių dalyviai dažnai nė nenučiuokia, kas ir kaip iš tų įvykių spaus sau naudą. Žmonės pakelia ir suvienija pasipiktinimas, neteisybės jausmas, noras kurti savo valstybę. Tačiau virš jų norų ar po jais jau kybo didžiųjų galių, ypač kaimynių, scenarijai. Sirijos žmonės taip pat nė nenujautė, kokie scenarijai parengti jų pasipiktinimui nukreipti norima linkme ir kokia tragedija laukia milijonų. Su didžiuliais pabėgėlių srautais, kurie tapo ir geopolitinių santykių įrankiais. Tad Krymas buvo atplėštas, o ta pati komanda greit persimetė į Donbaso ir Luhansko sritis. Kai kurių lietuvių diplomatų džiaugsmui, ukrainiečiai niekaip ginklu nepasipriešino Krymo atplėšimui. O juk jei būtų rimtai pasipriešinę, tai Surkovo, Diumino ir Strelkovo komanda būtų užtrukusi Kryme, o gal ir nebegalėjusi tęsti operacijos Donbase? Ukrainiečiai patyrė didelį geopolitinį smūgį, kurio pasekmės ilgalaikės ir nenuspėjamos, tačiau visais atvejais skausmingos. Juolab kad ant jų kaklo užveržta Minsko susitarimų kilpa. Surkovo ironišku pripažinimu, šitos kilpos ukrainiečiams nepavyks nusimesti – neleis nei Maskva, nei jos partneriai. O kas tie Minsko susitarimų partneriai? Vokietija ir Prancūzija, pastaruoju metu – ir Jungtinės Valstijos. Susitarimų esmė – separatistų (Rusijos) kontroliuojamose teritorijose negalioja Ukrainos įstatymai, tad nesama ir jos suvereniteto. Tad ką reiškia Ukrainai vykdyti tokius susitarimus?

Turėjome galimybių daug lanksčiau plėtoti santykius su Baltarusija, stiprinti jos ryšius su Europos Sąjunga ir šitaip įgyvendinti savo geopolitinę strategiją. Galėjome veikti palaikydami Baltarusijos siekį išlaikyti tam tikrą suverenitetą, padedant jai „rangytis“ Rusijos glėbyje. Toks mūsų įdirbis būtų naudingas ir pačiai ES, ir NATO. Tačiau nedrįsome būti savarankiški ir kelti sau geopolitinius valstybės saugumo tikslus. Kaip mantrą kartojome – NATO mus apgins. Padžiūgaudavome, kai Jungtinių Valstijų prezidentas ar aukščiausieji pareigūnai patvirtindavo įsipareigojimą „5 straipsniui“. Tas straipsnis labai

svarbus, kertinis, tačiau esama tam tikro neaiškumo – kol kas NATO nėra nusakiusi, kas yra laikoma „šalies užpuolimu“. Nėra ir jokio reakcijos į užpuolimą algoritmo. Aukštuosiuose geopolitikos sluoksniuose kaip tik apie tai šiuo metu ir galvojama. Juk ne visus incidentus galima vadinti atsako reikalaujančiu užpuolimu, juolab kad paskui kolektyvinį atsaką seks kitos pusės branduolinis atsakas. Kaip suvokti vadinamąsias hibridines agresijas? Juk iki šiol taip ir nėra aiškiai įvardyti Rusijos veiksmai Ukrainoje. Minsko susitarimuose užimtoji Ukrainos dalis „iškeliamą“ už Ukrainos suvereniteto. O kaip vertinamas Abchazijos atplėšimas nuo Gruzijos? Geopolitikos paradoksai. Astravo atominės elektrinės statyba taip pat vertė mus mąstyti geopolitiškai. Juk mums svarbiausia yra derama elektrinės priežiūra. Tačiau mes visas jėgas metėme neįgyvendinamam tikslui – kad ji nebūtų pastatyta. Geriau bendraudami su Baltarusijos valdžia galėjome bent jau bandyti tartis dėl kitos statybos vietos. Šitai buvo įmanoma. Tačiau statant ir pastačius svarbiausia jos saugumas, tad – tarptautinė priežiūra. Geriau – ir mums dalyvaujant.

Rūpindamiesi savuoju nacionaliniu saugumu neturėtume strateginiu tikslu kelti sau užduotį ar siekiamybę pakeisti kaimyninės šalies valdžią. Juk toks siekis ir jo skatinama politika niekaip nepadės plėtoti jokių santykių. Suprantama, esame ES nariai, tad turime laikytis bendresnių politinių gairių, tačiau negalime pamiršti ir savų strateginių interesų, neturėtume elgtis taip, kad kaimyninei valstybei pasirodytume esantys pagrindiniai priešininkai. Ar mums kaip nors naudinga tapti Baltarusijos priešu? Juolab kad kaip tik toks mūsų įvaizdis labai naudingas Kremliaus strategams. Pasižvalgykime po pasaulį ir pamatysime, kad ir su diktatoriškais režimais bendraujama tam tikrų interesų pagrindu. Neteko girdėti, kad, pavyzdžiui, Jungtinės Valstijos išsikeltų strateginį tikslą – pakeisti Šiaurės Korėjos valdžią. Juolab tokio tikslo niekada nekėlė sau ir Pietų Korėja. Visiškai suprantama, kad mūsų politikai rėmė prieš suklastotus rinkimus išėjusius protestuoti baltarusius, tačiau valdžią pakeisti gali tik patys baltarusiai, tad šitai negali būti atvirai deklaruojamu kitos valstybės tikslu. Juolab strateginiu. Šitaip kalbėdami ir pasienyje rengdami Baltarusijos valdžios vertimą palaikančias akcijas mūsų politikai ir juos aptarnaujantys žiniasklaidininkai net nesusimąsto, kaip tokie veiksmai regimi Baltarusijos valdžios ir didelės dalies visuomenės akimis? Ogi labai paprastai – jie laikomi nederamu užsienio valstybės kišimusi į suverenios valstybės vidaus reikalus, pagalba antivalstybinėms ir antikonstitucinėms jėgoms, tad tampa pretekstu stiprinti represijas prieš protestuojančiuosius. Išsilaikyti verčiamieji gali tik represijomis. Juolab kad visada atsiranda galingų pagalbininkų ir jiems patiems ta pagalba labai naudinga. Represijas tenka atlaikyti ne išoriniams „vertybių“ skleidėjams, o vietiniams. Jos paliečia visus visuomenės sluoksnius, nes panaikinamos net parodomosios demokratinės laisvės. Mes nelinkę net įsivaizduoti, kad mūsų geri darbai, mūsų skleidžiamos europinės vertybės gali paskatinti represinę kitos valstybės valdžios reakciją, nuo kurios nukenčia daugybė vietos žmonių. Juk prieš prezidento rinkimus baltarusių visuomenė gyveno daug laisviau, tad ir demokratiškiau nei šiuo metu. O Rusija vis labiau gniaužia Baltarusiją savo glėbyje, pritardama ES ir JAV sankcijų stiprinimui, kuris turėtų Baltarusiją paversti Rusijos protektoratu. Gali būti, kad Rusijos prezidentas Putinas ir gavo tokių ženklų susitikime su JAV prezidentu Džo Baidenu, kuris patikino jį dėl sėkmingo „Nord Stream 2“ projekto įgyvendinimo.

Lietuva – Kinijos taikiny

Atlikusi nesudėtingą diplomatinį „ėjimą“ Lietuva daug kam labai netikėtai tapo Kinijos sankcijų taikiniu. Pretekstas lyg ir paprastas, tačiau Kinijos suvokiamas kaip esminė raudonoji linija, kurios, beje, nedrįsta peržengti nei Jungtinės Valstijos, nei jokia Europos Sąjungos valstybė. Lietuva peržengė, tarsi bandydama, kiek tikri gali būti Kinijos grasinimai. Lietuvos diplomacija nutarė suartėti su Taivanu – steigiamos šalių atstovybės.

Daug kas gali manyti, kad bendravimo su užsienio valstybėmis plėtimas yra sveikintinas dalykas. Tačiau šiuo atveju yra kiek kitaip. Taivano suvereniteto nepripažįstame, juolab pats Taivanas nėra paskelbęs nepriklausomybės. Pasaulio valstybės pripažįsta Taivaną nedalomos Kinijos dalimi. Kinijos nuostata – viena valstybė, dvi sistemos. Glaudūs strateginiai kariniai ir ekonominiai ryšiai Taivaną sieja su Jungtinėmis Valstijomis, tačiau ir jos laikosi priimtų nuostatų – neerzina Kinijos Taivano pripažinimu. Pasaulio valstybės su Taivanu bendrauja ir bendradarbiauja kaip su Taibėjumi, sostine. Tad ir įvairiose šalyse įsikūrusios atstovybės vadinamos Taibėjaus atstovybėmis. Kinija neprieštaruoja. Tokios globalaus pasaulinio žaidimo taisyklės. Kinija įdėmiai seka, kad jos nebūtų laužomos. Lietuviai nutarė jas sulaužyti – ėmė oficialiai vartoti Taivano vardą. Vietinei publikai skirti aiškinimai, esą turime teisę elgtis savo demokratine nuožiūra ar kad ir kitose ES šalyse esama šios šalies atstovybių, – nieko verti. Nė vienoje šalyje nėra Taivano atstovybės. Suvokiantys nūdienos pasaulio galių kovos pobūdį ir Kinijos raudonųjų linijų reikšmę, nujautė, kad atsakas bus labai greitas. Taip ir atsitiko – atšauktas Kinijos ambasadorius, o Lietuvos atstovui pasiūlyta išvykti. Drįstu numanyti, kad ir mūsų „drąsuoliams“ tai buvo ganėtinas netikėtumas. Kinijos valdžia labai aiškiai užsienio auditorijai skirtoje spaudoje pareiškė apie būtinumą „nubausti Lietuvą“, o kad grasinimas įspūdingiau nuskambėtų – „bausti kartu su Rusija ir Baltarusija“.

Mūsų „drąsiųjų“ valstybinių užsienio reikalų atstovų aiškinimai žiniasklaidoje, esą Kinija neišdrįsianti eiti toliau, o po kokio pusmečio reikalai susitvarkysią, atrodo aiškiai prasilenkiantys su sveiku geopolitiniu protu ir net elementaria savisauga. Drąsinamasi labai primityvia retorika – už mūsų sąjungininkės JAV ir ES. Tačiau ar tos sąjungininkės bent kaip gali paveikti Kinijos nusiteikimą bausti? Niekada negali. Keletas Lietuvos politikų nutarė būti pirmieji JAV kuriamoje antikiniškoje koalicijoje. Šitaip tą įvykį komentuoja ir kinų oficiozai. Tačiau kaip tik geopolitiškai Lietuva tampa labiausiai pažeidžiama ES ir NATO valstybė. Na, kuo gali didieji sąjungininkai padėti išsišokėliams, o jei jie dar ir kvailokai? Jie tikrai nebus kviečiami prie didžiųjų pokalbių stalo. Juolab kad nebūtų ir ką kviesti – nesama realios valdžios centrų ir realią valdžią turinčių asmenų. Žaisdami su Taivanu lietuvių politikai praleido pro ausis ir akis nepaprastai svarbų JAV administracijos posūkį Rusijos atžvilgiu. Esminis amerikiečių geopolitinis tikslas – atitraukti Rusiją nuo suartėjimo ir strateginės partnerystės su Kinija arba bent sulėtinti šių šalių artėjimą. Kaip tai padaryti? Pasitelkiant Europos Sąjungą, kaip ekonominės ir politinės traukos instrumentą. ES turėtų traukti Rusiją į Europą, tad ir į Vakarų pusę. O kaip įmanoma patraukti Rusiją? Tik aktyvinant ekonominius ir politinius santykius. Tad nieko keista, kad amerikiečių spaudoje visiškai aiškiai „demokratiniais sąjungininkams“ imama siūlyti aktyvinti ir plėtoti įvairių lygių ryšius su Rusija. Vokietija, Prancūzija ir kai kurios kitos ES šalys taip ir daro. O kaip elgtis Lietuvai? Pirmiausia – tramdyti savo retorinį įkarštį, kuris pastaruoju metu kelia vis daugiau bėdų mūsų valstybės saugumui. Antra – galvoti apie aiškesnius ir glaudesnius aljansus su Rusijos grėsmę jaučiančiomis valstybėmis, nes santykių su Rusija plėtros atžvilgiu Europos Sąjungoje netrukus gali išryškėti aiški skirtis, o su ja ir požiūrių, į Ukrainos, kitų valstybių reikalus. Tokio santykių su Rusija „perkrovimo“ aplinkybėmis Rusijai atrišamos rankos aktyviau savo hibridiniais įrankiais veikti Baltijos valstybėse. Kitas dalykas, kad toks Jungtinių Valstijų politikos viražas didina Rusijos geopolitinį svorį ir jos santykiuose su Kinija.

Talibano pergalė: geopolitikos „perkrova“?

Lietuvos kariškiai veikė Afganistane, tad Talibano pergalė liečia ir Lietuvą. Talibano judėjimas, o su juo ir didelė dalis islamiškojo pasaulio, švenčia: Jungtinių Valstijų vadovaujamas NATO aljansas priverstas pasitraukti iš Afganistano. Lygiai po dvidešimties

metų. Nutarusios nubausti anuo metu Afganistaną valdžiusius talibus dėl jų bendražygio Osamos bin Ladenio įvykdyto Niujorko didžiųjų dangoraižių susprogdinimo, Jungtinės Valstijos liko šalyje, kad joje nebeįsikurtų veiksmingi tarptautinio terorizmo centrai. Talibai pasitraukė iš miestų, tačiau kova tęsėsi dabar jau ne su sovietiniais, o su amerikiečiais ir NATO kariais okupantais. Vakariečiams Afganistano taip ir nepavyko „įsisavinti“ – šventojo Korano kariai pasirodė esą atsparūs visokioms vakarietiškomis ar demokratinėmis vadinamoms vertybėms bei gėrybėms. Paskutinės amerikiečių ir NATO aljanso pasitraukimo iš Kabulo dienos sunkiai nusakomos – staigus Kabulo užėmimas daugeliui su amerikiečiais ir vakariečiais bendradarbiavusių ir bendravusių afganų tapo tragedija, nes visi prisimena ankstesnį nuožmų ir negailestingą Talibano valdymą. Niekas neabejoja, kad nepaisant dabartinių Talibano vadovų taikių patikinimų liesis kraujas. Bus ieškoma bendradarbiavusiųjų visuose regionuose, bus baudžiami ne tik jie, bet ir jų šeimos. Daugeliui teks atgailauti, išduoti buvusius kolegas. Taip jau visada būna. Reikalingų specialistų, valdininkų, įtakingų kariškių ir žvalgybininkų bus pasigailima, nes geri kadrai, jų ryšiai ir patirtis reikalinga visoms valdžioms.

Greita Talibano pergalė daugeliui vakariečių buvo labai netikėta. Apie netikėtumą kalba visų NATO šalių politiniai lyderiai, tad galima tvirtinti jį esant tikrą. Visi suvokia, kad ši pergalė turės didelių geopolitinių pasekmių – didžiuliame regione keisis pasaulinių galių santykiai, didėjant Kinijos ir Rusijos, taip pat kai kurių islamo šalių įtakai ir „svoriui“, kuris veiks ir globalios politikos lygmeniu. Klausimų daug, tačiau atsakymų labai mažai. Kai kuriuos pasvarstysime ir mes.

Atkreiptinas dėmesys į esminius civilizacinius dalykus – juk Afganistanas jau ne pirmą kartą tampa Vakarų ir Islamo civilizacijų nuožmios karinės sandaužos vietoje. Talibų pareiškime, kad afganai įveikė visas didžiausias pasaulio imperijas – britų, sovietų ir amerikiečių, – glūdi didelis simbolinis turinys. Jis tvirtina Islamo civilizacijos tapatumą, iškelia religijos svarbą civilizacijų sąveikai, padeda ugdyti naujas prieš vakariečių ideologines nuostatas nusiteikusių musulmonų kartas. Besalygišką Talibano pergalę žymintis amerikiečių, o su jais ir visų vakariečių bėgimas iš Afganistano visam laikui įsitvirtins į civilizacinę musulmonų savimonę religijos ir kultūrinės kūrybos būdais. Kokie šios civilizacinės sandaužos ypatumai? Kokie iššūkiai kyla Vakarų civilizacijai?

Islamo civilizacija grindžiama šventąja knyga – Koranu ir religine tradicija. Knyga palaiko tradicinį pasaulėvaizdį ir pasaulėjautą, taip pat socialinių santykių pobūdį. Joje nusakyti žmogaus esmės, jo paskirties pasaulyje pavidalas, ugdymo ir saviugdos gairės. Koranas išreiškia dieviškojo autoriteto nustatytą pasaulio tvarką, kurią privalu palaikyti kasdieniu gyvenimu. Tad kasdieniame gyvenime visada jaučiamas Aukščiausiojo šviesos atspindys. Nesvarbu, koks sunkus tas gyvenimas būtų. Vakariečiai nesistengia suvokti, kaip jie atrodo islamo išpažinėjams, koks Vakarų civilizacijos vaizdinys vyrauja Islamo civilizacijoje. Tas vaizdinys nėra akivaizdus, nėra lengva apčiuopti ir jo kontūrus, tačiau kaip tik jis kildina esminius civilizacijų sandaužos ypatumus. Vakariečiai didžiuojasi savo civilizacijos technologiniu pranašumu, jos sekuliarumu ir ateistiškumu, taip pat įvairiomis perdėm ateistinėmis pažangos ideologijomis, kurios laikomos esminėmis Vakarų vertybėmis. Tačiau kaip tik sekuliarumas, kuris yra netikėjimo ir ateizmo ženklas, musulmonams yra pats tikriausias bedieviškumo bruožas. O bedieviškumas siejamas su Piktojo veikla. Tikratikiams musulmonams bedievis, juolab ateistas, nėra žmogus, nes žmogaus esminiu bruožu pripažįstamas tikėjimas. Tik tikintis yra žmogus. Tokiems musulmonams kova su bedievių civilizacija yra pati tikriausia Dievo atlygio nusipelnanti kankinystė. Talibai ir yra tokį tikėjimą išpažįstantys ir tokiais save laikantys tikratikiai. Todėl esminis jų ginklas yra pasitelkus vakariečių technologijas, ginkluotę ir socialinių santykių ypatumus – ypač korupcinį godumą – kovoti su bedievybe, su vakariečių civilizacija. Žvelgiant į ankstesnes

su Talibanu sudarytas sutartis, kuriomis džiaugėsi kai kurie aukšti amerikiečių pareigūnai, neapleido jausmas, kad netenkama sveikos kultūrinės antropologinės nuovokos – juk musulmonų karių požiūriu visokie susitarimai su bedieviais yra galimi tik kaip ginklas prieš pačius bedievius, tad niekaip jų neįpareigoja. Sutarčių laikomasi tiek, kiek jos naudingos. Jokie susitarimai negalėjo užgožti esminio tikslo – galutinai įveikti vakariečius.

Vakarų civilizacija teigia nureligintas vertybes. Jų nepalaiko dieviškasis autoritetas, jos yra žmogaus rankų dirbiniai. Kas gali savo gyvybes aukoti už pasauliui nešamą mergaičių ir berniukų bendrų tualetų „šviesą“, daugybinį lytiškumą ir naujuosius, vos ne kas savaitę sukuriamus lytinius tapatumus, į žmogaus teises įvilkta genderizmo ideologiją, juolab besąlygišką abortų, tad ir vaisiaus žudymo, teisę? Nesunku įsivaizduoti, kaip toks „vertybinis paketas“ atrodo islamo išpažinėjams. Naivūs ar net piktavaliai jiems atrodo ir žmogaus teisių skleidėjai – juk visos žmogaus teisės jau surašytos Korane ir Jo žodžio yra grindžiamos. Akivaizdu, kad motyvacija ir tikėjimu Talibanas buvo nepalyginti stipresnis už vakariečių kariškius. Beje, jau kalbama, kad amerikiečių armijoje diegiama vadinamoji naujoji genderistinė tapatumo politika padarė daug žalos kaip tik motyvacijos požiūriu. Tačiau Vakarų civilizacija į Afganistaną atėjo su šimtais milijardų ir didžiuliais technologiniais ištekliais. O kur dideli pinigai, ten ir korupcinės pinigų plovimo schemas. Šimtus milijardų reikėjo „įsisavinti“, o tai padaryti buvo galima tik padedant afganams. Juk daugelį dalykų galima kurti popieriuose ir ataskaitose, nurodant vis didesnes sąmatas. Korumpuota buvo ir Afganistano prezidento Ašrafo Ghanio aplinka, korupcija klestėjo kuriant afganų armiją, korupciniai ir kitokie ryšiai siejo vietinę valdininkiją ir talibų vadus. Tačiau pastariesiems korupcija buvo ir jų kovos ginklas – juo daugiau amerikietiškosios ir vyriausybės korupcijos, juo lengviau kovoti, juo lengviau regionuose tvirtinti savo valdžią. Kitaip sunku paaiškinti tokį didelį vakariečius ištikusį netikėtumą. Afganistano kariuomenė, ypač jos gerai parengtos specialiosios pajėgos jau kuris laikas žinojo, kas jų laukia, nežinojo tik vakariečiai... Gal ir vyriausybė jau veikė Talibano naudai? Talibano lyderis Abdula Ghanis Baradaras ir prezidentas Ašrafas Ghanis – abu Ghaniai.

Kai kurie įžvalgūs užsienio analitikai prakalbo ir apie ypatingą amerikiečių susitarimą su Talibaną globojusiū Pakistanu – Afganistanas perleidžiamas Pakistanui dėl tam tikrų strateginių sumetimų. Jei taip ir buvo, vargu ar kada sužinosime tokių susitarimų, kaip ir Baideno su Rusijos prezidentu Putinu, detales ir ką jos reiškia, pavyzdžiui, Lietuvai. Tačiau svarbaus JAV strateginio partnerio Pakistano premjeras Imranas Khanas pirmasis pasveikino Talibaną ir afganų tautą „nusimetus vergijos grandines“. O juk tai amerikiečių užmestos grandinės. Amerikiečiai išsina, palikdami ginkluotės už milijardus, tad ginklais bus galima ilgus dešimtmečius aprūpinti įvairiose šalyse kovojančius musulmonų radikalus. Talibanas įgauna įrankius kurti šiame regione krizes ir jomis manipuliuoti. Kitaip tariant, veikti geopolitiškai. Nekeista, kad Rusija pasistengė jau gerokai anksčiau užmegzti santykius su Talibano vadovais, o šiuo metu intensyviai su jais bendrauja įvairiais klausimais. Amerikiečiams ir NATO teks gydyti savo reputaciją, netruks išplisti ir ilgalaikį, poros kartų skausmingai išgyventą Vietnamo sindromą keičiantis Afganistano sindromas, tad kitiems geopolitiniais žaidėjams atsiranda naujų veiklos galimybių. Tarp jų – Rusijai, Kinijai, Turkijai. Talibano lyderiai jau pareiškė, kad juos remsianti Kinijos ekonominė ir finansinė galia. Ta galia jau sėkmingai veikia Pakistane. Kinija ir Rusija kviečiamos prisidėti prie vakariečių svarstant Afganistano problemas, tačiau kol kas atsisako. Joms šiuo metu nenaudinga kaip nors įsipareigoti pralaimėjusiesiems ar veikti kartu su jais. Rusija, beje, negali pasitikėti amerikiečiais, nes netiki jų aiškinimais, esą tiek daug ginkluotės buvo palikta talibams per skubą ir netikėtumą. Rusų manymu, tai padaryta sąmoningai, kad tais ginklais ginkluoti islamistai galėtų veikti kitose pasienio valstybėse, kurias saugo Rusija. To nepasitikėjimo nėra kaip naikinti, aršėjant geopolitinėms kovoms.

Sunku pasakyti, kaip sugebės veikti krikščionybės atsisakanti, aiškos vertybinės at-svaros Islamo pasaulio vertybėms stokojanti Europos Sąjunga. Šiuo atžvilgiu reikėtų labai aiškos civilizacinės „perkrovos“ – ne tik pripažinti krikščioniškuosius Vakarų civilizacijos pagrindus, bet ir visapusiškai juos tvirtinti, vaduojantis iš leftistinių genderizmo ideologi-jos apžavų, naikinančių vakarietiškas civilizacines kūrybines galias. Talibano pergalė gali būti suvokta ir kaip Vakarų civilizacijai reikalingas veidrodis, padėsiantis giliau pažvelgti į save ir puoselėti savą civilizacinę politinę ir geopolitinę vaizduotę, nebesiekiant bedvasiu technologiniu ir genderistiniu „pažangizmu“ užvaldyti pasaulį.

Afganistano pamoka svarbi ir Lietuvai. Lietuva buvo tarp išvejamųjų. Tokia tikrovė. Matyt, ji buvo neišvengiama, nors ir nesitikėta tokios visuminės baigties. Džiugu, kad po ilgo delsimo Lietuva pasirūpino jai padėjusiais vertėjais ir jų šeimomis. Dabar jau reikės galvoti ir apie afganų migrantus, kurie ieškosis prieglobsčio ES šalyse. Juk jos dalyvavo okupacijos vyksme, tad atsakingos ir už vis labiau Afganistane įsisukančią humanitarinę krizę. Juolab kad nesiliauja ir kovos – Talibanui aršiai priešinasi Panšero slėnio kovotojai, kuriems vadovauja legendinio sovietus išvijusio, o vėliau, 2001-aisiais, sauditų nužudyto Achmado Šacho Masudo sūnus Achmadas Masudas. Jie gerai žino, kad talibai nei jiems, nei šio kalnų slėnio gyventojams neatleis nei už praeities istorinius laimėjimus, nei už dabartinį pasipriešinimą. Talibai įsitvirtino slėnyje, tad pasauliui teks apsimesti nematančiam ten įsisuksiančių žudynių. Lietuvai taip pat reikėtų kur kas įdėmiau sekti vykstančios geopolitinės „perkrovos“ ratilus, kurie veiks mūsų šalies saugumą, nes toje perkrovoje aktyviausiai dalyvaus kaip tik Rusija ir Kinija. Praverstų mūsų užsienio politikai ir platesnis civilizacinis naujosios geopolitinės tikrovės suvokimas, nes toje tikrovėje vis svarbesnis tampa religinis dėmuo.

Diplomatai dirba. „XX amžius“, 1936 m.

PAMINĖJIMAI

APIE SOVIETŲ SĄJUNGOS ŽLUGIMĄ.
GENADIJAUS BURBULIO LIUDIJIMAI IR
VERTINIMAI

Sukanka trisdešimt metų nuo Rugsjūčio pučo ir Sovietų Sąjungos žlugimo. Šie istoriniai įvykiai lėmė Lietuvos nepriklausomybės tarptautinį pripažinimą, taikią sovietinės imperijos baigtį. Spausdiname aktyvaus šių istorinių įvykių dalyvio Genadijaus Burbulio liudijimus ir vertinimus. Medžiaga parengta pagal Dmitrijaus Gordono pokalbį su Genadijumi Burbuliu laidoje „Svečiuose pas Dmitrijų Gordoną“ 2016 metais. Pokalbis publikuojamas sutrumpintas. Pokalbį pristatė ir išvertė Pranas Vasiliauskas.

Dmitrijus Gordonas. *Aš manau, kad Sovietų Sąjungos suirimą, jos subyrėjimą nulėmė 1991 metų rugsjūčio pučas, apie kurį vis dar nėra kokios nors vienos – tikslios ir aiškos – pozicijos. Michailas Sergejevičius Gorbačiovas, su kuriuo mes buvome triskart susitikę ir bandėme užčiuopti atsakymą į šį klausimą, visokiais būdais išsisukinėjo nuo atsakymo. Kalbėjo, neva kalti, žinoma, pučistai, o jis nieko nežinojęs, jokių susitarimų tarp jo ir pučistų nebuvo ir taip toliau. Antra vertus, Sovietų Sąjungos maršalas Dmitrijus Timofejevičius Jazovas, kuris tuo metu buvo SSRS gynybos ministras, man tiesiai pasakė, kad Gorbačiovas žinojo apie būsimą pučą, kad pučo scenarijų patvirtino asmeniškai jis pats, kad rolės buvo visiems paskirstytos ir apskritai, kai pučas žlugo, jis juos visus metė ir paskelbė: „Aš esu ne aš, ne mano kiaulės, ne mano pupos.“ Ar nebuvo pučas, Jūsų manymu, tik spektaklis, ir kaip buvo iš tikrųjų?*

Genadijus Burbulis. Man dabar lyg ir nederėtų būti skrupulingu ir smulkmenišku arbitru, priimančiu nuosprendį šiam ypatingam mūsų istorijos įvykiui. Iš tikrųjų, būtent taip viskas ir klostėsi. Tačiau dėl daugelio priežasčių – čia veikiausiai mano atsakomybė ir mano kaltė – netgi pati išmintingiausia Rusijos visuomenės dalis iki šiol nežino ir nesupranta tų dienų ir mėnesių logikos ir jų pasekmių nūdienai.

Michailas Gorbačiovas tuo metu rodė pavojingą ir pražūtingą neryžtingumą bei nenuoseklumą. Kartais – minkštakūniškai ir geraširdiškai – toks jo elgesys aiškinamas polinkiu į kompromisus, noru išvengti kraštutinumų ir sutarimo formų ieškojimu. Tačiau žiūrint iš esmės, kompromisai nepavykdavo. Buvo Kruvinasis sausis Pabaltijyje, dar buvo Gruzija, Sumgaitas, Fergana. Didžioji dalis sovietinės vadovybės demokratizacijos idėjos nepriėmė iš principo ir kaltino Gorbačiovą, esą šis šokas pagal Jelcino ir jo demokratų dūdelę, ir atkakliai – pabrėžiu – nuosekliai praktiškai visus 1991 metus prastūminėjo ypatingų įgaliojimų suteikimo Ministrų Tarybai idėją. To reikalavo Valentinas Pavlovas, Ministrų Tarybos pirmininkas, kalbėdamas SSRS Aukščiausiojoje Taryboje. Sutartinai jo panešimui pritarė Vladimiras Kriučkovas, KGB vadovas, ir Borisas Pugo, vidaus reikalų ministras. Jie tiesiog rėkte rėkė, esą šalis grimzta į chaosą, disciplina išsigimsta, ekonomikoje iškilo kolosalios problemos ir reikia nedelsiant visam tam padaryti galą. Tuo pat metu mes gana įtemptai dirbome Novoogariove, kankindamiesi su naujos sąjunginės sutarties tekstu. Mums nepasisėkė įtikinti Gorbačiovo, kad jis, kaip vienintelis evoliucinio perėjimo į naują kokybę garantas, efektyviai galės reikštis tik tuo atveju, jeigu respublikos sudarys tarpusavio

bendravimo sutartis. Taip atsirado nevykusi formulė 9 plus 1, todėl, kad... Gorbačiovas visą laiką klausė: na gerai, jūs ten respublikos, jūs jau turite tas suvereniteto deklaracijas...

...o kur aš?

... o kur aš? Kur aš? Ir taip buvo iškankintas sudėtingas, neperspektyvus dokumentas apie konfederacinę sąjungą pavadinimu „Suverenių valstybių sąjunga“ (*Sojuz Suverennykh Gosudarstv*), kuris kuluaruose imtas vadinti „Gorbačiovo išsaugojimo sąjunga“ (*Sojuz Sochranenija Gorbačiova*).

SSG.

Taip – SSG. Vargais negalais šios Sąjungos pasirašymui buvo paskirta rugpjūčio 20 diena. Mes visiškai nuoširdžiai galvojome – nepaisant didžiulės kritikos mūsų adresu iš gerbiamų žmonių Jurijaus Afanasjevo, Batkino ir daugelio kolegų, – kad šis tekstas nesuteikia Rusijai jokio savarankiškumo, kad tai žingsnis atgal, o ne pirmyn, mes manėme, kad tai galbūt paskutinė galimybė evoliuciniu būdu juridškai nuosekliai transformuoti sovietinę imperiją į naują kokybę. Rugpjūčio 20 d. turėjo vykti pasirašymas. Rugpjūčio 4-ąją bendražygiai išlydi Michailą Sergejevičių į išgarsėsiantį Farosą. Ir man visiškai akivaizdu, ir tai yra daugelį kartų patvirtinta ir mačiusiųjų, ir liudininkų, ir visų... Jie jam tada pasakė: „Na, negalima juk... panašu, kad išvažiuojate, o su šalimi bėda, reikia vis dėlto imtis priemonių...“

„Darykite, ką norite“...

Ne. Jis pasakė: „O kokios... kokios tai būtų priemonės?“, nors tą ypatingą planą jis jau žinojo. „Na, ypatingos priemonės.“ Jis ir sako: „Pabandykite.“ Ne „darykite, ką norite“, o „pabandykite“... Tai vėliau patvirtino ir Dmitrijus Jazovas, ir Anatolijus Lukjanovas, ir tas pats Kriučkovas. Bėda ir tragedija radosi dėl to, kad Gorbačioviui trūko valios užimti aiškią vieną ar kitą poziciją ir tuo pačiu prisiimti už tą aiškumą atsakomybę. Ir išvažiuoja, atseit, atostogų, bet iš tikro jis išvažiavo į užmarštį, jis išvažiavo į niekur. GKČP* pažeidė įstatymus, Konstituciją ir šia prasme jie tapo nusikaltėliais. Tačiau šių dienų akimis žiūrint į šiandienines naujosios Rusijos problemas, aš vis labiau juos vertinu – daugelį jų pažinojau asmeniškai, nes teko įvairiomis formomis dirbti, – kaip žmones, kurie gynė savo tikėjimą, savo įsitikinimus. Ir kai sako, neva jie siekė tik išsilaikyti valdžioje, bijojo prarasti savo pareigas, tai tame yra tik nedidelė dalis tiesos.

Genadijus Burbulis. Evaldo Šemioto nuotrauka

*Valstybinis ypatingos padėties SSRS komitetas (vadinamasis GKČP – rusiško pavadinimo Gosudarstvennyj komitet črezvyšajnego položenija trumpinys). – Red.

Na, tokie kaip Pugo ir Achromejevas – veikiausiai taip ir yra.

Faktiškai jie buvo įsitikinę, jie tiesiog fanatiškai tikėjo, kad sovietinė sistema yra nepriklaistinga, kad ji būtina ne tik šaliai, bet ir visam pasauliniam judėjimui. Ir dėl šitos milžiniškos savo klaidatikystės jie patyrė pačią didžiausią savitragediją – rugpjūčio 22 d. buvo areštuoti ir patupdyti į „Matroskaja tišina“ tardymui. Tai jie priėmė nuosprendį Sovietų Sąjungai. Aš vertinu GKČP kaip totalitarinės sovietinės sistemos politinį Černobilį.

Ar Gorbačiovas bent bendrais bruožais žinojo, kas įvyks? Ir jo Farose jėga nelaikė, taip?

Ten tvyrojo tokia suktą, nevienareikšmė situacija.

Tai yra spektaklis?

Ne, daug sudėtingiau, daug sudėtingiau... Jis tam tikru mastu iš tikro buvo izoliuotas. Jie nenuvokė, kaip jis gali, na, jei kalbame tiesiai, pasispardyti... O jį patį ta pozicija tenkino. Bet kad nuo ryto iki vakaro prie jo būtų stovėjęs automatininkas ir lydėjęs su ginklu pietums ir į tualetą – nieko panašaus, aišku, nebuvo. Jo pozicija buvo absoliučiai niekinga ir absoliučiai veidmainiška: kaip reikalai besusiklostytų, greičiausiai triumfuojant *gekačepistams* sugrįšiu į Maskvą ir jau čia mes kartu kaip nors sugebėsime, priklausomai nuo situacijos, susitarti.

Priartėjome prie paties svarbiausio įvykio, kuriame Jūs tiesiogiai dalyvavote. Turiu galvoje Belovežo susitarimus, kurie nulėmė lūžį, tiesiog – geopolitinį lūžį, faktiškai – imperijos galą. Tai pasaulinės reikšmės įvykis. Ir Jūsų parašas yra tarp šešių parašų po tuo dokumentu, ir jau vien tuo Jūs, eilinio neeilinio – tai neturi jau jokios reikšmės – Uralo politechnikos instituto dėstytojas, įėjote į istoriją ir – visiems laikams. Aš kalbėjau apie Belovežo įvykius su jų dalyviais. Daug kalbėjau – nuodugniai su Leonidu Makarovičiumi Kravčiuku, žinoma, su Vitoldu Pavlovičiumi Fokinu, su Šuškevičiumi kalbėjau daug ir nuodugniai su Koržakovu, kuris taip pat ten buvo. Su Michailu Sergejevičiumi Gorbačiovu tai aptarėme ne vieną kartą. Žodžiu, apytikslį poveikslėlį prieš savo akis aš turiu. Bet kadangi Jūs esate istorinė figūra, man būtų be galo įdomu palyginti savuosius įspūdžius su Jūsų patirtaisiais ir su Jūsų to įvykio suvestine. Pradžioje imkime ir išsiaiškinkime dėl paplitusios tezės, kuri šiandien, tarp kitko, primetama Rusijos propagandos, neva jie susirinko ten, kažkur miške, šešiese, pasigėrė ir girtom galvom prašvilpė Sovietų Sąjungą. Gėrėte Beloveže ar ne?

(*Ilga pauzė, atodūsis*) Žinoma, tai visiška vulgarizacija ir profanacija. Jeigu ten kur nors kas nors dėl nuovargio ir išgėrė taurelę, tai tas neturėjo jokios principinės įtakos tam, ko mes ten ėmėmės ir ką ten padarėme. Tai buvo drąsus, gailiaširdis ir išmintingas kolektyvinis istorijos kūrimo aktas. Kiekvieno žmogaus, kiekvienos kartos gyvenime, o kaip mūsų atvejis rodo, ir kai kurių šalių ir valstybių gyvenime būna situacijų, kurias aš vadinu *užribio* situacijomis. Užribio situacija yra tokia, kai visas ankstesnis tavo žinojimas, visi įsitikinimai, taisyklės ir elgsena nebeveikia. Ji, ta situacija, reikalauja kokybiškai kito požiūrio, ji reikalauja atsakingo sprendimo, kai tu negali racionaliai apskaičiuoti pasekmių ir tuo pat metu neturi teisės vengti tokio sprendimo priėmimo. Visų pirma tokia užribio situacija mobilizuoja žmogų, kolektyvą, grupę asmenų tam tikrai gyvybinei dorovinei-dvasinei nuostatai.

Stipru!

Tai yra susiję su tuo ir, tarp kitko, tas *užribio* apibrėžimas tinka pastarųjų metų įvykiams ir Ukrainoje, ir Rusijoje, kai tarsi atgimstama ir... ryškiai tvyksteli tai, dėl ko ir varta didžiulis, kad esi žmogus. Gruodžio 8-ąją Belovežo girioje būtent tokią situaciją mes ir patyrėme. Ir aš didžiuojuosi tuo, kad mes suradome vienintelį teisingą sprendimą būtent tada, kai jau nuo rugpjūčio Sovietų Sąjunga faktiškai nebeegzistavo, kai chaosas, neapibrėžtumas, bevaldytė, visų valdymo organų paralyžius tapo sisteminiu, kai gruodžio 1-ąją Ukrainoje įvyko visos liaudies konsensusas – referendumas ir Kravčiukas buvo išrinktas pirmuoju prezidentu, kai Kazachstane, taip pat gruodžio 1-ąją, buvo išrinktas

Nazarbajevą, ir toje situacijoje mes privalėjome priimti sprendimus – mes negalėjome išsiskirstyti su tuo neaiškumu ir neatsakingumu. Ir kai buvo rasta visiškai unikali, juridškai visiškai nuosekli formuluotė, kad valstybės, 1922 m. gruodį įsteigusios Sovietų Sąjungą, konstatuoja, *jog Sovietų Sąjunga, kaip tarptautinės teisės subjektas ir geopolitinė realybė, nustoja egzistuoti*. Tai buvo tiek... na, kaip čia tiksliau pasakius, tiek netikėta, turininga, kad toliau mes ėmėmės...

Beje, nuomonės, kas šią formuluotę sugalvojo, yra skirtingos: vieni man sakė, kad tai Jūs, kiti gi kalbėjo, kad Kravčiukas. Jūs prisimenate, kas šios formuluotės autorius? Ar tai buvo kolektyvinis protas?

(Plačiai šypsosi) Na, tas visas... Belovežo konsensusas, suprantama, yra istorinės kolektyvinės kūrybos padarinys...

Na, o pati formuluotė?

Leonidas Makarovičius jau seniai sutiko, kad ją pasiūlė Burbulis ir čia jokių nesutarimų nėra.

Aš norėčiau trumpai priminti Belovežo susitikimo esmę ir chronologiją. O jau Jūs, kai tik su kuo nors nesutiksite, iškart pasakykite: „Ne, tai vyko ne taip.“ Taigi Stanislavas Stanislavovičius Šuškevičius man pasakojo, kad pradžioje buvo planuojamas gana didelės Rusijos delegacijos vizitas į Baltarusiją aptarti tarpusavio bendradarbiavimo klausimų. Gorbačiovas man sakė, kad, kai jis sužinojo, jog į šį susitikimą yra pakviestas Kravčiukas (o Leonidą Makarovičių nuspręsta pakviesti taip pat, nes [Ukrainoje] įvyko referendumas), jis pavedė Jelcinui išsiaiškinti Kravčiuko poziciją, ką tas galvojęs apie sąjunginės sutarties pasirašymą. Ir iš tikro Borisas Nikolajevičius iškėlė šią klausimą Leonidui Makarovičiui. Toliau įdomus momentas: kaip man papasakojo keli šio susitikimo dalyviai, Leonidas Makarovičius pasisuko į Jelciną ir pasakė: „Jūs grįšite į Maskvą ir visada būsite antras, kai užsienio delegacijos atvažiuos į Maskvą, jos visų pirma eis pas Gorbačiovą. O kai aš grįšiu į Kijevą, aš, kaip Ukrainos prezidentas, būsiu ten pirmas.“ Atsakydamas – o tai man tvirtino ir Kravčiukas, ir Šuškevičius, ir Fokinas – Borisas Nikolajevičius neva pasakęs: „Na, ką – metas su tuo plėmuotoju baigti.“ Jūs taip pat pritarsite, kad tokia frazė buvo?

Na, visų pirma, aš noriu ir Jūsų, ir mūsų gerbiamų žiūrovų, klausytojų paprašyti suptarimo – tokios rūšies prisiminimai visada yra tam tikra kūryba. Žmogaus atmintis tuo ir gera, kad ji vykdo atranką. Blogiau, kai noras įvykius atgaminti objektyviau, taip, kaip jie rutuliojosi faktiškai ir ką aš vadinu *atminties kultūra*, sąmoningai, priklausomai nuo situacijos, yra transformuojamas į *konjunktūrinę atmintį*. O, kokia daugybė prirašyta visokių memuarų, užrašų, prisipažinimų, kuriuos ne tik skaityti, bet netgi ir komentuoti nėra malonu. Mūsų atveju šią poziciją aš turiu teisę ginti.

Į Baltarusiją važiuojame oficialaus vizito, pakviesti Stanislavo Stanislavovičiaus Šuškevičiaus, Jelcinas kalbėjo Baltarusijos parlamente, pasirašėme seriją tarpvyriausybinių sutarčių, ir, tarsi visa tai apibendrinant, įvyko, pavadinkime taip, fakultatyvinis susitikimas Viskuliuose (*kaimas Belovežo girioje – P. V.*), kur būtent ir buvo pakviesti Kravčiukas ir Nazarbajevas. (Nazarbajevą „laimingai“ – už tai esu jam dėkingas – nespėjo atskristi).

Nazarbajevą pakvietė vėliau, jau susitikimo metu?

Ne, ne. Jis turėjo atvykti anksčiau, dar daugiau, viskas buvo suderinta, o jis neatvažiavo todėl, kad apsistojo Maskvoje, užvažiavo pas Gorbačiovą ir jie te arbatą gerė tiek ilgai, kad mes jo nesulaukėme. O Borisas Nikolajevičius iš tiesų Michailui Sergejevičiui buvo pažadėjęs pabandyti įtikinti ir sudominti prezidentą Kravčiuką, kuris jau savaitę buvo naujos nepriklausomos Ukrainos vadovas, rasti nors kokią galimybę kokia nors forma grįžti prie derybinio proceso. Į tai Kravčiukas atsakydavo stačiai taip: „Aš neturiu jokių įgaliojimų tai svarstyti. Liaudis nusprendė. Aš esu nepriklausomos Ukrainos vadovas. Ir apskritai, apie ką mes čia kalbame? Aš nežinau, kur yra Kremlius. Aš nežinau, kas yra Gorbačiovas!“

Taip ir sakė?

Taip. Kas dėl to vaikiško (*nusišypso*) paerzinimo „Jūs grįšite...“ – negalėjo Kravčiukas šitaip pasakyti, nes Sovietų Sąjungos jau nebebuvo. Ir Gorbačiovas jau nieko nebevaldė. Bėda kaip tik ir radosi dėl šitos tragedijos: Sovietų Sąjunga praktiškai jau buvo subyrėjusi, o realybėje – pavojinga neapibrėžtumo, chaoso situacija. Ji buvo itin grėsminga – mes galėjome būti įtraukti į kruvinas palikimo dalybas. Taigi mums grėsė kruvinas pilietinis karas.

O branduolinio ginklo – pilna.

Buvo galima ir kokia nors provokacija iš išorės, nes tai buvo bevaldytės minų laukas. Mes dar neturėjome stabilių valdžios institutų, o Gorbačiovas jau seniai niekuo nevaldė, geriausiai iš visų tai suprato ir įsivaizdavo. Todėl Borisas Nikolajevičius atkakliai, primygtinai – kaip jis moka tai daryti – vis siūlė Leonidui Makarovičiui ir taip, ir anaip, ir iš vienos pusės, ir iš kitos pusės: galvokime, galvokime. Kai paaiškėjo, kad Ukraina jokių panašių temų nenori aptarinėti, šioje kritiškoje situacijoje, ribinėje situacijoje, teko prisiminti istoriją apie SSRS įsteigimą ir mes pamatėme stulbinantį sisteminio, teisinio – legitimaus apiforminimo šansą.

Michailas Sergejevičius Gorbačiovas man pasakojo, kad ano susitikimo dalyviai ten važiavo jokių būdu ne griauti Sovietų Sąjungos. Bet jau taip jiems – jis taip pasakė, – taip jiems strigęs gerklėje Gorbačiovas, taip jie norėjo juo atsikratyti, kad atsikratė Gorbačiovo Sovietų Sąjungos subyrėjimo sąskaita. Ar turi teisę egzistuoti tokia versija?

Žinoma, ne. Michailo Sergejevičiaus Gorbačiovo tragedija yra ta, kad jis fatališkai, pražūtingai, iki paskutinės valandos nesuvokė, kad tai ne šiaip sau klaida, o tiesiog nusikaltimas buvo manyti, jog gali būti koks nors atgimęs sovietinis, socialdemokratiškais pagrindais transformuotas socializmas. Tokio lygio ir tokios atsakomybės žmogui toks neprotingumas, toks primityvumas ir, sakyčiau, toks... lyg ir naivumas buvo nusikalstami. Ir ne su Gorbačiovu mes aiškinomės santykius – jis jau niekam ir nieko nebegalėjo pasiūlyti, o juo labiau – sutrukdyti. Priešingai, mes prisiėmėme atsakomybę už mūsų tėvynę – Sovietų Sąjungą. Ir kai jau dvidešimt penkerius metus manęs klausinėja: „O! Jūs ten, kai visa tai pas jus ten vyko, tikriausiai džiūgavote, šventėte, vadinasi, kėlėte ten bokalus“, – aš atsakau: „Ne, ne, nepatyrčiau jokio džiaugsmo.“ Negali normalus žmogus džiūgauti dėl to, kad jo tėvynė nustoja egzistuoti. Tačiau kadangi mūsų tėvynė pasaulio istorijoje buvo pati nuožmiausia totalitarinė sistema, kadangi ji rėmėsi krauju, prievarta, sisteminiu neteisėtingumu tautoms, ištisoms socialinėms grupėms, savai praeičiai, tai Sovietų Sąjungos sugriuvimas, kurį mes taip subtiliai, grakščiai ir sistemiškai įforminome, tai buvo... optimistinė tragedija.

Genadijau Eduardovičiau, ir vis dėlto yra įvairių nuomonių dėl to, kas užrašinėjo tekstą, tai yra, ar tą tekstą padiktavo kolektyvinis protas? Vieni sako, kad tai Jūs užrašinėjote, kiti sako, kad užrašinėjo Kravčiukas. Kas užrašinėjo istorinius žodžius?

Mes su Leonidu Makarovičiumi jau tiek metų kartu, kad, kaip sakoma, kruopelė po kruopelės atkuriamo tą nuostabią istoriją. Taip, aš esu kategoriškai prieš tokį klausimo kėlimą. Vadinasi, pirma – tai buvo kolektyvinė kūryba; antra – tai buvo pritrenkiantis bendražygių būrys. Sakykim, Rusijos delegacija – Jegoras Gaidaras, Sergejus Šachrajus ir Andrejus Kozyrevas – tai ir įkūnijo. O kai atsirado štai ta, lemtingoji, formulė, toliau vyko tik kruopšti ekspertinė, pasaulėžiūrinė, teisinė veikla. O ji vyko šitaip: posėdžiavo trys poros iš dviejų pirmųjų kiekvienos valstybės asmenų: Rusija – Jelcinas, Burbulis; atitinkamai – Šuškevičius, Kebičius; ir – Kravčiukas, Fokinas. Mūsų bendražygiai dirbo savoje aplinkoje – su ministrais ir ekspertais. Ir tai veikė kaip luotas – ten ir atgal. Reikalavimas buvo tik vienas: visos formulės, visa struktūra, koncepcijos ir konkretūs straipsniai turėjo būti priimami konsensu, tai yra bendru sutarimu. Ir štai dabar, praėjus dvidešimt penkeriems metams, mes aiškiname visam pasauliui, kokia kolosalinė vertybė yra konsensusinė praktika. Ypač tada, kai priimami sprendimai yra tokios reikšmės, tokios apimties ir

tokių istorinių pasekmių. Užtenka penkių sekundžių konstatuoti: mes užtikrinome taiką imperijos, prifarširuotos atominio ginklo, suirimą, galėjusį įvykti neįsivaizduojamomis formomis. Tai parodė Jugoslavija. Mes pasiekėme, kad alinančios ginklavimosi lenktynės, keistai vadintos Šaltuoju karu, gruodžio 8 d. ir juo labiau 21-ąją buvo užbaigtos. Tai leidžia sakyti, kad XX amžius baigėsi būtent 1991 metų gruodį. Ir pagaliau kaip tik tada priimtas mūsų sprendimas, kad Baltarusija, Kazachstanas ir Ukraina savanoriškai atsisako atominio ginklo arsenalų, buvo ir tebelieka unikalūs, fundamentalūs ir fenomenalus globaliajame pasaulyje XX ir XXI amžių sankirtoje.

Nors aš asmeniškai galvoju, kad Ukrainai būtų ne pro šalį šiuo metu turėti atominį ginklą. Bet tai jau iš fantazijų srities: kas būtų atsitikę, jeigu būtų buvę... Kalbant apie Belovežo susitarimą, aš manau, kad tie šeši žmonės, kurie jį pasirašė, įvykdė unikalų, herojišką aktą – sugriovė, pasak Ronaldo Reigano, Blogio imperiją. Dar daugiau, aš galvoju, kad Ukraina, kuri tik dabar pradėjo iš tikrųjų veržtis į tikrąją nepriklausomybę, turi padėkoti taip pat ir Jums už tai, kad ir Jūsų parašas yra po tuo dokumentu, nes visi tie šeši žmonės, pasirašę Belovežo susitarimus, iš esmės žiūrint, yra Ukrainos nepriklausomybės tėvai. Malonėkite pasakyti, ar Gorbačiovas galėjo bent teoriškai pasipriešinti, ar galėjo iš jo pusės kilti kokia nors grėsmė po Belovežo susitarimo pasirašymo?

Genadijus Burbulis (dešinėje) su Galina Starovoitova ir Gariu Kasparovu. 1991 m. lapkričio 7 d. Visuotinė lietuvių enciklopedija

Aš manau, kad Jūsų akcentas yra šiek tiek nekorektiškas. Tai mes turėjome būti dėkingi Ukrainai, kad ji savaitę prieš gruodžio 8-ąją įvykdė visos Ukrainos konsensuą: tą pačią dieną balsavo už nepriklausomybę ir išrinko naują valdžios struktūrą su pirmuoju prezidentu. Ir jeigu analizuosime istoriškai, pagrįstai, objektyviai ir nuosekliai, tai Belovežo konsensusas pirminį ir fundamentalų postūmį patyrė dėl rinkimų Ukrainoje. Ir ne mes Beloveže užtikrinome Ukrainai trokštamą, deramą ateitį, o Ukraina sukūrė tą nepaprastą situaciją tokiam ryžtingam sprendimui. Ir, antra, niekada nereikia užmiršti, kad mūsų gruodžio 8 d. Susitarimas buvo visiškas netikėtumas pasaulio valstybių lyderiams.

Kurie baiminosi dėl Sąjungos suirimo. Priešingai...

Dar daugiau, jie visą laiką manė, kad Jelciną ir jo komandą reikia sutramdyti, kad reikia padėti Michailui išsilaikyti, tik neaišku kokios būklės ir neaišku kaip, bet išsaugoti tą branduolinę imperiją. Po trijų dienų, gruodžio 12-ąją, buvau Paryžiuje. Mes surašėme prezidento Jelcino memorandumą ir išsivažinėjome po svarbiausias pasaulio šalis, įteikindami jį kaip asmeninį prezidento laišką. Aš išvažiavau į Paryžių ir Briuselį. Briuselyje susitikau su Žaku Deloru, komisijos pirmininku, ir ponu [Manfredu] Viorneriu, NATO generaliniu sekretoriumi, o Paryžiuje – su prezidentu Fransua Miteranu. Kaip tik tą dieną, gruodžio 12-ąją, parlamentas, Rusijos Aukščiausioji Taryba, ratifikavo Belovežo susitarimą, įteisindamas visišką jo legitimaciją, ir denonsavo 1922 metų Sutartį. Aš pasakoju milžinišką patyrimą turinčiam pasaulinio masto politikui Fransua Miteranui, kuris savo metu buvo jauniausiu Prancūzijos istorijoje ministru, socialistu. Jis manęs klausėsi, klausėsi, paskui kažkaip visiškai neoficialiai atsiduso ir pasakė: „Jūs žinote, mes net įsivaizduoti negalėjome, kad gali būti rasta tokia išeitis iš šitos situacijos.“ Įtakingiausias Žemės rutulio politikas! Per tą laiką jie dešimtis kartų tarpusavyje susiskambino, tarėsi ir svarstė, kas gi iš tikro įvyko, kaip reikia į tai reaguoti, kokią reikia daryti įtaką, kaip reikia tai suvokti. „Mes net įsivaizduoti negalėjome, kad gali būti rasta tokia išeitis.“ Vadinasi, pasaulio istorija – tai ne pagal Vakarų Europos demokratijos vadovėlių grafikus vykstanti slinktis. Tai visada konkrečių žmonių konkrečių sprendimų pasirinkimas, nulemtas asmeninių įsitikinimų ir asmeninės atsakomybės.

Žmogiškojo faktoriaus dar niekas nėra atšaukęs.

Absoliučiai svarbiausias. Mūsų atveju mes tuo galime ir didžiulis, ir remtis.

Aš iki šiol atsimenu 1991 m. gruodžio 25-ąją, mačiau per televiziją, kaip milžiniškos (mums rodėsi, kad milžiniškos – užėmė 1/6 planetos sausumos) šalies raudona vėliava lėtai lėtai leidžiasi Kremliaus špiliumi. Prieš tai kalbėjo prislėgtas Michailas Sergejevičius Gorbačiovas – tiesioginiame eteriėje perskaitė savo paskutiniąją kalbą. Laikėsi gerai, bet matėsi, kad katės niaujasi jo sieloje – ir dar kaip! Prašome pasakyti, ar tomis minutėmis Jums buvo gaila Jūsų buvusios tėvynės, ar kilo jausmas, jog tai – nebesugrąžinamas praradimas. Kaip žmogui?

Jūs prieš tai paklausėte – aš nespėjau atsakyti, – ar galėjo Gorbačiovas koku nors būdu sukliudyti ar bent kam nors padaryti įtaką? Žinoma, kad ne. Bet aš esu labai jam dėkingas, Michailui Sergejevičiui, už tai kad...

...net nepabandė...

Tačiau vis dėlto toje situacijoje jis laikėsi deramai, gerai suprasdamas, kad jau nieko nebevaldo. Bet ta patvara, tas viešas pripažinimas, kad jis daugiau nebemato sau vietos, kad jis jaudinasi dėl pasekmių, kad visa tai įvyktų ramiai. Tai garbingas didelio politiko, iškilaus politiko, tikro vyro ir piliečio elgesys. O ta pasaulinės istorijos scena, kai virš grėsiaus Kremliaus pranašiskai leidžiasi skaisčiai raudona vėliava, leidžiasi kažkur ten į tragiškos mūsų istorijos pragarmes, ta scena, aišku, įkrito į sielą ir sąmonę kaip didžiulio sukrėtimo momentas. Aš dar kartą noriu prisipažinti ir pakartoti: normaliam žmogui jo tėvynės išnykimas yra didžiulė tragedija. Bet jeigu tuo pat metu dar esi ir dalyvis rengiant, priimant ir realizuojant tokio milžiniško masto, tokios gelmės fundamentalius sprendimus, tai tada tie jausmai yra dar sudėtingesni. Priimi sprendimus suvokdamas, kad priimi nuosprendį savo tėvynei, bet kartu supranti, kad atveri jai naujas galimybes. Juk Susitarimo tekstas – tai vos du puslapiai su trupučiu, jie yra akumuliacinė savyje sukrečiančio loko-niškumo programą, platformą, koncepciją kaip tik tos ateities, kurios pamatus padėjome ir sau, ir toms aštuonioms respublikoms, kurios gruodžio 21 d. Alma Atoje prisidėjo prie mūsų. Ir, tarp kitko, tos programos vertė, prasmė yra aktuali iki šių dienų. Ji buvo ir išliko tam tikra geidžiama svajone ir mes giname ją ir toliau.

Jau dvidešimt penkeri metai, kai nebėra Sovietų Sąjungos. Bet Rusijoje šiuo metu jaučiama didžiulė, netikėtai didžiulė nostalgija Sovietų Sąjungai – šaliai, jos galybei, jos deržavystei, sovietinei praeičiai. Aš atidžiai žiūriu Rusijos kanalus. Ir vėl gausybė filmų, naujų ir senų, kuriuose rodoma, kokia tai buvo nuostabi šalis. Bet niekas ten nepapasakoją, kad neturėta nei šlapios dešros, nei tualetinio popieriaus, kad iššaudė, išsiuntė Sibiro tremčiai, sunaikino milijonus, dešimtis milijonų žmonių. Apie tai, kad nebuvo žmoniško gyvenimo. Bet pasakojama, kokia, pasirodo, buvusi puiki šalis – geravalė, gražuolė: nemokamas mokymas, nemokamas gydymas, sveikatos apsauga, pionierių stovyklos – kaip nuostabu viskas buvo... Ir kino filmai tokie, ir laidos, ir visa kita... Iš kur ta nostalgija šiandien? Mes juk prisimename Sovietų Sąjungą...

Nesinorėtų šį sudėtingą ir svarbų klausimą supaprastinti iki vienareikšmiško atsakymo. Tačiau stengiantis suprasti ir išreikšti esmę to, kas vyksta, aš konstatuočiau taip: imperija suiro, imperiškumas išliko. Suprantama, sovietinis imperiškumas visai nėra sovietinės santvarkos išradimas. Tai tam tikras kelių šimtmečių trukmės carinio imperiškumo evoliucijos etapas. Tai toks sociokultūrinis kodas, kada neribota valdančiųjų valdžia, nesvarbu, kaip ta aukščiausioji valdžia būtų įvardijama, ir visiškas didžiosios gyventojų dalies beteisiškumas arba – nebijant to pripažinti – vergiškumas buvo ir lieka mūsų istorinio visuomeninio egzistavimo esmė. Tuo pat metu imperiškumo restauracija nėra jau tokia vienareikšmė. Kartais su patosu pareiškama, kad tai imperinės ambicijos, kad mes susigražiname *deržavos* išdidumą, kad mes atsikovojsme teises, kad su mumis būtų skaitomasi... Ne, ne – tai iš gilumų, tai ne ambicijos, nes ambicijos dažnai užmezga vaisių, jos tarsi tam tikra siekimų, kūrybos energija, o čia turime *imperinį sindromą*, kuris yra liga – labai sunki, labai gili, labai įvairialytė. Čia susiduriame su daug sąmoningos sąsamoninės baimės požymių, būgštavimų dėl neaiškos ateities. Iš esmės tiek Ukraina, tiek Rusija neturi suprantamos, aiškos ateities vizijos. Pasaulio paveikslas... Jis yra klipinio mąstymo ir matymo padarinys, jis sudalytas į lopus, sudėliotas iš įvairaus formato skiaučių, iš įvairaus formato vaizdinių apie praeitį ir dar aklinau aklinau uždangstyta. Ir be ateities vaizdo. Ir dar tas traumavimasis dėl atotrūkio tarp kartų, nes pastaruosius dvidešimt metų tėvai ir vaikai jau gyvena skirtingose vertybių sistemose.

Prie to dar prisideda ir traumas dėl pasaulėžiūrinių skirtumų, nes vienos amžiaus grupės apeliuoja į savo praeitį ir gyvenimišką patyrimą, o kiti jau gyvena kokybiškai kitoje vertybių sistemoje, su beveik kažkokiu kosminio dydžio įtikėjimu, neva viskas yra tariamai įmanoma. Ir tuo pat metu netvirtas pagrindas po kojomis dėl profesinės, socialinės ateities... Tai kompleksas sudėtingiausių ligų, kur reiškiasi ir paveldimumo faktoriai, ir veikia naujai įgyti įgūdžiai, sudėlioti, pasakyčiau, irgi iš atsitiktinių skiaučių, be įsisąmonintos motyvacijos sistemos. Na, ir, be abejonės, kai režimas skiria nepaprastą dėmesį propagandai ir agitacijai, kai jis traumuoja, sujauktą sąmonę užpila srautais tarsi jau girdėtų dalykų, bet jaunajai kartai jie suponuoja absoliučiai naują praeities paveikslą... Čia kyla daug pagundų...

BRONIUS GENZELIS**IRENA KOSTKEVIČIŪTĖ –
NESUSITAIKYMO SIMBOLIS**

Gimdamas žmogus nepasirenka epochos. Jis gimsta aplinkoje, kurios gamtinės ir politinės sąlygos formuoja jo mąstyseną. Tačiau savo veikla žmogus taip pat gali formuoti epochos dvasią. Reikia tik suvokti tos veiklos galimybes ir turėti kilnų tikslą.

Po Antrojo pasaulinio karo nemažai mūsų tautiečių emigravo. Jie nenorėjo gyventi bolševikų okupuotoje Lietuvoje. Neanalizuosiu kiekvieno pasirinkimo motyvų. Tai ne pirmi mūsų tautiečiai, palikę savo gimtinę. Ženkli dalis prieš Pirmąjį pasaulinį karą emigravusių lietuvių, 1918 metais paskelbus savos valstybės kūrimą, skubėjo ją kurti, į tą kūrybą sudėjo visą savo protą, investavo turtą. Jie nesipiktino, kad visi emigravusieji ar likusieji, tarnavusieji carinės valdžios įstaigose yra Lietuvos priešai. Ir okupuotame krašte reikia dirbti. Tik ką ir kaip? Vieni nepamiršta, kas jie esą. Jie priskirtini nesusitaikiusiųjų kategorijai. Šia proga prisimenu Ireną Kostkevičiūtę, kurią asmeniškai pažinojau, daug bendravome. Ji buvo klasikinė nonkonformistė, o tokiems žmonėms visada sunku konformistinėje visuomenėje. Mat ji turėjo savo nuomonę, mylėjo Lietuvą ir kaip sugebėjo jai tarnavo. Esu laimingas, kad likimas mane suvedė su ja.

Mūsų bendravimas tęsėsi daugiau kaip tris dešimtmečius – iki paskutinių jos dienų šiame pasaulyje. Dar besimokydamas Maskvos universitete išgirdau apie įvykius mano gimtajame krašte. Mokslininkai persekiojami dėl to, kad myli ir studijuoja savo kultūrą. Kaip tai? Juk imperijoje vyko „atšilimo“ procesas.

Pasidalysiu prisiminimais, kiek padarydamas ekskursus, bylojančius apie mūsų inteligentijos veikimą okupuotoje Lietuvoje. Irenos labai platus bendravimo ratas: nuo lituanisto, pagrindžio literatūros leidėjo Povilo Pečeliūno iki Juozo Baltušio. Irena konsultuodavo aktorį Laimoną Noreiką, jis skaitė XIX amžiaus lietuvių poeziją. Nors aš buvau XIX amžiaus tyrinėtojas, tas eiles buvau skaitęs, bet negalėjau atsižavėti girdėdamas jas iš talentingo aktoriaus lūpų. L. Noreika ugdė pasididžiavimo savo kraštu jausmus.

Irena bendravo su Tėvu Stanislovu. Manyje ji sužadino norą nuvažiuoti į Paberžę, kur Tėvas Stanislovas klebonavo. Ši klebonija buvo žinoma, nes jos klebonu yra buvęs vienas 1863–1864 metų sukilimo vadovų Antanas Mackevičius. Tėvas Stanislovas šventai gerbė jo atminimą, rinko dokumentinę medžiagą apie sukilėlius. Tad kagėbistams sunku buvo prikišti prie besilankančių kovotojų su carizmu gerbėjų. Ne kartą ten svečiavausi ir aš. Kadangi mano moksliniai interesai apėmė ir sukilėlių ideologiją, tad šnekėtis buvo apie ką. Tėvas Stanislovas atminčiai padovanojo savo darbo metalinį angelėlį, kurį saugau iki šiol.

Apie savo pažintį su Tėvu Stanislovu rašau, idant atskleisčiau Irenos platų interesų ratą ir neprisitaikiusiųjų inteligentų gyvenimą, kuris leido išsaugoti tapatybę okupacijos sąlygomis. Jie žinojo, kuo galima pasitikėti, kuo – ne.

Nemažai mūsų tautiečių į vairius kraštus išvyko ir po Antrojo pasaulinio karo. Jie nenorėjo gyventi bolševikų okupuotoje Lietuvoje. Kas būtų likę iš Lietuvos, jei vieni būtų emigravę, o likusieji išėję į miškus? Dažnai prie tokių pamąstymų grįždavo Irena.

„Irena nekenė sovietizmo ir visų jo pavidalų, priešinosi kaip galėjo ir kur galėjo. Ji inicijavo ne vieną visuomeninę akciją – prieš požeminių garažų statybą Senamiestyje, prieš greitkelio tiesimą per Rasas ir kt. Bet, žinoma, ji stengėsi ir įstengė išsilaikyti dirbdama legalų kultūrinį darbą, dažnai balansuodama ties tuometinio leistinum riba, – prisimena

Vanda Zaborskaitė. – Irena buvo šmaikšti, aštrialiežuvė, turinti puikų humoro jausmą, ironiško žodžio dovaną.¹ Kad Irena tokia, įsitikinau ir arčiau ją pažinęs.

Iki asmeninės pažinties buvau daug girdėjęs apie Ireną. Ir Maskvos studentus pasiekdavo garsas apie Vilniaus universiteto komjaunimo aktyvistų, vadovaujamų Jono Bielinio, savajame universitete rengiamas „raganų medžiokles“, to jau nesigirdėjo kitose mokyklose. Viena iš tų medžiojamųjų buvo I. Kostkevičiūtė. Ji sėkmingai apgynė filologijos mokslų kandidato (dabar – daktaro) disertaciją, 1956 metais išleido monografiją „Kritinis realizmas lietuvių prozoje XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje“. Ir prasidėjo prieš ją ir katedrą puolimas – kaltinimas „nacionalizmu“!

¹Zaborskaitė V. *Tėkančio laiko ženklai. Vilnius, Margi raštai*, 2017, p. 466–467.

Vinco Mykolaičio-Putino 90-ųjų gimimo metinių minėjimas. Kalba Irena Kostkevičiūtė. Vilnius, 1983 m. sausis. Irenos Mikužienės nuotrauka. LCVA

Rektorius Juozas Bulavas bandė sustabdyti šį procesą, tačiau 1958 metais pats buvo pašalintas iš rektoriaus pareigų ir LKP. Po to buvo išvaikyta Lietuvių literatūros katedra: atleista katedros vedėja Meilė Lukšienė, dėstytojos V. Zaborskaitė, Aurelija Rabačiauskaitė. 1961 metais jauniausioji dėstytoja I. Kostkevičiūtė taip pat neteko darbo universitete.

Padėtis universitete šiek tiek stabilizavosi, kai rektoriumi tapo žymus matematikas Jonas Kubilius, tačiau J. Bieliniui užkopus į ministrus „nacionalistų“ persekiojimai nesiliovė. Labiausiai kentėjo Irena. Ji šešerius metus buvo bedarbė, vėliau visą gyvenimą iki Nepriklausomybės išbuvo jaunesniąja moksline bendradarbe, nors buvo filologijos mokslų kandidatė, kelių knygų autorė.

Kada susipažinau su Irena, tiksliai pasakyti negaliu. Žinoma, iki 1961 metų negalėjau asmeniškai jos pažinti, nes Vilniuje negyvenau, tačiau tikriausiai ne vėliau kaip 1964 metų pradžioje, nes Irenos sambūryje susipažinau su Roma Dambrauskaite-Brogienė, „Pergalės“ žurnalo darbuotoja. Jos dėka žurnalo kovo mėnesio numeryje buvo išspausdintas mano straipsnis „Laisvės idėjoms nėra sienų“¹, už kurį nuo instituto direktoriaus Juozo Žiugždos gavau pylos.

Bėgo metai: visada skambėjo jos balsas, ji mėgo pasakoti, dalijosi patyrimais. Dar studijuodama Irena susižavėjo Vinco Mikolaičio-Putino asmenybe, jo poezija. Ji prisipažino, kad studijų metais buvo įsimylėjusi poetą. Po rašytojo mirties jos bičiuliai kasmet rinkdavosi paminėti jo gimtadienį ir mirties dieną. Aplankę poeto kapą, traukdavome prie Jono Basanavičiaus, Konstantino Čiurlionio ir kitų iškilų Lietuvos žmonių amžinojo poilsio vietų, po to rinkdavomės Irenos bute. Susiėjimo pradžioje dalijomės prisiminimais poetą, išpūdžiais apie jo kūrybą, vertinome jos reikšmę lietuvių literatūrai ir išliekamąją vertę. Po to pereidavome prie „dienos aktualijų“. Tai buvo akstinas rinktis dažniau. Tokia susiklostė tradicija.

Susitikdavome ir per mano gimtadienį – Vasario 16-ąją. Ši diena domino tiek, kiek tai buvo Nepriklausomybės diena. Niekas negalėjo uždrausti minėti savo gimtadienį, nebuvo nustatyta, kada galima, o kada – ne. Kitas mūsų sambūrio dalyvis Marcelijus Martinaitis juokaudavo: „O aš gimęs balandžio pirmąją – melagių dieną... Visi gimtadieniai prasmingi.“ Dalydavomės išpūdžiais apie pasirodžiusias knygas, spektaklius, meno parodas. Pasipasaikodavome, ką kas veikiame, kokios reikia paramos. Gerai supratome galimas veikimo galimybes, svarstydavome, kur galima pasireikšti.

Irena turėjo labai daug draugų: nuo Sauliaus Sondeckio iki jaunystės draugės medikės Stasės Mičelytės. Ji domėjosi ne tik lituanistika, bet ir filosofija. Pas Ireną svečiavosi buvęs politinis kalinys gydytojas Vladas Šimkūnas su žmona Janina, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos darbuotoja, kurią pažinojau pagal darbą. V. Šimkūnas kalėjo drauge su Levu Karsavinu. Kalėjime L. Karsavinas parašė traktatą „Apie tobulumą“, kitų darbų ir paprašė juos saugoti. Po to, kai Irena supažindino mus, V. Šimkūnas juos perdavė man. Perskaičiau. Beveik viskas parašyta lietuvių kalba. Didžiausią išpūdį padarė L. Karsavino samprotavimai apie žmogaus tobulumą. Jokios užuominos, kad rašantysis yra įkalintas žiauriausiame stalinizmo epochos lageryje. Reikėjo galvoti, kaip rankraščius paviesti.

Su Romualdu Ozolu, buvusiu I. Kostkevičiūtės studentu, Lietuvių literatūros katedros išvaikymo liudininku, pamąstėme, ką galėtume padaryti, ir sukūrėme planą. Prisiminiau savo buvusį kurso draugą Maskvos universitete Nikolajų Semionkiną. Jis domėjosi rusų religine filosofija, o tuo metu dirbo aukščiausioje imperijos institucijoje – Tarybų Sąjungos Komunistų partijos Centro komitete. Supažindinau jį su rastais L. Karsavino rankraščiais. Susidomėjo.

Paprašėme jo į „Problemas“ parašyti straipsnį apie L. Karsavino filosofinę koncepciją. Parašė. Atspausdinome su visais autoriaus titulais. Mūsų kovotojai su revizionizmu nustėro. Juk straipsnio autorius – žymus pareigūnas. Po to L. Karsavino rankraščius perdaviau Vytautui Bogušui, disidentui Vytauto Bogušio tėvui, Vilniaus universiteto archyvo vadovui,

¹ Genzelis B. *Laisvės idėjoms nėra sienų* // *Pergalė*, 1964, nr. 3, p. 118–127.

nes iš privačių archyvų spausdinti buvo sudėtinga. Atsivėrė kelias skelbti L. Karsavino rankraščius. Tik V. Šimkūnas nesulaukė tos dienos.

Šių dienų Rusijoje L. Karsavinas laikomas žymiausiu pasaulio mąstytoju. Nepalikti be dėmesio ir mes, tų rankraščių saugotojai. Jie atvėrė, kaip jis pats sakė, N. Semionkinui vartus į Rusijos akademikus. Neužmirštas likau ir aš, buvau priskirtas Rusijos filosofams. Mes savo raštuose prisimename V. Šimkūną ir I. Kostkevičiūtę (juos prisimena ir L. Karsavino kūrybos tyrinėtojai). Rusijos akademinėje spaudoje stebimasi N. Semionkino drąsa. Jis sakosi, esą, jei straipsnis būtų paskelbtas rusų kalba, nedelsiant būtų atleistas.

Būta ryšių ir su mūsų disidentais. Iš Irenos sambūrio dalyvės Ingės Lukšaitės nuolat gaudavau pogrindžio žurnalo „Perspektyvos“ numerius, aptarinėjome Amerikos lietuvių spaudą, įvykius mūsų krašte ir galimybę juose dalyvauti. Susitikdavome ne tik jos bute. Netoli Labanoro prie ežero Irena turėjo gražią sodybą. Čia ji su savo vyru tapytoju Aloyzu Stasiulevičiumi praleisdavo ištisas vasaras (mano butą puošia ne vienas gimtadienio proga garsaus dailininko dovanotas paveikslas). Sodyboje lankėsi nemažai intelektualų. Irena šmaikštavo: mano sodyba – valkataujančių inteligentų užbėga. Čia kiekvienas laukiamas svečias.

Tautodailininkas Ipolitas Užkurnys iš medžio išdrožė puikią skulptūrą. Irena susidomėjo tautodaile, menotyra. 1966 metais pasirodė jos monografija „Vincas Svirskis“. Pagaliau 1968 metais ji įsidarbino Istorijos institute, Menotyros sektoriuje. Nors buvo kelių monografijų autorė, taip ir liko jaunesniąja mokslinė bendradarbe. Nuo to meto keičiasi Irenos tyrimų kryptis: nuo literatūrologės, lietuvių literatūros tyrinėtojos ji pasuko į tautos dailės tyrimus, nors jos dėmesio centre buvo Putino kūryba.

Prie Vinco Mykolaičio-Putino kapo Rasose. Iš kairės: Vanda Zaborskaitė, Irena Kostkevičiūtė, Roma Dambrauskaitė-Brogienė, Juozas Girdzijauskas, Meilė Lukšienė, Linas Broga, Vytautas Kubilius, Apolonija Genzelienė, Bronius Genzelis. Nuotrauka iš Broniaus Genzelio asmeninio archyvo

¹ Butkus A. Kaip Lietuva ryja savo vaikus. Prieiga per internetą: www.voruta.lt/wp-content/uploads/voruta_14_epastas.pdf.

Taip besibičiuliaujant ir diskutuojant atėjo Sąjūdžio metas. Be manęs, iš Irenos bičiulių rato į Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Inicijatyvinę grupę buvo išrinkti R. Ozolas, M. Lukšienė, Bronius Leonavičius, M. Martinaitis. Aptariant Irenos ir jos bičiulių ratą, ryškėja, kad okupuotoje Lietuvoje toli gražu ne visi buvo uolūs režimo tarnai.

Irena ir jos bičiuliai visada mąstė apie savos valstybės atkūrimą. Tad energingai ir džiaugsmingai įsitraukė ir į šią veiklą. Iki Nepriklausomybės atgavimo nebuvo skirstoma į komunistus ir kitokius. Svarbiausia buvo: kam rūpi savos valstybės atkūrimas, o kam – ne. Atgavus Nepriklausomybę, prasidėjo neišvengiamos postų dalybos. Pretendentų atsirado daugiau negu postų. Pasak prof. Alvydo Butkaus, išlindo visokie „užkrūminiai“¹. Dauguma buvusių politinių kalinių atsiribojo, prasidėjo tautos skaldymas. I. Kostkevičiūtės bendraminčiams iš išvaikytos Lietuvos literatūros istorijos katedros tokia skaldytojiška veikla buvo ne prie širdies ir jie viešai prabilo.

Vytautas Kubilius, Andriaus Kubiliaus tėvas, ėmėsi organizuoti inteligentų patriotų judėjimą, siekiantį neleisti įsigalėti komunistiniam gaivalui. Irena pasipiktino tokiu tautos skaldymu. Atgavome Nepriklausomybę, reikia susitelkti, įtikinėjo Irena. Ji rašo straipsnius, dalyvauja diskusijose. Tuo užrūstina V. Kubilių, pasipila lavina kaltinimų: esą Irena ir jos bendramintės M. Lukšienė, V. Zaborskaitė esančios komunistinės ideologijos rėmėjos. Nei Irena, nei Meilė, nei Vanda niekada komunistėmis nebuvo. Jos pačios kentėjo nuo tos ideologijos sergėtojų. Žiniasklaidoje pasirodė doro komjaunuolio V. Kubiliaus rašinių į LKP CK kopijos apie nacionalistines šių kolegijų lietuvių literatūros dėstytojų pažiūras. Tai rašyta anksčiau, negu horizonte pasirodė J. Bielinis. Irena dūsauja, kas galėtų pagalvoti apie mūsų Vytulį ir pridūrė: „Ačiū Dievui, kad mūsų rate daugiau tokių nebūta.“

Po publikacijų V. Kubiliaus burta Piliečių chartija subyrėjo į šipulius. Tikrąja to žodžio prasme senasis Kubilius puolė į ašaras, verkšleno: „Ar nepakenksiu savo Andriui?..“ Prisi-pirko gėlių ir nuvyko atsiprašinėti apšmeižtųjų. Kiek žinau, nė viena gėlių ir atsiprašymo nepriėmė. Irena pasakojo: daug kartų drauge vasarodavome, vieni pas kitus lankydavomės, diskutuodavome. Tikėjau, kad esame bendraminčiai, jaunystės nuodėmės galima atleisti. Gal tada ir ėmė skirtis mūsų pažiūros? Jaunas komjaunuolis, jas išgirdęs, pasibaisėjo ir paskundė... O dabar? Toks melas vien gėlėmis neatsiprašomas. Matyt, V. Kubilius, nesusilaukęs atleidimo, nusprendė atkeršyti.

Savo dienoraštyje, paskelbtame jau po jo iškeliamo į amžinybę, pagraudenęs, neva norėjęs nusižudyti paskelbus jo skundelius, papila naują šmeižto dozę, tik šįkart – kaip pamąstymus: „Galėjo būti ir taip... aš tik taip mąstau... argumentų neturiu...“ Abejočiau, ar kam rūpėtų ieškoti V. Kubiliaus jaunystės nuodėmių, jeigu ne tokia veidmainystė.

Irena mąstė, kodėl Lietuvoje taip užsitęsė tautos susipriešinimas. Kiekviena proga ji primindavo Ispanijos pilietinio pasekmes. 1936 metais generolas Fransiskas Frankas organizavo karinį maištą prieš tuometinę Ispanijos vyriausybę. Prasidėjo pilietinis karas, trukęs iki 1939 metų. Jį laimėjo maištininkai. F. Frankas pasiskelbė valstybės vadovu iki savo gyvenimo pabaigos. Paskutiniaisiais gyvenimo metais paskelbė susitaikymą: visi abiejose pusėse žuvusieji turi būti laidojami tose pačiose kapinėse, niekam neturi būti priminta, kieno pusėje jis kovėsi.

Irena nuolat tai primindavo ir savęs klausdavo, kodėl mes taip nesieliame. Tiesa, ji nebuvo tokia įtakinga kaip F. Frankas, todėl į jos ir kitų panašius kvietimus nebuvo reaguojama: Lietuva ir toliau skaldėsi. Be abejo, kol okupantai nepasitraukia iš tavo šalies, jų nuodėmių atleidimas negalimas.

„Džiaugiamės, – kalbėjo Irena Kostkevičiūtė 1991 m. birželio 18 d. per Laisvosios Europos radiją, – kad į Lietuvą grįžtama prie dvasinių vertybių, atgimsta apnykusios žmonių bendravimo formos, tačiau ne viena jų dar toli gražu neatsitiesia. Sunkiai kuriama pliuralistinė demokratinė visuomenė, ugdoma politinė kultūra. Kiek daug aplinkui neapykantos, kiršinimo, nesusikalbėjimo, naujos baimės, užgauliojimo, dogmatiško protavimo.“¹

¹ Kostkevičiūtė I. *Ar taip siekiame demokratijos? // Už ką? Prieš ką? Vilnius, Diena, 1993, p. 31.*

PRISTATYMAI

DOKUMENTŲ KALBA APIE 1990 METŲ
RINKIMUS

**LIETUVOS RESPUBLIKOS AUKŠČIAUSIOSIOS TARYBOS DOKUMENTAI.
I TOMAS. 1990 METŲ RINKIMŲ Į LIETUVOS TARYBŲ SOCIALISTINĖS
RESPUBLIKOS AUKŠČIAUSIAJĄ TARYBĄ DOKUMENTAI.
I–II DALYS. VILNIUS, LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS AKTO
SIGNATARŲ KLUBAS, 2021**

Didžiai sveikintina Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų klubo iniciatyva pradėti leisti knygų seriją „Lietuvos Respublikos dokumentai“. Šis darbas pratęsia ankstesnius kelio į nepriklausomybę dokumentinius rinkinius¹. Vedini įpareigojančio signataro vardo, klubo žmonės atliko darbą, kurį turėjo padaryti Vyriausioji rinkimų komisija, talkinant profesionaliems istorikams ir politologams. Belieka viltis, kad ši iniciatyva taps postūmiu rimtiems antrojo Atgimimo ir valstybės atkūrimo tyrimams.

Abiejose leidinio dalyse skelbiamos svarbiausių Vyriausiosios rinkimų komisijos ir 1990 m. vasario 24 d. rinkimų apygardų dokumentų kopijos. Surinkti visų kandidatų į LTSR Aukščiausiąją Tarybą iškėlimo, įregistravimo, sutikimo balotiruotis įskaitos kortelės, kandidato biografijos duomenys ir apygardos rinkimų rezultatai. Dokumentai byloja, kad nepaisant okupacinės kariuomenės buvimo, 1990 metų rinkimai buvo konkurenciniai ir demokratiniai. Pirmą kartą po ilgų metų Lietuvos piliečiai per visuomenines organizacijas, judėjimus, atsikuriančias politines partijas, apygardos gyventojų ir darbo kolektyvų susirinkimus įgijo teisę demokratiškai kelti kandidatus, įpareigoti juos rinkėjų priesakams, teisę realiai rinktis. Skaitytojų patogumui ir palyginimui su dabartine rinkimų tvarka įvadinėje dalyje būtų pravertęs ne tik nutarimas dėl rinkimų apygardų sudarymo, bet ir Sąjūdžio spaudimu 1989 m. rugsėjo 29 d. priimtas naujos redakcijos LTSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų rinkimų įstatymas ar jo ištraukos.

Dokumentų kopijas į gyvenimą palydi Signatarų klubo prezidentės ir leidinio sudarytojos Birutės Valionytės įžanginis žodis, 1990 metų rinkimuose dalyvavusių politinių partijų ir judėjimų atstovų Vytenio Povilo Andriukaičio, Egidijaus Klumbio, Justo Vinco Paleckio, Sauliaus Pečeliūno, Zigmo Vaišvilos straipsniai. Juose – nauji faktai ir liudijimai apie 1990 metų rinkimus subrandinusias sąlygas, rūpestis dėl įsitvirtinusios vienpusiškos jų interpretacijos, nutylėjimų ir dokumentų dingimo atvejų (p. 41).

Knygos vertė didžiulė. Paskelbti dokumentai ir nauji faktai leis tyrėjams gilintis į „suderėtą“ režimo kaitą, kelti klausimus, ar ir kaip pirmieji demokratiniai rinkimai užkodavo paskesnę Lietuvos demokratizacijos vyksmą, ar esama jų atšvaitų nūdienos Lietuvoje?

Pradėta leisti Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos dokumentų serija yra puiki Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų klubo dovana Lietuvos visuomenei, ypač akademinai, visiems aktyviems piliečiams, kuriems rūpi tautos ir valstybės išlikimo reikalai. Leidinys jau pasiekė gimnazijų ir viešąsias bibliotekas. Ieškokime ir skaitykime.

Algimantas Jankauskas

¹ Kelias į Nepriklausomybę. Lietuvos Sąjūdis 1988–1991. Sudarytojai Bronislovas Genzelis, Angonita Rupšytė. Kaunas, Šviesa, 2010; Į nepriklausomą valstybę. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis 1988–1990. Sudarytojai Romualdas Ozolas, Bronislovas Genzelis. Vilnius, Artlora, 2015.